

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Århus Stifts Årbøger 2003

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

HISTORISK SAMFUND, der er stiftet i 1907, har siden som et af landets ældste amtsamfund virket i Østjylland med at vække og værne sansen for hjemstavnens historie samt udbrede oplysning af historisk art inden for stiftets område.

HISTORISK SAMFUND udsender hvert år i fint udstyr en righoldig årbog med populært skrevne artikler om historiske emner.

HISTORISK SAMFUND arrangerer hver sommer udflugter for medlemmer til historisk interessante steder, der forevises under kyndig vejledning.

HISTORISK SAMFUND afholder i vintersæsonen foredrag, fremvisning af lysbilleder og film om historiske emner.

Enhver med interesse for historie, der under hyggelige former ved møder og på udflugter kunne ønske at træffe andre mennesker med samme interesse, bør indmelde sig i

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Indmeldelse modtages af formanden

Arkivar *Erik Korr Johansen*,
Østervangen 34, Skovby, 8464 Galten
Tlf. 86 94 34 35
hellerik@wanadoo.dk

hos nedennævnte bestyrelsesmedlemmer:

Leif Dehmits,
Rønnehaven 27,
8520 Lystrup
Tlf. 86 22 66 96
lde@aakb.bib.dk

Holger N. Garner,
Ry Mølle, Rodelundvej 2B,
8680 Ry
Tlf. 87 88 00 16
garner@thomsen.mail.dk

Bitten Lybek
Stennehøj Allé 143,
8270 Højbjerg,
Tlf. 86 27 95 82.

Arkitekt *Claus Navntoft*,
Fasanvej 30, 8210 Århus V.
Tlf. 86 15 30 80.
fasan@mail.stofanet.dk

Advokat *Ole Koefoed Nielsen*,
Jens Baggesens Vej 12,
8660 Skanderborg.
Tlf. 86 52 14 40.
okn@dkadv.dk

Adjunkt *Lisbeth Ruby Vedel-Smith*,
Hvedevangen 24, 8200 Århus N.
Tlf. 86 10 20 27.
lisbeth.vedel-smith@mail.dk

eller på redaktion/ekspedition:

Vester Allé 12, 8000 Århus C.
Tlf. 87 27 02 78.
Fax 86 12 85 60.

Hjemmeside:
www.lokalhistorieaarhus.dk
E-mail: ekj@ca.sa.dk

ÅRHUS
STIFTS
ÅRBØGER
2003

86. BIND

ÅRHUS STIFTS ÅRBØGER 2003

Udgivet af
Historisk Samfund for Århus Stift

86. bind

Ry Bogtrykkeri, 2003

REDIGERET AF

Erik Korr Johansen

REDAKTIONENS
ADRESSE

*Vester Allé 12
8000 Århus C
Tlf. 87 27 02 78
Fax 86 12 85 60
E-mail: ekj@ea.sa.dk*

OMSLAGSBILLEDE
Århus Postkontors ekspeditionslokale
1932 (jfr. s. 127)

© Forfattere og Historisk Samfund
for Århus Stift

ISSN 0108-7940

INDHOLD

<i>Ole Caspersen: Et liv i mørket</i> - oplevelser fra det århusianske biografmiljø 1970-1999	7
<i>Holger N. Garner: Gudenåbåden</i>	45
<i>Aage Stig Johannesen:</i> Handelslærling hos købmand Elgaard i Hørning anno 1912	58
<i>Herbert Krawczyk: Den katolske kirke i Østjylland efter 1849</i>	62
<i>Merete og Jens Bergild:</i> Horsens-billedhuggeren Christian Jürgen Hansen Schou og hans arbejder i jyske kirker	82
<i>Bent Holm Pedersen og Jens Ingvordsen:</i> Århus Postkontors historie 1927 – 1980	93
<i>Annemette S. Christensen: Arkæologiske udgravninger</i> i Østjylland 2001-2002 - en oversigt	132
Historisk Samfund 2002-2003	141
Årbogens forfattere	144

HISTORISK SAMFUND FOR ÅRHUS STIFT

Bestyrelse:

Arkivar *Erik Korr Johansen*, Skovby, formand.

Arkitekt *Claus Navntoft*, Århus.

Tidl. museumsleder *Holger N. Garner*, Ry.

Advokat *Ole Koefoed Nielsen*, Skanderborg, næstformand.

Bibliotekar *Leif Dehnits*, Lystrup.

Adjunkt *Lisbeth Ruby Vedel-Smith*, Århus, kasserer.

Bitten Lybek, Højbjerg.

Redaktionsudvalg:

Arkivar *Erik Korr Johansen*.

Revisor:

Revisor *Ivan Madsen*

Et liv i mørket

- oplevelser fra det århusianske biografmiljø 1970-1999

Af Ole Caspersen

Indledning

Mit livs første biografbesøg foregik ikke i Århus. Det var i det nu nedlagte Bristol Teatret på Strøget i København, og det skete mellem jul og nytår 1965. Jeg var knap fem år gammel, og familien var rejst til hovedstaden for at deltage i et selskabeligt arrangement. En lidt for tidlig ankomst betød, at vi måtte bruge nogle timer i København, og hvad var da mere indlysende end at gå i Bristol, hvor man spillede en film med Gøg og Gokke?

Sandt at sige er det ikke overvældende meget, jeg husker, andet end at en pædagogisk mandsperson inden filmen belærte min søster og mig om, at vi ikke skulle være bange, hvis vi syntes, der skete noget uhyggeligt, for i virkeligheden var det hele vældig sjovt. Jeg mener da også, jeg morede mig godt, skønt jeg kun erindrer en enkelt scene, hvor Gøg og Gokke som uduelige soldater var idømt rengørings-tjeneste. Da de var i tvivl om, hvor de skulle gøre af skraldespandene, spurgte de en flabet fyr, der svarede, at de kunne aflevere dem på generalens kontor. Hvad Gøg og Gokke gjorde! Jeg oplevede mit voksende medpublikums højlydte morskab forplante sig, skønt min indsigt i militærhierarkiet ikke rakte til at forstå det utilstedelige i Gøg og Gokkes handling.

At min første erfaring som biografgænger ikke foregik i Århus, er lidt underligt. Når jeg tænker tilbage på den del af mit liv, jeg har en nogenlunde klar erindring om, forekommer de århusianske biografer mig at have været mit andet hjem. Skønt jeg tilbragte væsentligt mere tid andre steder, f.eks. i skolen, havde de slet ikke mit hjerte og min sjæl i samme omfang. Fra jeg var ni år i 1970, var al min lidenskab og engagement knyttet til biograferne, og ethvert højdepunkt i dagligdagen var det næste besøg i mørket. Stort set alt, hvad der skete mellem oplevelserne, var ligegyldigheder, man var nødt til at gennemleve, før man igen skulle se en film.

Som årene er gået, har jeg naturligvis set mange film i andre biografer i andre byer, men de århusianske har haft min ganske særlige kærlighed. Og i min bevidsthed kan selv den mest topmoderne luksusbiograf ikke måle sig med den filmkærlighed og kunstneriske sjæl, jeg mente at møde i Park, Regina, Kosmorama, Palads og Folketeatret.

Biograferne i Århus 1922-2002

Hvis man betragter den århusianske biografssituation i 1970 mindre følelsesbetonet, var det også et interessant tidspunkt,

idet det århusianske biografbillede havde været uændret siden 1950'erne. Byen bestod af ni biografer (Astra, Folketeatret, Kosmorama, Palads, Park, Regina, Rio, Vest og Aarhus Scala), og de havde alle eksisteret i over ti år. Vest var som den sidste startet i 1957. Eneste ændring i biografbilledet var forstadsbiografen Kino Vibys lukning i 1961.

Til gengæld stod byen foran radikale forandringer, som betød et fuldstændig ændret biografbillede i løbet af 1970'erne. Der er mange forklaringer på, hvorfor billedet netop ændrede sig på det tidspunkt, men en af de væsentligste er, at den gamle biografbevillingslov blev ophævet i 1972. Den havde eksisteret siden 1922 og indebar, at man i byerne skulle have en kulturministeriel bevilling, før man kunne starte eller overtage en biograf. Før Kulturministeriets oprettelse blev systemet administreret af Justitsministeriet. På landet kunne bevillingerne udstedes af lokale myndigheder.

Den direkte årsag til indførelsen af biografbevillingsloven i 1922 var en politisk bekymring over den underlødige filmkulturs uheldige indflydelse på borgerne. På den måde opnåede man en kontrol over biograferne, som skulle sikre, at der kun vist film, folk havde godt af at se. Man var især bekymret for kunststartens indflydelse på den ungdom, som allerede dengang udgjorde biografernes primære målgruppe.

Op gennem årtierne fungerede bevillingsordningen også som en metode til at hædre ældre medborgere. I lang tid var biografdrift næsten automatisk en god

forretning, uden at det krævede nogen stor indsats fra lederen. Ofte var det ældre mennesker med et anerkendt kunstnerisk virke bag sig, man sikrede en solid indkomst på deres gamle dage. Når eksempelvis Carl Th. Dreyer kunne leve en komfortabel tilværelse de sidste år, selv om han ikke kunne få finansieret sine filmprojekter, skyldtes det, at han havde bevillingen til Dagmar Biografen i København. Andre betydningsfulde kulturpersonligheder som Bodil Ipsen, Johannes Meyer, Benjamin Christensen, Thorvald Larsen og Henning Carlsen har nydt godt af ordningen. Til gengæld måtte Asta Nielsen gang på gang se sig forbigået.

Biografbevillingsordningen ophørte i 1972, hvorefter biografbranchen skulle fungere på markedsvilkår. Det betød starten på en lang række initiativer, hvor idéen med flere biografer i samme hus blev det mest markante. I de følgende år ombyggedes mange store biografer til flere små. Som sådan blev 1970'erne en spændende tid, men også indledningen til den massive biografdød, vi oplevede fra 1980'ernes start. At Århus undgik biografdøden længere end de fleste andre større byer, er interessant. .

I november 1999 blev byens store premierebiografer solgt til det landsdækkende Nordisk Film. Med udsigten til en fremtid, hvor byens biografer - minus den lokale art-cinema, Øst for Paradis - skal styres udenbys, måske endda udenlands, må endnu en etape i det århusianske biografiv siges at være afsluttet.

Jeg vil driste mig til at dele den århusianske biografhistorie op i fire faser. Fase

1 er perioden frem til bevillingsloven 1922, hvor den nye kunstart gik i gang med at finde sin kommercielle form. Fase 2 er hele bevillingsperioden, det vil sige fra 1922 til 1972. Fase 3 er tiden mellem 1972 og 1999, hvor den lokale biografbranche kommercialiseredes, og hvor konkurrenceniveauet steg markant, men hvor det stadig var lokale folk, der satte deres helt personlige præg på netop deres biograf. Fase 4 er fremtiden, hvor det lokale præg reduceres, og hvor biograferne måske vil blive styret efter en bestemt biografstandard, der ret upersonligt vil blive fastsat uden for Århus.

Det kommende handler primært om fase 3, dog med enkelte afstikkere til fase 2. Det er ikke et forsøg på at levere sandheden om det århusianske biografmiljø siden ca. 1970, men et ønske om at forevige brudstykker af en mere end almindeligt flittig brugers biograferrindringer - ikke blot fra biografbesøgene, men også fra de løbende reportager i lokalbladene, og hvad man i øvrigt hørte ude i byen. Det vil ske med udgangspunkt i en beskrivelse af hver enkelt af periodens biografer.

ASTRA

Mine tidligste sammenhængende biograferrindringer er fra ca. 1970. Da bestod Århus af ni biografer, fem bybiografer og fire såkaldte forstadsbiografer. De sidste var gode og flotte biografer, der måske ikke havde bybiografernes store sale og flotte premierefilm, men det var dog her, mange af os havde vore første store biografoplevelser. Forstadsbiograferne forstod nemlig at værne om det unge publikum, og

der gik ikke en weekend, uden at eftermiddagene blev fyldt ud med et overordentlig familievenligt repertoire. Biograferne var små - set med datidens øjne. Der var lidt over 300 pladser i de tre af dem, mens der var knap 400 i den fjerde. Det var beskedent i forhold til de store bybiografer, men sammenlignet med nutidens biografer var de på størrelse med de største.

Børnene i de enkelte forstæder følte noget ganske særligt for deres biograf. Jeg boede i Risskov, og Park blev den første biograf, jeg nåede at føle mig beslægtet med. Jeg har siden næret mange hjertelige følelser for mange biografer, men der var noget ganske særligt ved Park. Det var her, jeg lærte at føle *biografmagien*. På samme måde havde børnene i Brabrand det med Vest, ungdommen i Højbjerg med Rio, og - ikke at forglemme - de unge Åbyhøjborgere med Astra.

Astra var en klassisk opbygget biograf med et pænt stort lærred, 321 publikumspadser opdelt i gulv og terrasse. Billetsalget foregik fra en boks midt i forhallen - en billetsalgsmodel, jeg har set i ældre biografer i andre byer, men aldrig andre steder i Århus. Astra var på mange måder en god og behagelig biograf, om end knap så flot udefra som de andre forstadsbiografer. Det lægger man mærke til den dag i dag, når man med smerte passerer de tidligere biografbygninger. Park, Vest og Rio har i 2003 tydelige konturer af biografer, mens der skal en vis forklaringsevne til at overbevise nytilflyttere om, at der i den gamle bygning ved Åbyhøj Torv engang var en god biograf.

Ikke for det - Astras bygning er fundamentalt smukt byggeri, og ved åbningen i 1936 modtog arkitekterne megen anerkendelse. Biografen er bygget i den for datiden karakteristiske funkisstil, men bygningen synes ikke for alvor at komme til sit ret, fordi den ligger trængt mellem andre huse. I øvrigt har vore dages ejere siden skæmmet huset gennem uskønne merkantile pynterier. Ved åbningen hed biografen Bio Aabyhøj - først efter en indre modernisering i 1950'erne fik den det navn, vi i dag husker.

Sandt at sige har jeg ikke besøgt Astra mange gange. Det er utvivlsomt den Århus-biograf, hvor jeg har set færrest film. Ikke fordi jeg ikke kunne lide den - absolut ikke - men som barn i de år skulle man have en mere end almindelig stærk vilje for at trodse den store geografiske afstand, man følte, der var mellem Risskov og Åbyhøj. Den vilje var jeg bestemt i stand til at udvise, men det skete trods alt ikke så tit. Første gang var en lørdag eftermiddag i efteråret 1972, hvor jeg så *Mig og min lillebror og storsmuglerne*. Det kan virke besynderligt, at en dreng på elleve år begiver sig på en udflugt fra Risskov til Åbyhøj for at se en så ubetydelig Dirch Passer-film - ikke mindst set i lyset af, at der med garanti har gået noget lige så interessant i såvel Park som bybiograferne. Men jeg ville så gerne opleve Astra.

Derefter besøgte jeg kun Astra tre gange i tidsrummet mellem foråret 1973 og efteråret 1974. De i alt fire titler signalerer meget godt bredden i Astras repertoire. I foråret 1973 var det en James Garner-westernkomedie, der hed *Sherif-*

fens skræk - en af Astras meget få premierer, hvilket også gav et fingerpeg om, at den ellers ret fornøjelige film blev vurderet som kommercielt umulig. I foråret 1974 så jeg Alfred Hitchcocks *Marnie*, og i efteråret 1974 den anden Dirty Harry-film, *Dirty Harry går amok*. To repremierer, hvoraf den første var over ti år gammel, mens den anden et halvt år tidligere havde haft premiere i Regina I.

Som sådan mindede Astras repertoire i forbløffende grad om det, man kunne møde i beslægtede biografer. En solid blanding af alt muligt, ikke just sammensat med den største finhed eller smag, men det har uden tvivl levet op til lokalbefolkningens behov for lidt af hvert, bare det ikke var for tungt eller for krævende. Premierer var der sjældent, men repriserne spændte fra solide klassikere til film, der kort forinden var taget af plakaten i en af bybiograferne.

På én og samme lørdag kunne Astra nå at præsentere et meget bredt repertoire. Til aftenforestillingerne kunne man se den eller de film, der nu var på repertoiret den uge, mens eftermiddagen blev fyldt ud med en eller flere film for familiepublikummet, f.eks. en dansk folkekomedie, en Tarzan-film, en tegnefilm, eller lignende. Og når familien var sendt i seng, startede man ofte ved midnatstid det såkaldt dobbelte midnatsprogram, som flere af forstadsbiograferne dyrkede i de år. Et program, der bestod af to film - oftest actionfilm af den mest tarvelige skuffe - og som først afsluttedes, når klokken var over tre om natten.

En af mine bekendte havde i slutning-

Funkisbygningen fra 1936 på Silkeborgvej i Åbyhøj rummede ud over biografen et par mindre forretninger. Biokiosken til højre havde i 1967, hvor billedet er taget, stort set ikke ændret sig siden 1936, mens cigarforretningen til venstre var kommet til senere. Det oprindelige beskedne udhængsskilt "BIO" var forsvundet fra facaden og afløst af biografens ny navn ASTRA Teatret - i neon. Foto i Lokalthistorisk Samling.

en af 1960'erne en særpræget oplevelse til et dobbelt midnatsprogram. Astra havde i avisen annonceret med et program, der skulle indledes med en film ved navn *Crimes at Midnight*. Det lød lovende for et garvet midnatspublikum, men min bekendte havde som den formodentlig eneste gennemskuet, at der i annoncen havde indsneget sig en fejl: Der var i virkeligheden tale om *Chimes at Midnight*, som i Danmark også er kendt under titlen *Falstaff* - Orson Welles' yderst personlige variation over flere Shakespeare-komedier. Ikke just en velegnet midnatsfilm, og han

oplevede også, at det store publikum følte sig bedraget og ledsagede filmen med hylekor og et flaskekasteri, som blev ekstra støjende på grund af biografens hældende gulv. De kunne dog glæde sig over, at den efterfølgende strimmel var en helt konventionel midnatsfilm.

Den mest forunderlige repertoireindstilling, jeg erindrer hos Astra, forekom i efteråret 1980, hvor man i fire dage pludselig kunne se Lasse Hallströms svenske komedie *Jeg er med barn* - en charmerende og finurlig lille spøg om kønsroller. Bestemt ikke en film, der faldt ind i det al-

mindelige repertoire, og i Øst for Paradis havde man længe plakateret med dens snarlige premiere. Jeg spurgte John Rosendorf, der på det tidspunkt udgjorde den ene halvdel af ledergruppen i Øst for Paradis, hvad meningen var. Han forklarede, at der var sket en grum fejl fra filmudlejerens side, og når den kom op i Øst for Paradis til jul, ville den blive annonceret som en premiere, og Aarhus Stiftstidende havde lovet at anmelde den som sådan.

Når Astra tog en gammel film op, blev avisannonceringen ofte indledt med, at det skete *på utallige opfordringer*. Som tretten-årig purk ufordærvet af reklamebranchens floskler tog jeg dette meget alvorligt. Jeg forestillede mig, at Astras leder jævnligt måtte modtage repertoireforslag fra sit taknemmelige publikum, og at han med omsorg tog de ønskede film på programmet. Derfor satte jeg mig en dag i 1974 ved min fars rejseskrivemaskine og skrev et brev til Astra, hvor jeg med indfølt begrundelse nævnte titlerne på en række film, jeg ønskede at se. Jeg fik aldrig noget svar, og jeg erindrer ikke, at Astra nogensinde viste en eneste af de foreslåede film.

Siden efteråret 1974 besøgte jeg desværre aldrig Astra. Det er både ærgerligt og besynderligt. Ærgerligt, fordi jeg gerne ville have haft et nærmere forhold til og flere erindringer om huset. Besynderligt, eftersom Astra var den forstadsbiograf, der overlevede længst. Den lukkede først i 1986, men man kan roligt sige, at dens repertoirepolitik i de sidste år ikke levede op til den standard, den ellers

smukke og værdige biograf fortjente. De seneste år viste den stort set kun pornofilm.

Den periode kan man i sin erindring om Astra desværre ikke komme uden om. Op gennem 1970erne dukkede pornofilmene jævnligt op i alle mulige biografers, især i forstæderne, men fra begyndelsen af 1980erne overtog videoen efterhånden markedet. Astra kæmpede tappert for at opretholde genren som et biografanliggende, og man kan roligt sidestille Astras død med pornofilmens endeligt i de århusianske biografers. Set fra den synsvinkel var Astra en stolt biograf.

I 1986 blev dørene til Astra lukket for sidste gang. En lidt smertelig afslutning for en god biograf, der gennem 50 år havde givet mange mennesker gode oplevelser. Som nævnt er det i dag ikke tydeligt for enhver, at der i den pæne bygning ved Åbyhøj Torv engang var en biograf. Bygningens facade er på en smertelig måde druknet i mængden af andre forretninger og tilbud. I dag rummer huset forskellige forlystelsesmuligheder. Blandt andet kan man her dyrke sportsgrenen squash, og man kan købe sig til lidt sol.

BIOGRAFEN

I 1970 havde biografbilledet i Århus længe været uændret. De ni biografers i by og forstad havde over en betydelig årrække udgjort selve byens biografbillede, for de fleste af dem helt tilbage til 1950erne. Da Biografen åbnede i 1971, var der tale om en lille revolution og det første signal om, hvor radikalt biograflivet ville ændre sig i de kommende år.

Åbningen af en enkelt biograf kan naturligvis ikke ændre alverden i sig selv. Men snart sagt alt ved Biografen var nyt og anderledes. Blandt andet havde den kun 329 pladser - fordelt på tretten gulvrækker og to loger på hver side af indgangstrappen, hvor der kun var plads til syv-otte tilskuere i hver. Det var usædvanligt få pladser for en bybiograf, som tilmed måtte forventes at skulle være premierebiograf.

Spilletidspunkterne var revolutionerende. Den uantastelige model for en Århus-biograf bestod i, at man viste film hver aften kl. 19 og 21, og at man så i weekenden kunne udvide med lidt ekstra til eftermiddags- og midnatspublikummet - midnatsfilmene kunne allerede optræde fredag aften. Kun Kosmorama havde en daglig forevisning af aftenens film allerede kl. 17. I de få tilfælde, hvor en films længde trodsede den almindelige standard, kunne man ændre starttidspunkterne til kl. 18.45 og 21 eller kl. 19 og 21.15. Hvis filmene var endnu længere, var der tale om helaftensfilm, og så eksisterede der andre regler. Men Biografen viste film alle ugens dage kl. 14, 16, 18, 20 og 22. De to første forestillinger skulle være familiefilm - gerne Walt Disney-film, der i de næste ti år havde deres faste Århusbastion i Biografen - mens de tre sidste var ikke-familievenlige. Hvis der var premiere på en ny stor Disneytegnefilm eller lignende - og det var der ret tit - kunne programmeringen ændres, således at den nye film optog dagens fire første forestillinger, mens kun den sene var beholdt det voksne publikum.

Og her taler vi virkelig om voksne mennesker. Der var fra starten en meget intens stemning af dannet seriøsitet over Biografen. Allerede forhallen sendte det signal med sine mørke vægge, sin beskedne udsmykning og med det mands-høje portræt af Charles Chaplin, der hang der i alle årene. At man i billetkontoret kunne købe filmtidsskrifter som Film '71, '72, '73, osv. (Det tidligere Kirke og Film) og Kosmorama, bekræftede niveauet. Tilmed viste man det filminteresserede publikum den respekt at opstille mindre udstillinger i forhallen - f.eks. blev premieren på Francois Truffauts *Den amerikanske nat* i 1974 suppleret med en smagfuld udstilling med stills fra hele instruktørens produktion.

Biografens forhal udstrålede mere venlighed, end man var vant til. Det var ikke så lidt af en forandring, at billetsælgeren ikke sad bag en glasrude med en lille luge midt på til at tale igennem og et sindrigt system forneden, hvor man kunne udveksle penge og billetter. I Biografen så århusianerne for første gang en billetsælger, der sad bag en åben disk. Mit personlige oplevelse af dette var nærmest en følelse af chok. Som ti-årig opfattede jeg en billetsælgerske som en utilnærmelig autoritet, der beskyttede bag en tyk glasrude undgik unødigt kontakt med sine anmassende kunder.

Hele denne stemning af seriøsitet og hygge blev bekræftet af repertoire. Indtil dette tidspunkt havde det været Aarhus Scala - kæmpebiografen i Aarhus Teaters bygning - der havde dyrket det særligt filminteresserede publikums behov. F.eks.

havde næsten alle af 1960ernes franske nybølgefilm haft premiere i Scala. Det repertoire fik Biografen nu sine fingre i. Det fandtes der næppe århusianere, som havde det skidt med. Filmene havde det godt i Biografen, og publikum kunne lide at komme der.

Ejeren var Poul E. Pedersen, der på alle måder var en gigant i den danske biografverden. Han havde beklædt utallige stillinger og var kendt i hele branchen med betydelig beundring, men ifølge rygterne også med en vis frygt. Hans dygtighed og forretningssans var så vidt vides berømmet uden for landets grænser. Han var samtidig direktør for den danske afdeling af udlejningsselskabet United Artists - en dobbeltrolle, som han blev kritiseret for i den lokale presse. Det var Poul Blak, 1970ernes meget markante revser af det århusianske filmmiljø i Aarhus Stiftstidende, der skrev en række artikler, hvor han beskyldte Poul E. Pedersen for uetisk forretningspolitik ved at sidde på United Artists-kontoret i København det meste af ugen og tildele sine egne biografer de bedste film. Aarhus Stiftstidende bragte sågar en leder, hvor man opfordrede Poul E. Pedersen til at opgive denne dobbeltrolle og afgøre, om han ville være biografmand eller filmudlejer. Man understregede dog håbet om, at han ville glæde århusianerne ved at vælge biografkasketten.

Jeg læste Poul Blaks artikler med voldsom interesse og fortørnedes med den tretten-åriges ubegrænsede tillid til det trykte ords troværdighed over denne tilflytters forretningsetik. Blot kunne jeg

ikke få artiklernes påstande til at hænge sammen med det repertoire, jeg i avisen kunne konstatere, biograferne førte. Mange af byens biografer havde i disse uger - januar-februar 1974 - United Artists-film på repertoiret, men ikke Biografen. Poul E. Pedersens ankomst til Århus var et chok for den etablerede biografverden. Hans forretningssans betød en stor stigning i konkurrenceniveauet, og efter manges opfattelse var han lidt for dygtig. Nogle har sammenlignet hans ankomst til Århus med Mads Andersen Skjerns ditto til Korsbæk i *Matador*; tænk på de rystelser i det ineffektive og sovende Korsbæk-forretningssliv, det gav, da der pludselig kom en både dygtig, barsk og måske kynisk forretningsmand til byen.

Poul Blak var overordentligt årvågen, når han i 1970erne kom på sporet af noget nyt i byens biografverden, og vi var mange, der læste de engagerede reportager med stor appetit. Poul Blak var ikke nogen god filmkritiker, men han var en aktiv og spændende reporter.

På et tidspunkt åbnede Poul E. Pedersen et slags viseværtshus i kælderen - slet og ret kaldet Kælderen. Jeg har siden forstået på Poul E. Pedersens søn, Kim Pedersen, der i 1978 overtog ledelsen af biograferne, at Kælderen var en dårlig forretning for hans far. Værtshuset var dog på den anden side givet med til at forstærke Biografens position i det lokale kulturbillede. Det var jo ikke et værtshus for bumser, men netop et viseværtshus, hvor en række af tidens markante visefortolkere - ikke mindst med tilknytning til venstrefløjen - optrådte. Værtshuset var med til

*Biografens forhal fotograferet i forbindelse med åbningen i 1971. Dens utraditionelle indretning med billeddisken, blomsterkrukker og udstillingsmontrer ses tydeligt. Til højre i montren Chaplin-portrættet.
Foto hos Kim Pedersen.*

at cementere oplevelsen af, at vi med Biografen havde at gøre med en moderne biograf, der værnedede om kulturen med stort K. Således faldt Biografen fint i tråd med tidens dominerende tendenser i politik og kultur. Pudsigt, at netop Biografen på mange måder blev biografen for den venstreorienterede del af det intellektuelle publikum - Poul E. Pedersen har næppe nogensinde været mistænkt for venstresocialistiske sympatier.

Biografen har betydet meget for mig. Der gik dog noget tid, inden jeg for alvor

følte mig hjemme. Al denne kultur og dannelse virkede i værste fald skræmmende, i bedste fald uforståelig, for en dreng på ti år. Nu var eftermiddagsforestillingerne heldigvis helliget familiefilmene, og da Biografen var det eneste sted, man fast kunne opleve det repertoire på almindelige hverdageftermiddage, blev Biografen hurtigt det naturlige udflugtsmål for en børnefødselsdag. Mit første besøg i Biografen var i forbindelse med et sådant arrangement. Siden så jeg bunkevis af eftermiddagsfilm i Biografen - blandt andet var det her, jeg første gang

så Erroll Flynn som *Robin Hood*. Mit første besøg til en aftenforestilling var i efteråret 1972 til Henning Carlsens *Man sku' være noget ved musikken* - en film, hvis stilfærdige poesi passede perfekt til Biografen.

Når jeg indtil lukningen i 1996 jævnligt besøgte Biografen - der siden fik tre små søskende, men hvis oprindelige sal til det sidste forblev nogenlunde uændret - spekulerede jeg ofte på, hvorfor denne sal følte som noget særligt. Trævæggene fik lokalet til at minde om et kedeligt norsk mødelokale for vækkelsesprædikanter, og fortæppet havde et umiskendeligt 1970er-præg. Men Biografen bevarede gennem de 25 år sin stemning, der vidnede om et sted, hvor der foregik oplevelser ud over det almindelige. Familien Pedersen værnedede om repertoiret, selv om det de sidste år ikke havde den samme eksklusivitet.

Biografen startede sit liv med to premierer: Den legendariske tegnefilm *Bennys badekar* og Claude Lelouchs begavede franske kriminalfilm *Frøkkert*. Film, der meget fint gav et signal om det repertoire, Biografen i de følgende år dyrkede. Ikke for det - repertoiret var sådan set ganske bredt, men det var som om, at en premiere i Biografen automatisk gav filmen et skær af bonitet, ofte mere end den kunne bære. Jeg er ikke helt klar over, hvordan eftertiden har bedømt tegnefilmen *Fritz the Cat* - men i Århus gav premieren i Biografen den automatisk en vis standard. De uenige opfattelser af, om *French Connection* var en kvalitetsfilm eller en spekulativ actionfilm, blev i Århus utvety-

digt afgjort til fordel for det første synspunkt, primært fordi den blev vist i Biografen.

Det taler til Biografens dømmekraft, at man på et tidspunkt, da Alfred Hitchcock af mange stadig blev betragtet som blot en kompetent B-filminstruktør, satte hans næstsidste film, *Frenzy*, op til premiere og dermed placerede Hitchcock i det selskab, hvor han retteligt hørte hjemme. Det var der folk, der i 1972 ikke forstod. Det siger lidt om udviklingen i holdningen til Hitchcock, at da man tolv år senere under en vis bevågenhed gend sendte en række af hans bedste Universal-film fra 1950'erne - f.eks. *Skjulte øjne* og *Vertigo - En kvinde skygges* - var der ingen, der satte spørgsmålstegn ved, om Hitchcock hørte hjemme i Biografen.

En af Biografens mest spændende dispositioner var, da man gav Nils Malmros chancen for at nå ud til publikum. I foråret 1973 havde man som den eneste biograf i Danmark premiere på *Lars Ole, 5c*, som Malmros havde optaget fire år tidligere, uden at nogen biograf ville vise den. I Biografen gav man den med held chancen, mens den først halvandet år senere - i efteråret 1974 - fik premiere i København, hvorefter den i foråret 1975 blev præmieret med en Bodil for årets bedste nye danske film. Siden var der tydeligvis gode personlige forbindelser mellem Biografen og Nils Malmros, der altid insisterede på, at hans film skulle have premiere der.

Eftermiddagsfamilierpertoiret og den faste status som Disney-biograf - herunder de årlige rituelle juleshows - blev en

elegant måde at bevare kontakten til det brede publikum på. Dertil kom, at de re-premierer, der i starten af 1970'erne var på de bedste film med stumfilmkomikerne Charles Chaplin og Buster Keaton, havde deres naturlige plads i Biografen. Klassiske farcemesterværker, der tilmed - i hvert fald hvad angår Chaplin - endnu engang nåede ud til et ret stort publikum.

Der, hvor mange af os mener, at Biografen begyndte at sælge ud, var, da man i 1974 for første gang kørte en såkaldt Agent 007-kavalkade, en løbende præsentation af samtlige de James Bond-film, der på det tidspunkt havde haft premiere, det vil sige til og med *Lev og lad dø*. Nuvel, vi accepterede det, eftersom det skete i sommermånederne, og på den tid af året er beskedne udskejelser acceptable. I de efterfølgende år dukkede kavalkaderne jævnlige op om sommeren, og det havde blandt andre Prins Henrik og hans dengang mindreårige sønner flittigt glæde af, når de ferierede på Marselisborg Slot. Men det var først i 1981 med *For Your Eyes Only*, at Biografen havde premiere på en ny James Bond-film.

Der har unægteligt været mange succeser i Biografen. Men succesen over dem alle forblev *Gøgereden* i 1976. Den blev set af over 83.000 mennesker - på det tidspunkt det højeste antal besøgende til en film i en Århus-biograf. En rekord, der holdt indtil *Titanic* i CineCity i 1998. *Gøgereden* var på repertoiret i et halvt år - det var meget længe dengang, hvor man ikke havde muligheden for at flytte en film ned i mindre sale. Biografens planlægning hen over sommeren 1976 måtte som konse-

kvens heraf løbende ændres. Film som *Taxi Driver*, *Sunshine Boys*, *Den romantiske englænderinde* og *Sherlock Holmes' smarte bror* kom op i andre biografer, efter at de i måneder havde stået anført som kommende film i Biografen. *Gøgereden* var en enestående succes, som end ikke Biografens andet store superhit, *Mit Afrika*, ti år senere kan sammenlignes med.

Det er bemærkelsesværdigt, hvor mange af de film fra 1970'erne, vi i dag betragter som mere eller mindre klassikere, der fik deres Århuspremiere i Biografen. Lad mig i flæng - foruden de allerede omtalte - nævne Claude Chabrols *Det blodrøde bryllup*, Ingmar Bergmans *Hvisken og råb*, Bernardo Bertoluccis *Sidste tango i Paris* og *1900* (1. del), Ralph Nelsons *Soldier Blue*, Marco Ferreris *Det store ædegilde*, Ken Loachs *Family Life*, Luis Bunuels trilogi *Borgerskabets diskrete charme*, *Frihedens spøgelse* og *Begærets dunkle mål*, Sydney Pollacks *Vore bedste år*, Nicholas Roegs *Rødt chok*, George Lucas' *Sidste nat med klikken*, Billy Wilders *Ryd forsiden*, Mel Brooks' *Frankenstein Junior* og *Silent Movie*, Bob Fosses *Lenny*, Hal Ashbys *Den hårde straf* og *Shampoo*, Woody Allens *Kærlighed og død* og *Mig og Annie - Annie Hall*, Alan J. Pakulas *Alle præsidentens mænd*, John G. Avildsens *Rocky* og Martin Scorseses *New York, New York*.

I sommeren 1978 - midt i en succes med Morten Arnfreds og Henning Kristiansens danske film *Mig og Charly* - stoppede Poul E. Pedersen som eneleder af Biografen, idet hans kun 20-årige søn, Kim Pedersen, blev meddirektør. Året efter trådte Poul E. Pedersen helt ud af le-

delsen. De færreste havde ventet, at det ville betyde nævneværdige ændringer, men Kim Pedersen havde fra starten sans for branchens udvikling, og at mange ting måtte ændres. I løbet af seks år udvidede han sin biograf med tre små sale i nærværende arealer. Sal 2 i 1980 (103 pladser), sal 3 i 1981 (77 pladser), sal 4 i 1984 (48 pladser). Sal 3 blev indrettet der, hvor værtshuset Kælderen havde været. Den forøgede kapacitet gav Biografen mulighed for at udvide sit repertoire, og dermed blev den snart et af de førende biografcentre i byen.

De tre små sale blev dog aldrig rigtig populære, dertil var sal 2 og 3 for aflange og med for små lærreder. I sal 4 var lærredet også for lille, men her var proportionerne bedre, og der var en stigende hældning mellem rækkerne. Det har ikke forhindret, at man har haft mange gode oplevelser i de små sale. Man skulle bare sikre sig, at man ikke kom til at sidde for langt fra lærredet.

Kim Pedersen havde en drømmestart. Ikke blot overtog han en solid succes med *Mig og Charly*, men den blev i de efterfølgende par år fulgt op med film som Fred Zinnemanns *Julia*, Paul Mazurskys *En fri kvinde*, Ingmar Bergmans *Høstsonaten*, Woody Allens *Rene linier* og *Manhattan*, Milos Formans *Hair*, Martin Ritts *Norma Rae*, James Bridges' atomkraftfilm *Kinasyndromet*, Volker Schlöndorffs *Blik-trommen*, Bernardo Bertoluccis *Luna* og Bob Fosses *All That Jazz*. Biografen bevarede sit repertoire-mæssige kendetegn med solide kvalitetsfilm, der samtidig appellerede til et bredt publikum.

Som sagt blev der op gennem 1980'erne - først og fremmest i kraft af den udvidede kapacitet - plads til et bredere repertoire. Den pæne repertoireprofil blev dog stort set bevaret, især efter at Kim Pedersen i december 1983 også overtog Folketeatrets tre sale - han byggede selv den fjerde i 1986. Kim Pedersen søgte en repertoirepolitik, hvor de bedste film gik i Biografen, mens der i Folketeatret skulle være plads til lidt af hvert.

Kun én gang har jeg været direkte vred på Biografen. Det var i efteråret 1982, hvor jeg i sal 2 så Joseph Loseys filmatisering af Mozarts opera, *Don Giovanni*. Ved forestillingen aftenen efter premieren blev den musikalske oplevelse skæmmet af biografens muzak-bånd, der automatisk gik i gang i pausen. Det skal retfærdigvis nævnes, at fejlen efter hidsige klager blev rettet dagen efter.

Og nu er Biografen, som vi kender den, jævnet med jorden. Spændende, at vi nu på samme sted har fået en biograf, CineCity/BioCity, der har et format og en teknisk kvalitet, vi ikke tidligere har oplevet. Men også lidt trist. Det forekommer ret uforståeligt, at Biografen ved sin lukning havde nået en alder, hvor den i sin form må siges at have udspillet sin rolle - den biograf, der så massivt har stået i centrum i det århusianske biografbillede, når det gælder positiv fornyelse.

CENTER KINO

Center Kino i City Vest nåede aldrig for alvor at få en plads i det århusianske biografbillede. Den startede i efteråret 1980 og lukkede igen i 1989 - en levetid på næ-

sten ni år skulle i princippet kunne have sat sig større spor. De fleste af os oplevede Center Kino som en andenklassers biograf. Ikke for det - jeg har haft adskillige gode oplevelser i de to sale, men det forblev en biograf under biografelskernes almindelige værdighed.

Det er der flere årsager til. Den væsentligste er nok de fysiske rammer. Det var, som navnet fortæller, en centerbiograf. Med andre ord: Salene blev ikke bygget, fordi man ville skabe en biograf, men fordi en merkantil centerledelse mente, at i et supercenter skulle man kunne finde alle typer handel: Fødevarerforretninger, døgnkiosker, tøjhuse, skotøjsbutikker, TV-radioforhandlere, osv, og altså også biografteater. Ikke noget befordrende udgangspunkt, og biografteaterne forblev alle årene uden den sjæl, der kendetegner et hvert godt filmhus. Dertil kom, at Gellerup Centret, som City Vest hed, da Center Kino åbnede, havde et dårligt ry. De fleste århusianere oplevede det som et lidt smudsigt indkøbscenter, skønt de færreste af os nogensinde havde været der.

Center Kinos repertoire var meget bredt. Mange mennesker husker især huset for actionfilmene, men Center Kino viste snart sagt alle typer film, blandt andet var de i perioder omhyggelige med at vise næsten alle de klassiske danske folkekomedier. I det hele taget var der på hverdage et familievenligt eftermiddagsrepertoire. Biografteaterne kunne på den måde benyttes som børnepasser, når forældrene gjorde indkøb i centrets øvrige forretninger.

Da jeg første gang besøgte Center

Kino - det var ret sent, først i sommeren 1982 - var jeg overrasket over, hvor gammel biografteateret virkede i betragtning af dens unge alder. Der var tydeligvis gjort meget ud af, at biografteaterets indretning ikke skulle være for dyr. Stolene var overtaget fra en anden biograf, og der var intet gjort ud af udsmykning. Det var to næsten ens biografteater placeret parallelt, hver med 120 pladser fordelt på otte-ti rækker.

Center Kino havde en funktion, man godt kan savne. Den genoptog næsten alle de film, der kort forinden havde været at se i en afbybiografteater. Hvis man ikke fik set en film, mens den gik i premierebiografteateret, kunne man med stor sandsynlighed senere få den samlet op i Center Kino. I dag skal man mindst til Malling, hvis en premierefilm smutter.

Kort efter sin åbning annoncerede biografteateret med store bogstaver i Aarhus Stiftstidende, at nu var der for første gang en premiere i Center Kino. Det var Clive Donners nyfilmatisering af *Tyven fra Bagdad* med Roddy McDowall, Peter Ustinov, Terence Stamp og Frank Finlay. En nydelig rollebesætning, men en kommercielt og kunstnerisk set meget lille film, der tilmed over et år forinden havde haft premiere i København. Center Kino ønskede med annoncen at signalere, at fra og med denne begivenhed var biografteateret en fuldt anerkendt premierebiograf på linie med byens førende. Annoncen havde dog snarere den modsatte effekt. Publikum konkluderede, at når *Tyven fra Bagdad* fik sin Århuspremiere i Center Kino, måtte det være en meget lille film.

Mod slutningen af sin levetid opnå-

de Center Kino at dele større premierer med Royal Cinema. Det var i 1988 med *Politiskolen 5* og *Rambo III*. Sikkert en god forretning for Center Kino, men også med til at give filmene et mindre format i publikums bevidsthed.

Gennem årene blev Center Kino drevet af Erland Bech - en sympatisk mand, der sammen med sin venlige hustru udgjorde et biografejerpar af den lidt gammeldags slags, der ikke påtager sig flere udgifter end absolut nødvendigt, og som hellere selv sidder i biograflugen og står i operatørrummet end betaler en ansat for det. En betydelig arbejdsbyrde, ikke mindst i den første korte tid, hvor han sideløbende drev forstadsbiografen Rio i Højbjerg. Rygtet gik, at Hr. og Fru Bech ikke havde en fridag i alle de år, de drev Center Kino. Bech havde gennem flere år ladet sinne igennem, at han gerne solgte sin biograf, men ikke for enhver pris. Hvis han ikke fik et beløb, der var godt nok, ville han fortsætte. I 1989 fik han et tilbud, der gjorde, at ægteparret kunne nyde et velfortjent otium. Desværre døde Erland Bech kort efter.

FOLKETEATRET

Mange af os, der har levet og åndet med byens biografer igennem mere end 30 år, har nogle specielle følelser, når det gælder Folketeatret. Vi husker, hvordan biografen i 1970'erne var en solid premierebiograf med en god position i borgernes bevidsthed. Men vi husker også, hvilken omtumlet skæbne den gennemgik i begyndelsen af 1980'erne, hvor den i ikke helt korte perioder var lukket, og hvor vi

ikke levede den ret mange chancer for at overleve. Derfor var det med særlig glæde, vi oplevede, at den fra midten af 1980'erne og frem til slutningen af 1990'erne igen blev en af byens førende premierebiografer.

For os, der elskede Folketeatret, kan man sentimentalt sammenligne det med følelserne for et elsket familiemedlem, der har været tæt på døden. Efter helbredelsen vil kærligheden sandsynligvis blive tilsat større tolerance og tilgivelse. Når man erindrede, hvor tæt Folketeatret i starten af 1980'erne var på at forsvinde, var man i mange år umådeligt taknemmelig over, at biografen overhovedet eksisterede, og så tilgav man gerne, at der ind jævnligt blev vist dårlige film, at salene ikke var specielt gode, og at husets virksomhed i en lang periode - 1986-1999 - var udvidet med en videoforretning.

Indtil 1976 var Folketeatret en stor, vidunderlig biograf. Måske ikke blandt de fineste, men jeg har elsket den, lige siden jeg besøgte den første gang. Det var i sommeren 1970, da min farmor tog mig med ind for at se *Landmandsliv*.

Folketeatrets historie går tilbage til 1906. Først fra 1957 og frem til 2002 var den beliggende i de prægtige lokaler i Jægergårdsgade, mens den de foregående 34 år, fra 1923, havde adresse på Bruunsgade lige ved broen - den funkisbygning, hvor Arbejdernes Landsbank i dag bor. I perioden fra 1906 til 1923 nåede biografen at have adresse tre forskellige steder. De første fire år på hjørnet af Jægergårdsgade og Bruunsgade. I 1910 flyttede man til det dengang kendte Hotel Kronprin-

Indgangen til Folketeatret lå i vestenden af det moderne ejendomskompleks, der blev opført i Jægergårdsgade 64-66 i 1957. Den ses her yderst til højre i billedet. Som det tydeligt fremgår, ikke mindst af bilerne, scooteren og knallerterne, er billedet taget omkring opførelsesstidspunktet. Året er 1958. Foto i Lokalhistorisk Samling.

sen på Banegårdsgade - nogenlunde der, hvor Park Allé i dag munder ud i Banegårdspladsen. Da Banegårdspladsen i sin nuværende form skulle bygges, forsvandt Hotel Kronprinsen, og fra 1921 til 1923 benyttede biografen Kasinos gamle teaterlokaler i Rosenkrantzgade, hvor teatret Svalegangen i dag holder til.

At Folketeatret startede sit liv på hjørnet af Jægergårdsgade og Bruunsgade, foranledigede i 1957, da det sidste Folketeatret skulle indvies, ejerne til at kundgøre, at nu vendte Folketeatret efter 47 år tilbage til den gade, hvor den hørte hjemme. Ejerne havde siden 1910 været Arbej-

dernes Fællesorganisation i Århus, hvilket forklarer navnet.

Forbindelsen til den lokale fagbevægelse og Socialdemokratiet har aldrig påvirket biografens profil eller repertoirepolitik. Ganske vist var det almindeligt, at lokale fagforeninger kunne arrangere særforestillinger i dagtimerne. Men for den almindelige biografgænger var der intet, der signalerede, at dette var arbejderbevægelsens biograf.

At træde ind i Folketeatrets forhal var en oplevelse i sig selv. Folketeatret havde så ubetinget Århus' smukkeste og mest

overvældende forhal. I omfang mindede det næsten om en banegårdshal. Der er ingen tvivl om, at en moderne forretningsmand vil opleve det som vanvittigt pladsspil. Men det var vidunderligt, og det blev forstærket af Karin Nathorst Westfeldts smukke vægmaleri, der prydede endevæggen. Maleriet blev stående til det sidste, selv om det de sidste år var skjult for biografgængerne. Som en pudsighed hang der på væggen gennem alle årene et fjernsynsapparat. Op gennem 1970erne var jeg ganske forvisset om, at apparatet var i uorden. Den opfattelse måtte jeg revidere en søndag aften i august 1978 til en forestilling, hvor der var mere personale, end der var publikum. De ansatte havde derfor sat fjernsynet i gang for ikke at kede sig alt for meget.

Forhallen forblev uændret frem til 1981, mens biografen i sin oprindelige form blev ændret og ombygget til tre sale i 1976. Den gamle biograf var en stor, smuk og enkel sal med 777 pladser opbygget efter den klassiske model med gulv og terrasse. Der var to indgange fra forhallen ind til salen, og terrassen var opdelt i tre dele. Det vil sige, at der var to midtergange, mens gulvet var uden. Terrassen blev indledt med to rækker, der var indrammet som en slags loge. Den forreste række blev kaldt sofa, fordi stolene var blødere og ikke opklappelige. Den anden række blev kaldt lænestole, og her var det ret svært at se, hvori forskellen til salens øvrige stole bestod. Salen havde et stort lærred bag et smukt fortæppe, som Karin Nathorst Westfelt også havde skabt. Hun udtalte engang i 1990erne, da tæppet var

næsten 40 år gammelt, at dets naturlige ælde og farvernes falmen havde gjort det smukkere og bedre i tråd med hendes oprindelige kunstneriske intentioner.

Som sagt blev Folketeatret drevet af Arbejdernes Fællesorganisation, som havde ansat en direktør til at lede foretaget. I 1970ernes første år blev dette gjort ret anonymt, men med en ret solid gennemstrømning af overvejende premierefilm. Også danske folkekomedier, der i disse år stod i høj kurs hos publikum, kom jævnlige op, især hvis der ikke var plads i Regina. Folketeatrets problem hang i disse år sammen med beliggenheden. Jægergårdsgade havde ikke noget godt ry og var utvivlsomt den gade i byen med de mest smudsige værtshuse, og ofte var gaden om morgenen svinet til med glasskår, som først var fjernet hen på eftermiddagen. Som premierebiograf for populære familiefilm kunne den derfor aldrig konkurrere med især Regina.

Ikke desto mindre kom jeg allerede tidligt en del i Folketeatret. Det skyldtes blandt andet, at biografen i disse år hver søndag kl. 17 satte en særligt familievenlig film på programmet. Det kunne være hvad som helst, Tarzan, Dirch Passer, ja, sågar Jerry Lewis erindrer jeg at have oplevet. En anden fast ugentlig begivenhed var fredagens og lørdagens midnatsfilm.

Frem til sommeren 1974 blev Folketeatret ledet af Carl Petersen, hvorefter Arbejdernes Fællesorganisation ansatte Edwin Feldballe Petersen som ny direktør. Feldballe var tillige af Århus Kommune ansat som direktør for Regina. Nu skulle han forsøge at drive to biografer samtidig,

hvilket han ikke anså for at være noget problem. I et interview i Aarhus Stiftstidende kundgjorde han, at han gerne ville drive alle byens biografer, hvilket foranledigede Poul Blak til at omtale ham som byens store kanon. Ordvalget hang sammen med, at Feldballes første premiere som direktør for Folketeatret var mafiafilmen *Big Guns* med Alain Delon, og Poul Blaks interview blev illustreret med et foto af en storsmilende Feldballe med plakaten til *Big Guns* i baggrunden.

Regina var i de år den biograf, enhver udlejer drømte om at få sine film op i, og den prestigefulde, Feldballe oplevede som direktør for Regina, kunne han ubesværet bruge til også at drive Folketeatret succesrigt. Frem til 1976 drev han Folketeatret med mange habile publikumshits, men det forekom tydeligt, at han betragtede Regina som sin primære opgave.

En af de mere pudsige oplevelser i de første år var premieren på *Jordskælvet* i 1975. På den tid var der en modebølge med film, der handlede om folk, som blev udsat for de frygteligste katastrofer, hvoraf *Det tårnhøje helvede* i Kosmorama blev den kendteste. *Jordskælvet* handlede om en naturkatastrofe i Los Angeles, og for at gøre oplevelsen så realistisk som muligt havde man opfundet et nyt lydsystem kaldet Sensurround. Et par voldsomt store kasser for enden af salen skulle fremkalde nogle rystelselignende lyde, som skulle få publikum til at føle, at de sad midt i et jordskælvet. Set med moderne øjne var lydsystemet givet meget primitivt, men det lykkedes at markedsføre det på en måde, så forventningerne var enorme. I Folkete-

atret havde man udsmykket forhallen med nogle papdekorationer, som vist nok skulle give tilskueren associationer i retning af ødelæggelse og død.

I 1976 var tiden inde til en modernisering. Århus havde på det tidspunkt to dobbeltbiografer, Regina og Royal Cinema, og senere på året blev også Kosmorama til to. Med Folketeatret oplevede vi byens første triplebiograf. Det var en så overvældende begivenhed, at Feldballe og Arbejdernes Fællesorganisation besluttede at omdøbe biografen til Århus Bio Center, hvad den med visse variationer hed en seks-syv år frem.

Ved ombygningen ønskede man at bevare et fælles operatørrum bagest i salen, og derfor blev der to små sale på hver henholdsvis 125 og 111 pladser i hver side af den gamle terrasse. De små sales længde gik lige så langt som terrassen, mens de i bredden fyldte terrassen ca. en tredjedel hver. Terrassens midterste tredjedel blev tilføjet den store sal, som desuden bestod af hele det gamle gulvstykke. Den store sal var på 314 pladser. Begge små sale havde ca. ti rækker, sal 2 med midtergang, sal 3 med gang i højre side og lukkede rækker. Folketeatret fungerede efter den ombygning de næste 26 år, bortset fra at Kim Pedersen i 1986 byggede sal 4 med 80 pladser i den gamle forhal. Skønt renoveringen ikke var den mest fikse, fungerede den nogenlunde tilfredsstillende. Et af de mere kuriøse resultater af byggeriet var de stormønstrede fortæpper i sal 2 og 3, der til det sidste hang som en charmerende erindring om 1970ernes mode.

Til trods for dette blev ombygningen

starten på den nedtur, Folketeatret - eller Århus Bio Center - oplevede. Ikke for det - der gik mange gode film i biograferne, og jeg kom der meget, men det syntes mere og mere åbenlyst, at Feldballes politik var at bruge Århus Bio Center som en aflæsningsbiograf for Regina. Selv i den store sal med det prægtige lærred blev repertoiret efterhånden domineret af såkaldte *Move Overs* fra Regina. Det betyder, at når en film i Regina måtte vige pladsen for en ny stor premiere, blev filmen overført til videre skæbne i Århus Bio Center.

En biograf kan naturligvis ikke overleve en sådan behandling i længden. Men man skal nok passe på at bebrejde Feldballe for meget, for han har sandsynligvis været underlagt krav fra udlejerne, og branchen blev i disse år mere og mere konkurrencebetonet.

Erindringerne om repertoiret i Århus Bio Center i slutningen af 1970erne peger i retning af, at det har været meget bredt. En dag i efteråret 1977 funderede jeg over det pudsige i, at sal 3 den ene dag viste Rainer Werner Fassbinders *Kinesisk roulette*, den næste dag den nyeste James Bond-film, *Spionen der elskede mig*, der efter en lang spilleperiode i Scala gik en uge i Jægergårdsgade. Fassbinder og James Bond måtte kulturelt, æstetisk og filmteknisk være så fjernt fra hinanden, at man havde svært ved at forstå, de repræsenterede den samme kunststart, og at den samme kinomaskine kunne vise begge film.

Når der dukkede en Fassbinder-film op i Århus Bio Center, skyldtes det, at Feldballe på det tidspunkt havde en for-

pligtelse over for den type film, som en række alternative filmimportører og københavnske biografer skaffede til Danmark, og som gjorde, at København i de år havde et meget frodigt alternativt filmmiljø. Først med indvielsen af Øst for Paradis i 1978 blev et lignende miljø søgt etableret i Århus, men indtil da blev filmene alene vist i den lille biograf på Reginas gamle balkon, Regina II, som kommunen ejede. Politikerne havde besluttet, at den skulle være helliget kunstnerisk eksperimenterende og alternativ, non-kommerciel filmkunst. Mere om det, når vi kommer til Regina.

Det betød, at Feldballe på et tidspunkt havde en meget stor liste over film, der ventede på at få premiere i Regina II. Således måtte han engang imellem ty til at lade filmene få premiere i Århus Bio Center. F.eks. havde ikke færre end tre film af Francois Truffaut - *I kærlighedens lænker*, *Lommepege* og *Manden der elskede kvinder* - i 1977 premiere her. En mere kuriøs erindring fortæller, at biografen i efteråret 1976 havde premiere på japaneren Nagisa Oshimas særdeles anderledes *I sansernes vold*. En film, der dramatisk ikke indeholdt meget andet end en række samlejescener med de samme to personer. Det kunne forveksles med en pornofilm, men hvis idéen med en sådan er, at sex-scenerne skal være indbydende eller på anden måde ophidsende, var *I sansernes vold* bestemt ingen pornofilm, men vist nok et billede på seksualitetens og samlivets psykologiske mekanismer. Ikke desto mindre var en stor del af det publikum, der mødte op i Folketeatret, utvivl-

Folketeatrets vidunderlige forhal. Endeveggen prydes af Karin Nathorst Westfeldts berømmede og meget smukke maleri, hvis bevarelse er sikret af Århus Bymuseum. Fra 1981 ombyggedes foyéren, således at maleriet var skjult for publikum frem til lukningen i 2002. Fotografiet er fra januar 1958.

Foto i Lokalhistorisk Samling.

somt husarer, der fik sig en grundig skuffelse. Den mandag aften i november, hvor jeg under stor ked-somhed så filmen,

kunne jeg konstatere, at ikke færre end 33 af de 100 fremmødte valgte at udvandre.

Da vi nærmede os 1980, begyndte mange af os at bekymre os for Folketeatrets fremtid. Det blev efterhånden offentligt kendt, at det gik skidt i Århus Bio Center. På det tidspunkt var man begyndt at høre om biografdød i andre byer, ikke mindst København. I Århus tror jeg ikke, mange for alvor troede på, at man kunne foretage sig noget så åndløst, hjerteløst og barbarisk som at lukke en biograf. På den anden side var faren svær at afvise, sådan som biografen i Jægergårdsgade gik.

I foråret 1981 meddelte Arbejdernes Fællesorganisation, at man ikke længere ønskede at drive biografen. Man fyrede Feldballe, der fremover kunne koncentrere sig om Regina. Folketeatret/Århus Bio Center skulle nu forpagtes ud. Den første forpagter blev Mogens Betzer, søn af bio-

grafmanden Edvard og bror til filmproducenten Just - en betydningsfuld århusiansk filmfamilie, der særlig var kendt for Park og Royal Cinema. Mogens Betzer var i andre perioder ansat til at drive både Saga og Scala. Ingen anden enkeltperson har været involveret i ledelsen af så mange Århus-biografer. Nu forpagtede han Århus Bio Center, som under ham kom til at hedde Biocentret. I et interview i forbindelse med overtagelsen udtalte han, at efter hans opfattelse havde biografen i flere år været styret med venstre hånd. Nu ville han drive den med begge hænder.

Den nye stil kom til udtryk med det samme. Masser af film på alle mulige tidspunkter, og efter en tid byggede han lidt om, så billetkontoret blev flyttet ind i forhallen, mens den gamle billetfoyer og store dele af forhallen blev søgt ombygget til et slags bredt underholdningssted for

unge mennesker med burgerbar, spilleautomater, m.m. Det var en ombygning uden smag og finfølelse, og den smukke forhal led en krank skæbne.

Havde udviklingen fra Folketeatret til Århus Bio Center betydet en nedgang i biografens prestige, blev det bestemt ikke bedre som Biocentret. For det første opførte den stort set med at være premierebiograf, bortset fra enkelte ligegyldige småtærier. For det andet udgjorde pornofilmene en ganske betydelig del af de viste film; en repertoiretype, bybiograferne minus Royal Cinema - hidtil stort set havde holdt sig for gode til. Det var forbeholdt forstadsbiograferne.

Mogens Betzer nåede da også kun at husere i kort tid. Hans forsøg på at appellere til ungdommen gennem nye underholdningstilbud slog fejl, og repertoiret fungerede ikke. Ikke for det - der dukkede da jævnligt gode film op, men så virkede det nærmest som en tilfældighed. Det var en meget upersonlig periode, hvor ingen mennesker kunne opleve biografen som deres. Dertil var repertoiret alt for bredt på en meget tilfældig måde. I et interview i Aarhus Stiftstidende erkendte Mogens Betzer, at filmforevisningerne isoleret set var en dårlig forretning, men på grund af spilleautomaterne løb butikken alligevel rundt.

Mogens Betzer overtog biografen i marts 1981. I august 1982 gav han op. Det var det sidste, man i mange år hørte til Mogens Betzer i århusiansk biograf-sammenhæng. I 1999 lykkedes det ham for en kort stund at skabe noget medieopmærksomhed om nogle planer for nye

Århusbiografer, han i fællesskab med en entreprenør ville bygge. Det varede dog ikke længe, før projektet afsløredes som et luftkastel.

At Betzer måtte opgive Folketeatret/Biocentret, blev starten på biografens alvorligste krise. Huset var lukket i ikke mindre end seks måneder. Jeg tør nok sige, at vi nu var nogle, der frygtede, hvad klokken var slået.

I slutningen af februar 1983 fik biografen nyt liv. Jacob Terndrup, der et par år havde drevet Rio i Højbjerg, havde mod på at give biografen en ny chance. Han indgik en forpagtningsskifte med Arbejdernes Fællesorganisation, og til stor glæde for de fleste valgte han at kalde biografen ved sit rette navn, Folketeatret.

Der skal ikke lyde et ondt ord om Terndrups måde at drive Folketeatret på. For selv om det på ingen måde lykkedes ham at genskabe den stolte biograf, og selv om hans repertoire var underligt, så skylder vi ham tak for, at han forsøgte sig på et tidspunkt, hvor alle andre havde opgivet. Hans regeringstid kom til at vare syv måneder frem til september 1983.

Som sagt var Terndrups repertoire mærkeligt. Der var kun tre premierer. Den ene var den spændende, men absolut non-kommercielle franske instruktør Jacques Doillon (*Landsbyttøsen* og *Kvinden der græder*) film, *Den fortabte datters hjemkomst*, om en incestuøs forbindelse mellem en voksen datter (Jane Birkin) og hendes far (Michel Piccoli). Filmen var importeret til Danmark af Christian Braad Thomsen, og den hørte retteligt hjemme i Øst for Paradis. Den anden var

Gådefulde Fedora, et sent Billy Wilder-værk, der mest af alt var en ny måde at fortælle historien fra *Sunset Boulevard* på. Filmen havde Danmarkspremiere i 1979, men var aldrig blevet vist i en århusiansk biograf - ganske vist til en lukket forevisning i Århus Studenternes Filmklub - så Folketeatrets forevisninger over en enkelt uge i foråret 1983 var at betragte som en premiere. Og den tredje var Claude Millers meget spændende psykologiske kriminalfilm, *Mistænkt*, med Lino Ventura, Michel Serrault og Romy Schneider.

Når man nævner disse tre film, kunne man få det indtryk, at Terndrups repertoire var meget lødigt og fornemt. Det ville mildt sagt være en tilsnigelse, men sandt er det, at han havde mange film af store instruktører på programmet. F.eks. Francois Truffauts *Silkehud* og *Den amerikanske nat*, Rainer Werner Fassbinders *Lola*, Wim Wenders' *Den amerikanske ven*, Luchino Viscontis *Døden i Venedig*, István Szábos *Mephisto*, John Fords *My Darling Clementine*, Jean-Pierre Melvilles *Ekspert i drab*, Orson Welles' *Falstaff* og Howard Hawks' *Sternwoodmysteriet*. Til perspektivering bør det nævnes, at filmene var på plakaten sideløbende med titler som *Smid trusserne, luk øjnene, Chefens nye knaldmodeller, Jeg vil også knalde med din elsker, mor, Guld i trusserne og Min perverse veninde*. Dertil kom et fyldigt program af repriser på populære film fra en overskuelig fortid. Sandt at sige et i særdeleshed bredt repertoire.

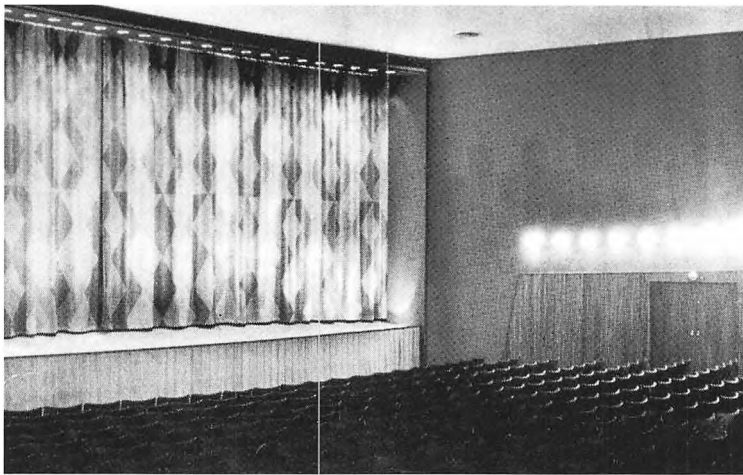
Som sagt nåede Jacob Terndrup kun at drive biografen frem til september 1983. Angiveligt var det en dyr fornøjelse, og det

var vel en medvirkende årsag til, at han kort efter også måtte opgive Rio. I biografbranchen hørte man aldrig mere til ham.

Nu var vi for alvor bekymrede. Folke-teatret stod for anden gang i løbet af et år lukket, og der var ingen udsigt til nogen løsning. Vi håbede alle, at der kunne findes en redning, men vi troede ikke meget på det, for i brugernes bevidsthed var Folketeatret blevet en krisebiograf, og inden for ethvert erhverv ved man, hvor svært det er at bringe en forretning til live, når dens manglende levedygtighed er blevet kendt. Arbejdernes Fællesorganisation var også meget tæt på at overdrage forpagtningen til et møbelfirma.

Julen er som bekendt miraklernes tid, og mange af os følte, at det virkelig var et sådant, der forekom i julen 1983. Folke-teatret havde på det tidspunkt stået tom i tre måneder. Da blev det meddelt, at Biografens leder, Kim Pedersen, havde indgået en forpagtningss aftale med Arbejdernes Fællesorganisation. Det var meget lykkeligt, for nu var der langt om længe tale om en forpagter med en vis vægt. Ikke en tapper mand uden de store muligheder som Jacob Terndrup, men en mand, der i forvejen drev en af byens mest succesrige biografer, og hvis gode kontakter til udlejerne skulle give ham alle chancer for at genoplive biografen. Eller sagt lidt mindre positivt: Hvis ikke Kim Pedersen ville være i stand til at skabe nyt liv i Folketeatret, måtte alt håb være ude.

Det gik da også, som vi håbede. Folketeatret blev igen en førende premiere-

I 1957 flyttede Folketeatret til de gode lokaler på Jægergårdsgade. Billedet af den prægtige sal er fra åbningen. Biografen forblev uændret frem til 1976, hvorsalen blev til flere små. Det store lærred med Karin Nathorst Westfeldts fortæppe blev heldigvis bevaret helt frem til lukningen.

Efter brochure i Lokalhistorisk Samling.

foregående år havde set ud, var en ny sal en god løsning. Sal 4 var en lille biograf med 80

pladser fordelt på syv rækker med et lærred, der bestemt var for lille.

Ombygningen førte også - i lidt negativ forstand - noget endnu mere revolutionerende med sig. I den gamle foyér ved billetkontoret, før man trådte ind i forhallen, åbnede Kim Pedersen en videoudlejningsforretning, som eksisterede frem til Nordisk Films overtagelse i december 1999. I Folketeatrets to sidste leveår prydede et tomt forretningslokale således biografens front.

Siden 1986 skete der ikke nævneværdige ændringer i Folketeatrets liv. Det blev fra midten af 1980'erne en levende biograf, og jeg tror ikke, at biografens i 1990'erne ofte ret unge publikum kunne forestille sig, hvor tæt succesbiografen havde været på døden. I 1990 opkøbte Kim Pedersen personligt hele ejendommen fra Arbejdernes Fællesorganisation, hvis tilknytning til biografen således endegyldigt ophørte. Organisationen havde, efter man begyndte at bortforpagte

biograf. Kim Pedersen følte i starten, det gik lidt trægt. Mange kunder havde glemt Jægergårdsgades placering på biografkortet. Samtidig var det ikke let at overtale udlejerne til at acceptere Folketeatret som premierebiograf i stedet for Biografen. Men efter et par solide premierer - f.eks. den anden Indiana Jones-film i sommeren 1984 - begyndte tingene at falde på plads.

Først i 1986 gik Kim Pedersen dog så vidt som til at foretage nogle bygningsmæssige forbedringer. Det var stadig resterne fra Mogens Betzers vandalistiske ombygning af forhallen, der var den ydre ramme. I 1986 gennemførte Kim Pedersen nogle forandringer, der ikke ændrede ved de tre sale, men den store forhal blev erstattet med en lille sal 4. Jeg skal ikke nægte, at jeg følte en lille smerte - jeg gik med et håb om, at forhallen ville genopstå i sin gamle form, og at Karin Nathorst Westfeldts vægmaleri igen skulle blive synligt. Men i lyset af, hvordan forhallen i de

biografen, et lidt underligt forhold til virksomheden. Mange mente, de stadig havde en vis råderet over biografen. Jeg husker en sag fra midten af 1980'erne, hvor man kunne læse om en arrig repræsentant for fællesorganisationen, der hærclerede over, at Kim Pedersen bag på Folketeatrets billetter havde ladet McDonalds indrykke en annonce. McDonalds er berygtet for sit anstrengte forhold til arbejdsregler og indgåelse af overenskomster. Han ville derfor forbyde Kim Pedersen at benytte McDonalds som annoncør, men måtte efter konsultation med jurakyndige opgive.

I slutningen af 1990'erne stillede Biografkompagniets ledere, Mogens Steen Kruse og Kim Pedersen, os i udsigt, at når de ni sale i CineCity var indkørt, ville man gå i gang med en større renovering af Folketeatret. Tiltrængt, for det var trods alt indlysende, at med de stigende krav til biograftotaloplevelser kunne Feldballes ombygning fra 1976 ikke forblive tilfredsstillende. Kruses og Pedersens store vision var at genskabe Folketeatret som én kæmpebiograf - provinsens svar på den københavnske Imperial.

Med Nordisk Films overtagelse af byens biografer blev Folketeatrets fremtid med det samme mindre klar. Allerede ved åbningen af CineCity i 1996 var Folketeatret begyndt at leve lidt af en skyggetilværelse i bybilledet. Fra og med Nordisk Films overtagelse i november 1999 og åbningen af de fire ekstra sale i CineCity umiddelbart efter var besøgstallene i Folketeatret ret foruroligende. Fra starten af 2001 tog man konsekvensen og gjorde

Folketeatret til en discountbiograf. Således ophørte Folketeatret stort set som premierebiograf - undtagelsen var to film, der på forhånd var opgivet kommercielt: Bruce Willis-filmen *The Kid* og Sylvester Stallone-filmen *D-Tox*. Til gengæld betød det, at en stor del af alle premierefilm slog et smut omkring Folketeatret, før de forsvandt ud af byen. Byens biografelskere håbede til det sidste, at Nordisk Film ville søge at relancere Folketeatret som den stolte premierebiograf, den i sin sjæl var. Det lykkeligste ville være, hvis man havde fundet Biografkompagniets gamle plan om at genskabe Folketeatret som én stor biograf frem igen.

Sådan skulle det ulykkeligvis ikke gå. I starten af 2002 meddelte Nordisk Film, at man kastede håndklædet i ringen. Folketeatrets sidste forestillingsdag ville blive 31. marts 2002. Ikke fordi lokalerne var blevet opkøbt af anden virksomhed, men nu ville man simpelthen ikke tabe flere penge på den fornøjelse. Der var ikke planer om, hvad lokaliteterne herefter skulle benyttes til.

Beslutningen gjorde ufattelig ondt. Med Folketeatrets afslutning døde den sidste rest af den oprindelige århusianske biograf-sjæl. Af de ti biografer, der eksisterede ved Biografens åbning i 1971, er der nu kun Palads tilbage.

Således nåede også Folketeatrets historie at ende dårligt. Den har sådan set været mere fornøjelig at fortælle end de fleste andre biografhistorier, fordi den trods alt levede femten-tyve år længere. Biografagttagere, der er mindre sentimentale, end jeg er, fremfører, at vi bør være

taknemmelige over, at Nordisk Film trods alt lod Folketeatret leve de første toethalvt år af deres ejerskab trods store underskud. Forklaringen var vist nok, at Nordisk Film ville afvente CinemaxX-koncernens beslutning vedrørende biografdrift i Århus.

CinemaxX er et tysk biografimperium, som har mange biografer rundt om i hele Europa. I 2000 gjorde de under stor mediebevågenhed deres indtog på det danske marked med flotte biografcentre i København og Odense samt planer for blandt andet Aalborg og Århus. De første CinemaxX-erfaringer i Danmark var mildt sagt dårlige. I Odense lukkede man de helt nye biografale efter blot et år.

Det gav spekulationer om, at CinemaxX med de erfaringer i baglommen ville droppe de store planer om en stort biografcenter i det nye kommunale prestigebyggeri, Bruuns Galleri. Det ville på mange måder have været den lykkelige slutning, idet Nordisk Film i så fald måske ville have investeret store penge i en relancering af Folketeatret. I december 2001 slog det tyske imperium imidlertid fast, at CinemaxX Århus ville blive bygget. På det grundlag har Nordisk Film vurderet, at med en snarlig CinemaxX nede om hjørnet på Bruuns Bro ville en kostbar og nødvendig renovering af Folketeatret være en hasarderet halsløs gerning.

KOSMORAMA

For mange århusianere i min generation og lidt ældre var Kosmorama på Store Torv biografen over alle Århus-biografer. Sammen med Regina udgjorde den de tidlige 1970eres biografelite. Det var her, en-

hver udlejer drømte om at få sine store film op. Ikke desto mindre havde Kosmorama og Regina ikke noget nævneværdigt konkurrenceforhold. Dertil var deres repertoire og publikum for forskelligt. Reginas målgruppe var overvejende familiepublikummet, mens Kosmoramas repertoire først og fremmest bestod af toppen af tidens mere hårdtslående filmtyper, dvs. kriminalfilm, westerns, gysere, osv. Imellem de danske folkekomedier og andre behagelige ting skete det, at Regina kunne tage en typisk Kosmorama-film på plakaten, men man oplevede aldrig det modsatte.

De ældre århusianere betragter ikke Kosmorama med den samme ærbødighed. Før 1950erne oplevede man den som mindre fin og slet ikke på niveau med Regina. Ikke desto mindre er Kosmorama en af byens ældste biografer, hvis historie startede i 1905. Her åbnede biografen i Guldsmedgade på det sted, hvor der i dag er et Føtex-supermarked. Allerede i 1912 flyttede Kosmorama til Store Torv, hvor den forblev frem til 1985. 1912-bygningen var kendt for at være en smule tarvelig, og biografen bestod af angiveligt ret umagelige træstole. I 1955 blev den gamle bygning revet ned, hvorpå man byggede en ny og elegant biograf. Ved den lejlighed blev biografen også væsentligt større, idet den nu udfyldte hele pladsen mellem Store Torv og Sct. Clemens Stræde.

Kosmorama var siden 1932 ejet af Århusafdelingen af Danmarks Lærerforening. Biografen havde et non-kommercielt sigte, idet overskuddet skulle gå til by-

ens skoleungdom. Blandt andet finansierede biografen et ophold på en ferie-koloni i sommerferien for skolebørn fra mindrebemidlede hjem.

Kosmoramas konge hed Holger Moth. Han var direktør for biografen i ikke mindre end 30 år, fra 1954 til juni 1984. Moth var en markant mand i det lokale kulturbillede, skønt han kun var biografdirektør på deltid. Egentlig var han en højt anerkendt folkeskolelærer, og hans dagsværk bestod i, at når han over middag havde afsluttet dagens fysiktimer, tog han ned i Kosmorama og sørgede for, at alting var, som det skulle være.

Med moderne øjne kan det være svært at forstå, at man kan drive en førende premierebiograf gennem nogle få timers daglig arbejdsindsats. Men på den tid var konkurrencen mellem biograferne mindre massiv, og Holger Moth behøvede ikke gøre nogen nævneværdig indsats for at sikre gode premierer i Kosmorama - udlejerne skulle nok komme af sig selv og spørge, om Moth ikke nok ville tage deres film på programmet. Rygter fortæller, at der gik år imellem, at Holger Moth var i København til møder med udlejerne. Han styrede selvsikkert sin biograf fra Århus uden fare for stress.

Holger Moth kunne ikke beskyldes for at drive forretning for egen vindings skyld. Hans løn var efter sigende symbolsk, selv om den vist nok en gang om året blev suppleret med en kasse cigarer. Som sådan kan det ikke undre, at han fik problemer, da konkurrenceniveauet i den lokale biografbranche i 1970'erne steg markant.

Mine egne første erindringer om Kosmorama stammer fra 1970. Jeg blev medlem af det, der hed Århus Børnefilmklub - ikke det langt større Århus Skolebio - der holdt til i Kosmorama med fem-seks forevisninger på søndag formiddage i løbet af en sæson. Men bortset fra det gik der et stykke tid, før jeg fik et egentligt forhold til Kosmorama. Dertil var biografens repertoire for uvenligt for børn.

Der var dybest set en modsætning mellem biografens organisatoriske tilknytning til skolevæsenet og det repertoire, hvor filmene så godt som aldrig var tilladt for børn. Derfor måtte Kosmorama blive en biograf, man først som lidt større kunne få et naturligt forhold til.

Man kan ikke sammenligne det med det fjerne forhold, man havde til f.eks. Biografen eller Scala. Deres repertoire virkede for et barn nærmest uforståeligt, og man følte sig ikke særligt draget af det. Det gjorde man til gengæld af Kosmoramas. Masser af gange stod jeg med længsel og betragtede de flotte billeder i Kosmoramas udhængsskabe fra westerns og dramatiske kriminalfilm, som jeg ikke kunne komme til at se. På den tid havde såvel biografer som forældre stor respekt for de aldersgrænser, Statens Filmcensur satte.

Kosmorama havde tre daglige forestillinger. Den film, man havde på programmet, blev typisk vist kl. 17, 19 og 21, eller hvis det var en lidt længere film kl. 16.45, 19 og 21.15. Som barn havde jeg svært ved at forstå dette. Jeg havde lært at opfatte en eftermiddagsforestilling som noget, der arrangeredes for børn, og jeg

kunne ikke forestille mig, at voksne mennesker uden børn gik i biografen på andre tidspunkter end om aftenen. Indtil Biografen åbnede i 1971, var Kosmorama den eneste biograf, der havde eftermiddagsforestillinger på hverdage. Og i Biografen var der en klar skillelinje mellem det familievenlige eftermiddagsrepertoire og aftenens voksenfilm.

Kosmorama var den eneste Århus-biograf, der havde en balkon, som var værd at tale om. Reginas snoldede balkon på tre rækker bagest i den enorme sal var ikke noget særligt, og selv om forstadsbiografen Rio havde en nydelig balkon, var den for intet at regne mod Kosmoramas på tretten rækker. Gulvarealet var også ret stort. Det var opdelt sådan, at når man trådte ind i salen bagfra, gik man ned gennem en midtergang mellem fem-seks rækker, og forrest i salen var der ni rækker uden midtergang. Når man sad på gulvet, forekom det, at lærredet var placeret lovlig højt på væggen, hvilket givet hang sammen med, at man også skulle kunne se billedet fra balkonen. Fra 1955 var der i Kosmorama ikke færre end 789 pladser.

I efteråret 1972 gennemførte man en ganske nydelig renovering, der ikke ændrede ved biografens grundlæggende form. Salen var præcis som før, men med nye stole, og generelt var hele huset friskt op. Det mest revolutionerende var, at man introducerede den såkaldte Kosmo-Bar. Om baren nogensinde var en god forretning, vides ikke, men den blev bevaret lige til det sidste, og Kosmorama forsømte heller ingen lejlighed til at gøre opmærksom på dens eksistens. I alle bio-

grafens annoncer gennem mange år blev det understreget, at man som tilskuer burde tage sig tid til et besøg i Kosmo-Bar.

Ved juletid 1972 havde Kosmorama premiere på en af sine allerstørste succeser, *The Godfather*. Det var som bekendt en helaftensfilm, og med den indlagte pause fik biografen gode muligheder for at markedsføre Kosmo-Bar over for det tørstige publikum. *The Godfather* gik helt frem til maj 1973, hvor Burt Kennedys lidt sløve John Wayne-western, *Togroverne*, tog over. *Togroverne* varede de almindelige ca. 100 minutter, hvilket ikke forhindrede Kosmorama i at indlægge en pause. Man afbrød ganske enkelt filmen på det mest spændende tidspunkt med en oplysning om, at man i de næste femten minutter kunne købe en drink i Kosmo-Bar. Havde Holger Moth forventet, at dette skulle blive praksis i fremtiden, tog han fejl. Han modtog så mange vrede tilkendegivelser, at pauserne blev afskaffet.

Fra 1974 blev Kosmorama et af de steder, jeg oftest kom. Sandt at sige tror jeg, at ethvert besøg i Kosmorama gav mig en følelse af at være nået et modenhedstrin højere op - jeg var nu hævet over de barnagtige familiefilm, man så i Park og Regina. Samtidig havde Kosmoramas repertoire af dramatiske underholdningsfilm en betydelig appel til en teenager.

Mine forældre har i et enkelt tilfælde grebet ind og forbudt mig et Kosmorama-besøg. Det var i august 1974, da der var premiere på William Friedkins voldsomt omtalte film om djævluddrivelse, *Eksorcisten*. Der gik de frygteligste fortællinger om, hvordan filmen i fremmede lande

På Store Torv synede Kosmorama-bygningen ikke af meget, sammenlignet med naboejendommene, men den var dog særlig "uanselig" i foråret 1954, da den var lukket forud for ombygningen. Vinduesudstillingerne var taget ned, og kun navnet over dørpartiet afslørede stedets identitet.

Foto i Lokallhistorisk Samling.

havde drevet følsomme unge mennesker til selvmord eller bibragt dem psykotiske lidelser. Visse kristne grupper i lokalsamfundet havde også sat sig for at bekæmpe filmen og mødte de første dage op foran biografen for at demonstrere og advare. I Aarhus Stiftstidende kunne man dagen efter premieren læse, at de hellige havde vejret morgenluft, da en ung kvinde i voldsom hast havde forladt biografens sal med retning mod dametoiletet. Hun vis-

te sig dog at være gravid. Men al denne snak forskrækkede mine forældre i et omfang, at de ikke tillod mig at se filmen. De lod sig ikke formilde af, at Poul Blak i sin anmeldelse i Aarhus Stiftstidende sammenlignede dens gysereffekter med tordenskrald fra en billig båndoptager.

I starten af 1970'erne udgjorde selveste John Wayne en del af Kosmoramas profil. Frem til 1976 var John Wayne trods sin fremskredne alder særdeles leverings-

dygtig, især hvad angår westerns, men fra 1974 også et par film, hvor han var hårdtslående politimand (*McQ renser ud* og *Brannigan slår til*). Disse film hørte hjemme i Kosmorama. Af de ti film, John Wayne medvirkede i fra 1970 frem til sin smukke afskedsfilm, *Seksløberen der blev tavs*, fik de syv premiere i Kosmorama. Kun tre kom op andre steder, *Big Jake* og *Brannigan slår til* i Folketeatret, *Sheriffen og pebermøen* i Palads.

Den samme tendens gjaldt i lige så høj grad den yngre actionstjerne Clint Eastwood, der i de år overtog John Waynes mangeårige status som USAs mest billet-sælgende stjerne. Sytten Clint Eastwood-film fik premiere i Danmark mellem *Dirty Harry* i 1971 og *Strømer på stregen* i 1984 - den sidste i Kosmoramas levetid. Heraf fik de tolv premiere i Kosmorama. Kun fem måtte søge levedygtighed andre steder: *Joe Kidd* og *Øje for øje* i Palads, *Dirty Harry går amok* i Regina, *Thunderbolt* i Scala og *Bronco Billy* i Folketeatret (Århus Bio Center).

Titlerne signalerer ganske klart, hvad det var for et repertoire, Kosmorama dyrkede. Frem for alt var Kosmorama biografen, hvor man viste amerikanske film. Og det vel at mærke på et tidspunkt, hvor amerikansk films markedsandel ikke var af det omfang, den er i dag. Vel skete det, at der kom ikke-amerikanske film op i Kosmorama, men så var det som regel noget, der alligevel mindede om noget amerikansk, f.eks. italienske westerns, hvor man talte engelsk, og hvor de italienske skuespillere optrådte under amerikanske pseudonymer. I 1972 havde

Kosmorama f.eks. premiere på de to såkaldte Trinity-film, der var ret populære det år. Det var en slags italiensk western-parodi med en masse slå-på-tæven, der skulle være morsomt. Filmene gav skuespillerne Mario Girotti og Carlo Pedersoli, der optrådte under pseudonymerne Terence Hill og Bud Spencer, en ikke ringe popularitet, og de optrådte i utallige film de efterfølgende år, både som par og enkeltvis. I begyndelsen af 1980erne betragtede man en Bud Spencer-film som det tarveligste, der kunne indgå i et repertoire.

Succeser var der rigeligt af i Kosmorama. Frem til 1976, hvor den næste store ombygning foregik, kunne man f.eks. se *A Clockwork Orange*, Godfather-filmene, *Sjakalen*, *Papillon*, *Det tårnhøje helvede* og *Dødens gab*. Skuffelser var der også. Efter konkurrence med alle byens øvrige biografte skulle Kosmorama i efteråret 1974 vise to film, som forventedes at blive årets suveræne hits. Den førnævnte gyser *Eksorcisten* og Jack Claytons store filmatisering af F. Scott Fitzgeralds romantiske bestseller, *Den store Gatsby*, med Robert Redford og Mia Farrow. Filmen blev ledsaget af en voldsom medieomtale, fordi den lancerede en forventet 1930er-nostalgiebølge. Forretningerne og modeblade ne førte sig frem med *Gatsby-look* og meget mere. Kommercielt set blev både *Eksorcisten* og *Den store Gatsby* store skuffelser, og i Aarhus Stiftstidende kunne Poul Blak fortælle om en stor økonomisk øretæve, fordi Holger Moth måtte tage filmene af plakaten efter kun ca. seks uger, selv om han havde skrevet kontrakt med

udlejerne om otte. Efter de daværende lejeaftaler skulle Kosmorama derfor betale filmleje for to uger, hvor filmene ikke blev vist.

I 1976 begyndte Kosmorama at miste terræn. Efter afslutningen på *Dødens gab* i februar og frem til sommeren var der ikke nævneværdige succeser, men til gengæld en ganske stor mængde repriser. Kosmorama havde tidligere kun yderst sjældent taget repremierer på programmet, og det var ikke engang de mest attraktive, der kom på dette tidspunkt. Det mest overraskende var, da man et par uger i maj-juni tog Erik Ballings *Slå først, Frede!* op. For det første havde den film været at se i næsten alle byens biografteatre og formodentlig alle forstædernes, og for det andet var det første gang, jeg oplevede, at man kunne se en dansk film i Kosmorama.

I august 1976 lukkede man biografteatret i nogle uger, så man kunne bygge den om til to. Igennem juli måned begyndte ombygningen så småt på gulvet. Biografteatret viste film gennem hele måneden, men man kunne kun købe billetter til balkonen. Inden filmen kunne man således stå fra balkonen og betragte byggeriets udvikling.

Ombygningen skete efter den enkle model, at der skulle være én sal på gulvarealeet og én på balkonen. For publikum så det nærmest ud som om, der kun var sket to ændringer. For det første var der sat en væg op for enden af balkonen, som der var anbragt et lærred på. For det andet var der på gulvet fjernet nogle stole bag i salen, hvor der var anbragt en slags

kabine, der skulle fungere som operatørrum. Selvfølgelig var der foretaget enkelte justeringer i stoleopstillingen, men det var meget lidt.

Når man talte antallet af stole op, var der ikke meget forskel på størrelsen af de to sale. Sal 1 (gulvet) havde 345 pladser, sal 2 (balkon) 289. Men det virkede som om, forskellen var større. Det skyldtes, at lærredet i sal 1 var væsentligt større end i sal 2. I den største sal var lærredets størrelse uændret, og det sad stadig lovlig højt, selv om man ikke længere skulle kunne se det fra balkonen.

Således var nu også Kosmorama klædt på til fremtiden, som man forventede den. Set i bakspejlet var problemet med Kosmoramas sidste ombygning, at der netop var for lille størrelsesforskel mellem sale. I vore dage er den store indtægtsgivende model for biografteatre, at et biografkompleks skal have et antal sale af vekslende størrelse. En stor film skal have premiere i den store sal, og efterhånden som efterspørgslen falder, går den gradvist ned i mindre sale. På den måde får man den optimale indtægt ud af enhver film. Det var Kosmorama ikke i stand til.

De første par år af Kosmoramas nye levetid var også bekymrende. Der syntes at ske to ting. For det første fjernede Kosmorama sig en del fra den klare repertoiremæssige profil, den tidligere havde haft. Og for det andet var der meget langt mellem succeserne frem til 1978. Forklaringen på de to ting var blandt andet, at på dette tidspunkt var der ved at ske en udvikling i forholdet mellem Århus-biografteatrene og filmudlejerne. Tidligere hav-

de enhver udlejer søgt at få sin film op i den biograf, hvor han mente, han kunne få mest ud af det. Naturligvis var der indimellem særligt venskabelige forbindelser mellem en udlejer og en biograf, men det var ikke det almindelige. I slutningen af 1970erne begyndte der en tendens, hvor hver enkelt biograf indgik mere eller mindre faste leveringsaftaler med bestemte udlejere, der herefter slet ikke handlede med andre biografer. Dette system blev absolut dominerende i 1980erne, hvor man fra tid til anden oplevede, at enten Kim Pedersen (Biografen/Folketeatret) eller Mogens Steen Kruse (Palads/Royal) skulle vise mange flere film, end han havde plads til, mens den anden næsten ingen fik.

Det var i nogen grad denne fordelingsmodel, der begyndte i midten af 1970erne, og som var en af forklaringerne på, at der for Kosmorama i et par år var langt mellem snapsene. Kosmoramas leverandører udsendte ganske enkelt ikke mange succeser i den periode. Kosmorama kunne således heller ikke længere kunne profilere sig med en bestemt type repertoire. Når man er fast aftager hos en bestemt udlejer, må man selvfølgelig tage det hele, uanset genre.

Havde Kosmorama i efteråret 1976 et par pæne succeser, var 1977 præget af tynde premierer og et hav af repremierer. Efter at have åbnet de to nye biografer med blandt andet Alfred Hitchcocks sidste film, *Family Plot*, kørte man i efteråret 1976 film som Stanley Kubricks *Barry Lyndon*, John Schlesingers *Marathonmanden* og - ikke mindst - *Strømmer*,

Anders Refns debutfilm, der var den første danske film i 1970erne, der fik premiere i Kosmorama. Nu blev *Strømmer* nærmest markedsført som en amerikansk politifilm, næsten som om det var en klassisk Kosmoramafilm.

Strømmer forekom derfor ikke som et egentligt repertoirebrud. Det gjorde derimod premieren på den berømte norske dukkefilm, *Bjergkøbing Grand Prix*, som Kosmorama hentede sig en god succes med. At Kosmorama således sigtede mod familiepublikummet, var helt nyt.

Værre gik det i 1977, der primært stod i repriserens navn. Mest chokerende sidst på året, hvor man i ugerne op til jul satte to danske folkekomedier op, *Nøddebo Præstegård* (1974-udgaven) og *Sønnen fra Vingården*, der begge et par år tidligere havde haft premiere i Palads. Det var et repertoirevalg, man få år tidligere ville have forsvoret kunne forekomme i Kosmorama. *Nøddebo Præstegård* kom sågar op igen i julen 1978. Ellers prøvede man lidt af hvert i løbet af 1977, blandt andet var der premiere på *Clark*, TV-dokumentaristen Poul Martinsens eneste biograf-film. Den handlede om den svenske bankrøver, Clark Olofsson, der var et stort mediefænomen i de år, og med et moderne udtryk kunne man betegne den som en dramadokumentarisk film af en type, der ikke er lavet mange af til biograferne. Med film som *Brudedrab* og *En tabt uskyld i Venedig* søgte Kosmorama for en kort stund også ind på det repertoire, Regina II og senere Øst for Paradis dyrkede. At Kosmorama var i krise, kunne ingen benægte.

Det fik en foreløbig afslutning i 1978, hvor Kosmorama havde premiere på årets suverænt største succeser, John Travolta-filmene *Saturday Night Fever* og *Grease*. Begge film var på programmet i næsten fem måneder, hvilket er meget, når man erindrer, at de på intet tidspunkt blev bragt ned i en sal på størrelse med de små, ethvert stort biografkompleks i dag råder over. Havde Kosmorama haft en række mindre sale, ville filmene have været på programmet mange måneder endnu. *Grease* præsterede sågar i tre uger at udgøre programmet i begge Kosmorama-sale. På den måde fik Kosmorama også markeret, at den kunne huse store succeser inden for andre genrer end dem, den profilerede sig med tidligere. To kæmpesucceser med direkte appel til teenageungdommen.

Herefter gik årene frem til 1985. Kosmorama havde gode og dårlige perioder, men det strålende biografcentrum, Kosmorama var tæt på at være i begyndelsen af 1970'erne, blev den aldrig igen, blandt andet fordi dens klare profilering én gang for alle var forbi. Når selv børnefilm kunne få premiere i Kosmorama - ikke blot *Bjergkøbing Grand Prix*, men i 1980 også *Lille Virgil* og *Orla Frøsnapper* - var der ikke meget tilbage af det gamle Kosmorama.

Men succeser var der da. Lad mig i flæng nævne nogle stykker. I 1979 *Delta-kliken* og Cheech og Chong-filmene *Op i røg*. I 1980 Blake Edwards' *10*, Monty Python-filmene *Et herrens liv - Life of Brian* og Stanley Kubricks *Ondskabens hotel - The Shining*. I 1981 John Landis' *Blues Brothers* - der dog først fik sin kultstatus

senere - og Alan Alda-komedien *De fire årstider*. I 1982 den første Indiana Jones-film *Jagten på den forsvundne skat*, Lawrence Kasdans *Høj puls - Body Heat*, Warren Beattys *Reds* og ved juletid - i fællesskab med Biografen - Steven Spielbergs *E. T.* I 1983 Walter Hills *48 timer*, *Flashdance* og Nicholas Meyers film om livet efter atombomben, *Dagen efter*. Og i 1984 Sean Connerys comebackfilm i rollen som James Bond, *Never Say Never Again*, den første film om *Politiskolen* og Hugh Hudsons specielle Tarzan-film, *Greystoke*.

1984 var for Kosmorama både et godt og et tragisk år. Godt, fordi Kosmorama havde premiere på tre af årets største succeser, *Never Say Never Again*, *Politiskolen* og *Greystoke*. Tragisk, fordi det ikke var nok til at forhindre, at Kosmorama fik dødsstøddet. For når tre så solide succeser ikke kan skabe et driftsoverskud, var kampen ved at være tabt. Bortset fra de tre film bestod Kosmoras repertoire gennem året overvejende af småtterier og repremierer. Det har næppe heller skabt optimisme i Kosmorama, at Kim Pedersen ved juletid 1983 havde overtaget Folketeatret og dermed signaleret, at han derfra ville søge at tage nogle af de film til sig, som Kosmorama skulle have haft glæde af. Groft sagt betød den lykkelige redning af Folketeatret, at Kosmorama måtte dø. Var Folketeatret ikke blevet reddet, havde Kosmorama måske levet i dag? Hvem ved? Men som Århuusituationen var i 1984, syntes det indlysende, at der ikke var plads til både Folketeatret og Kosmorama.

I Kosmorama var man desperate. I juni

1984 bad man Holger Moth træde tilbage, og man indsatte et menigt bestyrelsesmedlem, skoleinspektør Poul Erik Röhl fra Vorrevangsskolen, som ny leder. En brutal og trist afsked med en biografmand, der gennem 30 år havde drevet en succesrig forretning, men som mod slutningen fik problemer. Holger Moth forsonede i den efterfølgende tid ikke at udsende syrlige bemærkninger om de forretningsmetoder, han mente, byens nye generation af biografmatadorer benyttede. Holger Moth var en bitter mand.

Poul Erik Röhl satte sig i direktørstolen, men præsterede ikke meget andet end at konstatere, at Kosmorama ikke stod til at redde. Det var slemt for biografbrugerne. Det gjorde dog ikke nær så ondt, som da Regina blev lukket knap et par år tidligere. Før Regina lukkede, troede vi ikke, at man kunne gøre noget så ondt og hjerteløst. Det kunne man ikke desto mindre, hvilket havde gjort vore hjerter hårdere, og derfor var vi blevet så forhærdede og rå, at de sår, Kosmoramas død gav os, ikke stak nær så dybt.

I efteråret 1984 blev det kundgjort, at Kosmoramas sidste spilledag ville blive 28. februar 1985. Ikke desto mindre fik biografen et par solide julepremierer, *Gremlins* og *Den uendelige historie*. Det stod tidligt klart, at Poul Erik Röhl ville lade de to film køre perioden ud, uanset hvor dårligt de måtte gå. I juleudgaven af Aarhus Stiftstidende indrykkede biografen nok den største annonce, jeg har set for nogen Århus-biograf. Muligvis overgået af den annonce, der i 1973 proklamerede åbningen af Royal Cinema. Men

det synes unægteligt også mere naturligt for en biograf, der er ved et åbne.

Gremlins og *Den uendelige historie* kørte perioden ud. *Gremlins* vist med møje og besvær og tomme sale, mens *Den uendelige historie* ikke var mere udspillet, end den fortsatte nogle uger i Royal Cinema. Dødsdagen kom, og Aarhus Stiftstidende rapporterede fra afskedsreceptionen. Der havde hersket en usentimental stemning, hvor man ikke kunne se noget trist ved, at en biograf, der ikke gav overskud, skulle lukkes. Alt andet lige havde det alle dage været lærerforeningens idé med Kosmorama, at den skulle skaffe penge til gode formål. Hvis den ikke gjorde det, men tværtimod tærede på den godgørende kasse, måtte den lukkes.

Overraskende nok fik Kosmorama et lille efterspil. Det stod ikke klart, hvad der skulle ske med bygningen, og i den mellemliggende periode kunne det ikke genere nogen, at en biografmand fra Fredericia, Finn Sønderlyng, benyttede biografen. Omkring den 20. marts genåbnede Kosmorama under Sønderlyngs ledelse. Om han har forestillet sig, at det kunne blive vedvarende, ved jeg ikke. Men efter repertoiret at dømme er der næppe andre, der har troet, biografen havde en fremtid. Det varede også kun tre måneder, og i midten af juni 1985 lukkede Kosmorama endegyldigt. Repertoiret de tre måneder bar præg af de tarveligste repriser, sågar pornofilm, og en enkelt god film, *My Fair Lady*. Der var tale om et lille intermezzo, som de fleste har glemt.

Og hermed sluttede historien om Kosmorama. Når man i dag betragter det sted,

Kosmoramas gamle bygning blev revet ned i 1955 og erstattet af en større biograf, der udfyldte hele området mellem Store Torv og Sct. Clemens Stræde. Billedet er fra indvielsen i 1955.

Foto i Lokalthistorisk Samling.

hvor Kosmorama lå, er det svært at se den ringeste lighed med den gamle biograf. Huset blev bevaret, men med flere etager og med en ny facade ud mod gaden. Det ligner en helt ny og sikkert flot bygning, der dog for mig er blevet et slags monument over ufølsom byudvikling. Ingen spor af den biograf, der gav os så mange gode oplevelser, og som havde sit eget liv og sin egen sjæl.

Man har tilsyneladende haft lidt svært ved at finde ud af, hvad man skulle bruge bygningen til. Der har været pænt værts-hus, og i dag er ingen ringere end McDonalds rykket ind. Det kan man selvfølgelig ryste på hovedet over, men alt andet lige indeholder det måske en vis indre logik. I sine velmagtsdage var Kosmorama mere end noget eksponent for den populære del af amerikansk filmkultur, i dag kan man samme sted finde en betydningsfuld eksponent for den populære del af moderne amerikansk madkultur. Men ærligt talt: Der var mere format over amerikansk kultur dengang.

MALLING BIO

Det er et spørgsmål, om Malling Bio bør indgå med et selvstændigt afsnit, når man skriver om de århusianske biografteater. Men for det første har Malling siden kommunesammenlægningen i 1970 været en del af Århus Kommune - hvad borgerne i Malling vist aldrig har været helt tilfredse med - og for det andet har Per Hauberg, biografens mangeårige leder, på sin egen måde været en af kommunens mere originale biografprofiler.

Malling Bio har eksisteret siden 1943, og den har siden 1973 været ledet af Per Hauberg. Han var kun tyve år, da han indgik sin første lejeaftale med biografens ejerske. I de første seks år blev hun boende i den gode lejlighed, der er tilknyttet biografteatret oven på huset. De to første år rejste Per Hauberg fra sit barndomshjem i Viby til Malling dagligt, indtil han i 1975 flyttede ind i en anden lille lejlighed, der

dengang var tilknyttet bygningen, men som i dag er en del af den anden biograf-sal. Da han i 1979 opkøbte hele huset, flyttede han selv ind i Fruens lejlighed.

Per Hauberg var indtil 1973 en forholdsvis almindelig ung mand, der dog havde to altoverskyggende lidenskaber - film og tog. Al sin fritid tilbragte han enten i biografen eller med time efter time at betragte jernbanerne. Den sidste lidenskab fik han forløst ved en god, fast tjenestemandstilling hos DSB, den første ved at overtage driften af Malling Bio.

Bortset fra en kort periode i 1980-81 passede Per Hauberg indtil 1997 samvittighedsfuldt sit fuldtidsarbejde ved DSB sideløbende med biografdriften. Man møder ham fra tid til anden på Århus Banegård i embeds medfør, og det er også jævnlige hans karakteristiske - om end ikke udpræget højtalerregnede - diktion, man kan høre, når man på perronerne modtager oplysningen om, at toget fra Nyborg, planmæssig ankomst 17.08, er forsinket mellem 30 og 40 minutter. På et tidspunkt måtte Per Hauberg imidlertid erkende, at to fuldtidsjobs var i overkanten, hvorfor DSB måtte nøjes med ham på deltid.

Per Hauberg har alle dage været biografmand af hele sit hjerte. Han elsker gode film, men for ham drejer det sig lige så meget om, at filmene skal vises under perfekte tekniske betingelser. Derfor tabte han tidligt sit hjerte til 70 mm-filmsystemet, der gav filmforevisningerne en dybde, de almindelige 35 mm-forevisninger slet ikke kunne hamle op med. Det var et system, der blev moderne til de sto-

re film tilbage i 1950erne, og man troede dengang, at det var fremtiden. Desværre gik det af mode, ikke fordi det ikke var et fremragende system, men det var kompliceret for den enkelte biograf at benytte. Blandt andet var hver enkelt filmspole stor og meget tung, hvilket gav store fragttudgifter, og det sled på filmoperatørens sundhed. I Malling forblev 70 mm-repertoiret en del af profilen meget længe. I 1970erne, da biograferne stadig viste repremierer, var der en gruppe af 70 mm-film, der forblev i udlejning, og som Per Hauberg derfor tog op igen og igen. Det var film som *My Fair Lady*, *South Pacific*, *Ørneborgen*, *Det beskidte dusin* og *Dr. Zivago*.

Der har ikke været mange biografer i Danmark, der kan vise film i 70 mm. I dag er der kun fem: Imperial og én af de mange Palads-biografer i København, Biffen i Aalborg, Slagelse Bio og - Malling Bio. Og man kan med sindsro sige, at Malling Bio har været den, der har gjort mest ud af at markedsføre systemet. I 1992 havde Mallings dengang kendteste borger, det senere folketingsmedlem Jacob Haugaard, en række TV-udsendelser fra sit vandtårn i Malling, hvor en af gæsterne var Per Hauberg, der med entusiasme berettede om 70 mm-systemets fortræffeligheder. Det gav også en del respons, og Malling Bio fik de efterfølgende måneder besøg af interesserede fra hele landet, der skulle prøve at se en film i 70 mm.

Per Hauberg viser gerne sit filmudstyr frem for interesserede, og han gør det engageret og med stolthed. I begyndelsen af 1990erne udsendtes en nyrestaureret ud-

gave af Stanley Kubricks *Spartacus* i 70 mm. En utekstet kopi blev i Danmark distribueret i så få måneder, at den kun nåede til Imperial og Malling Bio. I Århus Studenternes Filmklub tilbød vi en søndag vore medlemmer en busudflugt til Malling, hvor vi havde opkøbt aftenens forestilling. Per Hauberg indledte arrangementet med et indfølt foredrag om systemet, og i den mildt sagt forlængede pause viste han maskinerne for alle interesserede.

Per Hauberg oplever det utvivlsomt som et stort savn, at han ikke ret tit får mulighed for udnytte sit 70 mm-system, som han i begyndelsen af 1990'erne brugte en del penge på at bringe ajour med tiden, da han skulle vise en af de sidste film, der er blevet optaget i 70 mm: Tom Cruise-filmen *Far and Away*. Det er desværre meget få film, der i dag produceres i det kostbare system.

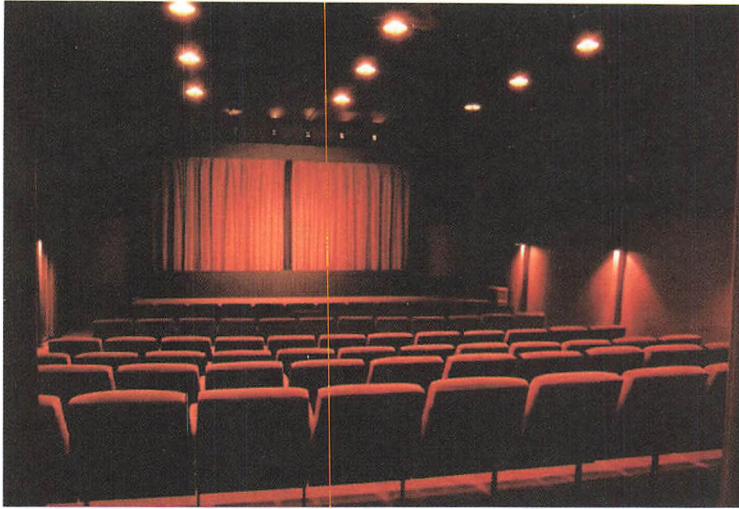
I slutningen af 1970'erne begyndte Per Hauberg for alvor at få smag for filmbranchen, og han fik ambitioner om at nå længere end sin lille biograf. Et par år - 1978-80 - drev han Park, hvis store attraktion hos Hauberg selvsagt var 70 mm-udstyret. På samme tid startede han sin filmudlejning, der i starten hed noget så særpræget som Mafia Film. Navnet var reelt, da det var en forkortelse af Malling Film Agentur, men det generede en række af de biografer, der ellers var potentielle kunder. Derfor døbte han det slet og ret om til Hauberg Film, hvad det hed, indtil det lukkede i slutningen af 1980'erne.

Noget betydeligt udlejningsselskab blev Hauberg Film aldrig, blandt andet

fordi filmbeholdningen alene bestod af titler, han havde overtaget fra andre selskaber. Hauberg Film har aldrig haft en premiere. Det store vidunder i samlingen var, at han havde rettighederne til *My Fair Lady*, og indtil slutningen af 1980'erne kunne man med jævne mellemrum tage til Malling og se denne vidunderlige film i 70 mm. Efterhånden som rettighederne til de enkelte film udløb, uddøde udlejningsselskabet. Desværre uundgåeligt, for sådan som biografbranchen er i dag, er der ikke plads til en udlejer, der kun tilbyder ældre film.

I starten gik det acceptabelt for Hauberg Film. Per Hauberg fik mere blod på tanden, og i 1980 gik han i gang med sit livs vildeste og mest fatale projekt. Han indgik en lejeaftale om at drive en af Danmarks største og smukkeste biografer, Tre Falke Bio i København, der var beliggende i Falkonér Centret på Frederiksberg. Det var en vidunderlig kæmpesal, der tilmed kunne vise 70 mm - næsten alle de store 70 mm-film havde haft premiere her - og derfor toppen af alle Per Haubergs drømme. Folk advarede ham - tiden var løbet fra den slags biografer. Men ingen rationelle argumenter kan standse en ildsjæl, når alle livets visioner og drømme står foran at kunne realiseres. »Det skal nok gå - jeg viser bare *Det beskidte dusin* en gang om måneden!«, forestiller man sig, han har sagt - med henvisning til den repertoirepolitik, han havde haft held med i Malling Bio og Park. Per Hauberg tog sit livs eneste orlov fra DSB og investerede en formue.

Ved overtagelsen i sommeren 1980

Malling Bios både pæne, hyggelige og stemningsfulde store sal i 2001 efter den seneste renovering.

Fra Malling Bios hjemmeside.

slog Per Hauberg det op som en stor begivenhed. Han indrykkede annoncer i de store dagblade, hvor han kundgjorde, at når nu en jyde skulle komme og overtage Tre Falke Bio, måtte det ske med manér. Han forsøgte at gøre det til en festdag, hvor blandt andre Østjysk Musikforsyning stod for underholdningen.

Naturligvis gik det galt. Lejeaftalen var dyr, og der kom ikke ret mange mennesker. Per Hauberg forklarede selv, at kort efter overtagelsen startede en langvarig avisconflikt, og at han således ikke havde nogle muligheder for at oplyse om sin eksistens. De manglende bladudgivelser var givet en forværende faktor, men det var nu nok gået galt under alle omstændigheder, da tiden som sagt ikke var til den slags biografteater. Ganske vist har man i København formået at bevare en anden kæmpebiograf, Imperial, men den er også del af et større biografimperium. I 1981 var den tid forbi, hvor man kunne drive

en enkelt kæmpebiograf uden tilknyttede småsale.

Trist for Hauberg, men også trist for os andre og for hele den danske biografkultur. Han vendte i april 1981 hjem til Malling,

hvor han selvsamme dag, som Tre Falke Bio lukkede, åbnede en lille ekstra sal i Malling Bio, som han siden har haft meget glæde af. Den blev indrettet i hans egen tidligere lejlighed i stueetagen kombineret med hans tidligere kontor, der endnu længere tilbage i tiden var en skotøjsforretning. I Malling taler man ikke om sal 1 og sal 2, men om Store Bio og Bette Bio.

At Per Hauberg var en dybt forgældet mand, er indlysende. Han vendte tilbage til DSB, men han drømte stadig om mere. Et sidste forsøg gjorde han, da Århus Kommune i 1983 besluttede at stoppe driften af Regina. Da biografen havde stået tom i to måneder, og det ventede arkadebyggeri slet ikke var begyndt, overtog Hauberg lejemålet nogle måneder, vel vidende, at det kun var midlertidigt. Da arkadebyggeriet gik i gang, forlod han huset, men den oprindelige plan var, at når arkaden åbnede, skulle der stadig være en lille biograf, hvor Regina II var. Det blev

der også nogle måneder, men ikke med Per Hauberg som leder. Arkadens ledelse havde opstillet betingelser, han ikke kunne acceptere.

Han vendte endnu engang tilbage til Malling. I 1985 var vi mange, der troede, Hauberg var en færdig mand. Den sommer meddelte banken, at nu skulle han i løbet af et par uger smække et betydeligt beløb på bordet - ellers var det slut! Per Hauberg havde ikke pengene, og hvordan skulle han fremtrylle et sådant beløb på så kort tid? Han gik i gang med et vanvittigt projekt. Han fortalte sine gode kunder i omegnen, hvor galt det stod til, og han bad dem derfor om støtte ved at besøge biografen massivt de næste par uger. Til gengæld ville han afholde sin overenskomstsikrede ferie fra DSB og vise film fra morgen til aften. Ikke mange troede på redningsprojektet, men man må sige, at lokalbefolkningen i de efterfølgende uger udviste en enestående solidaritet med såvel deres biograf som deres Biograf-Per, som han vist nok kaldes i lokalsamfundet. I løbet af et par uger havde han skrabet så mange penge sammen, at banken foreløbig var tilfreds. Malling Bio eksisterer stadig, og selv om det næppe nogensinde er blevet en god forretning, har den i selskab med Per Hauberg vist en overlevelsesevne, som gør, at man tør tro på dens fortsatte eksistens.

Det var en klassisk lillebybiograf, Per Hauberg overtog i 1973 - pæn, behagelig og venlig. En biograf, der dengang var én af i de fleste mindre byer. Desværre har de færreste overlevet frem til i dag. Biograf-salen er af moderat størrelse - i dag med

88 pladser, men den var oprindeligt større, indtil den under et ombygningsprojekt blev reduceret. Biografen består af syv rækker. Lærredet er forholdsvis lille, men er et godt eksempel på, at et stort lærred ikke alene skaber en god biograf. Når man ser 70 mm på Malling Bios beskedne lærred, er det en oplevelse på niveau med at se 35 mm i de fleste større biografer.

Da Per Hauberg i 1981 byggede den 39 pladser store Bette Bio, blev indgangen flyttet fra Mallings hovedgade til sidebygningen. Den lille sal er forholdsvis smal, og der er en stigende hældning mellem rækkerne.

I samme øjeblik, man træder ind i biografens forhal, fornemmer man, at vi har at gøre med en meget personlig biograf. Ikke fordi biografen er specielt smagfuldt indrettet. Men som det første skal man passe på ikke at falde over Haubergs meget store hund, der sagtens kan ligge og flyde et eller andet sted. Allergikere bør af samme årsag være påpasselige med at besøge Malling Bio. Dernæst noterer man sig, at der overalt i bygningen - ofte på ret umotiverede steder - hænger breve og udklip, der på den ene eller anden måde fortæller om positive hændelser fra biografens historie. Brevene kan være fra Preben Neergaard, der takker for sidst, hvor han optrådte en aften i biografen - den slags arrangementer har Hauberg også praktiseret - eller de kan være fra Loke J. Havn, direktør for udlejningsselskabet Warner & Metronome, i dag Sandrew-Metronome, der i 1993 skrev til Hauberg, at som belønning for hans mangeårige flotte ind-

sats skulle han være med på Danmarkspremieren på *Åndernes hus*.

På væggene finder man også fra tid til anden Per Haubergs synspunkter om forskellige ting formuleret. F.eks. kunne man i 1995 over længere tid læse Per Haubergs klare og lidet smigrende mening om de aktionerende RiBus-chauffører fra Esbjerg, og man har også kunnet læse en ironisk skrivelse om Jacob Haugaard - den mand, der mere end nogen har gjort Malling kendt over hele landet, men som Malling-borgerne vist oplevede som forræder, da han efter at være blevet valgt til Folketinget flyttede til Nordsjælland.

Naturligvis er der på væggene også formuleret en række direkte meddelelser til publikum. Ikke altid lige venligt - Hauberg kan godt finde på at bebrejde kunderne deres mangel på såvel renlighed som trofasthed. Nogenlunde fast kan man læse hans vrede over, at publikum ikke benytter de opstillede skraldespande. Og på et tidspunkt kunne man læse en vred Hauberg-ordstrøm, hvis dybere indhold var, at publikum ikke skulle bryde sig om at spørge ham eller hans personale om spilletidspunkterne i CineCity. Hauberg kan godt minde om præsten, der juleaften skælder kirkegængerne ud, fordi han ikke ser dem oftere.

Per Hauberg har selv trukket det store arbejds-læs gennem årene, men med et fuldtidsarbejde ved siden af har han i beskeden omfang måttet støtte sig til et personale. Den uden sammenligning vigtigste ansatte er hans gamle mor, der den dag i dag - selv om hun er over 80 - dagligt

står i forretningen, hvor hun venligt og myndigt sælger billetter, slik, sodavand, og i de senere år har hun også varetaget den videoudlejning, biografen på et tidspunkt udvidede forretningen med.

Jeg besøgte selv i gennemsnit Malling Bio tre-fire gange om året - jeg ville gerne se flere film netop der, men jeg bruger den først og fremmest til at opsamle de film, jeg ikke nåede at se i Århus. Oprindeligt havde jeg mit første besøg i biografen næsten samtidig med Haubergs overtagelse. Det var i sommeren 1973, hvor hele familien var inde at se *Naboerne*. Vi fik et sommerhus ved Ajstrup Strand, og et årligt besøg i Malling Bio blev en nogenlunde fast begivenhed.

I de senere år er Malling Bio steget i biographierarkiet. Biografen er derfor ofte med, når nye film, hvortil store kommercielle forventninger er knyttet, får Danmarkspremiere.

Da Per Hauberg i sommeren 1985 succesrigt kom ud af sit tilsyneladende vanvittige redningsprojekt, kundgjorde han i lokalradioen, at han havde lovet sin gamle mor ikke at begive sig ud i nye farlige projekter. Han havde med andre ord lovet hende ikke at få nye risikable idéer som Hauberg Film, Regina og især Tre Falke Bio, og at han nu ville koncentrere sig om Malling Bio og DSB. Det løfte har han holdt, og det kan såvel de sydårhusianske biografgængere som statsbanerne være godt tjent med.

Sidste del af artiklen bringes i årbog 2004.

Gudenåbåden

Af Holger N. Garner

Den klassiske Gudenåbåd, den såkaldt "fladbundede" robåd, bygget af planker, er næsten umærkeligt forsvundet og blevet historie.

Denne bådtype har i så høj grad følt som værende en selvfølge, at den etnologisk-historiske interesse i langt højere grad har vendt sig mod den ganske anakronistiske, udhulede stammebåd, knobskibet, der fra Hedenold har overlevet, i hvert fald i Søhøjlandet, til midten af det nittende århundrede. Men selv om arkæologien endnu ikke har skænket os nogle meget gamle eksemplarer af den "fladbundede"

plankebåd, er traditionen for bådebygning med planker på klink i hvert fald af ærværdig ælde, og når vi må savne ovennævnte fund, skyldes det formentlig den hidtil noget sparsomme arkæologiske aktivitet i sø og å. Sandsynligheden taler for, at der i Mossø eller Gudensø befinder sig bådvrage fra middelalderen, hvis udseende og type det ville have stor interesse at kende. Antagelsen refererer til en begivenhed, omtalt i Øm Klosters Krønike.

I striden mellem kong Erik Plovpenning og hans bror hertug Abel af Sønderjylland kom Øm Kloster i klemme

Gudenåbåd, 1886, udtænket fra Vilhelm Kyhns maleri "Ved Ry Mølle". Kyhn var ikke for ingenting elev af Eckersberg, selv så enkelt et fartøj er gengivet med stor nøjagtighed.

mellem kombattanterne. Medens Abels tyske soldryttere stjal heste fra klosteret og voldeligt overfaldt abbeden, Jens, begik de kongelige styrker adskillige overgreb på klostrets ejendomme. Og dronning Jutta, der sad på Skanderborg, lagde sine krigsfolk i baghold for klostrets korntransporter fra dets ejendomme i Djursland. For at dronningen ikke skulle lade selve klosteret plyndre og føre dets liggendefæ bort ad søvejen til Skanderborg, spærrede munkene Tåning Å med pæleværk, og ”alt hvad der var hos os af fartøjer enten søndrede vi, så de ej kunne udbedres, eller sænkede dem i vandet —” skriver klostrets kronikør i 1246.¹

Der er en rimelig mulighed for, at ikke alle sænkede fartøjer blev hævet igen, efter at faren var drevet over. Imidlertid er det eneste man har af fund med forbindelse til Øm Klosters søtransport et elegant formet åreblad fra en åre, som er af en ganske anden og slankere type, end Gudenåbådens.

Et stik hos Resen fra 1677 af Skanderborg Sø og slot viser bl.a. en fiskerbåd på søen, desværre afbildet så lidet detaljeret, at typen ikke med sikkerhed lader sig bestemme.

Så det er først i 1800-årene man finder Gudenåens plankebåd beskrevet, allertydligst – og uden ord - i et maleri af Vilhelm Kyhn fra 1886.

Men J.C. Schythe nævner, mere end fyrré år tidligere, og i forbindelse med sin fyldige beskrivelse af knobskibet på Mossø, også ”fjællebåden”, men kun med et par linier.²

Bådtypen

Gudenåbåden er allerede et par gange benævnt ”fladbundet” i situationstegn. Den må vel nærmest betegnes som en pramtype, tydeligvis beslægtet med de store lastepamme kågene, der befarede Gudenå som fragtskibe med svære ladninger. Men Gudenåens robåd er ingenlunde fladbundet som kågene, idet dens bund var buet fra for til agter i et tydeligt, langskibs spring. Medens en helt fladbundet båd ved fremdriften gør betydelig modstand i vandet, får springet Gudenåbåden til lettere at slippe vandet, gør det lettere at forcere bølger og – lidt mere kuriøst - gør det muligt for den at sejle gennem ganske tynd nyis. Men tværskibs er bådens bund dog ganske rigtigt flad. Endnu en væsentlig grund til denne udformning er, at den tillader fartøjet at gå direkte til land, så at sige overalt på bredderne af sø og å, og holde sig opret, hvor en kølbåd på grundt vand ubekvemt lægger sig med slagside. Man kan sige, at kølbåden strander, hvor Gudenåbåden lander.

Båden er, som allerede nævnt, klinkbygget, d. v. s. bordene går ned over hinandens overkant, og båden er spidsgattet, både for og agterstavn går ud i en spids vinkel.

Der er såvel en økonomisk som en praktisk grund til denne form. Gudenåbåden var først og fremmest almuens fartøj. Den økonomiske evne rakte sjældent til køb af et større stykke tømmer af eg – eller for den sags skyld bøg. Bådens støttende elementer, knæ (spanter) og stævne bestod af meget enkle, smalle og relativt billige stykker i vinkelform, der eventuelt

Onkel Peters' fiskerbåd, Svejbæk Snævring 1966.

kunne udskæres af større grene, medens et bredt agterspejl kunne blive ret så kostbart.

Den praktiske årsag til bådens spids-gattede form var dens større anvendelighed i det specielle farvand, hvor man mange gange måtte manøvrere gennem banker af tagrør og kogleaks. Fik man maset en platgattet båd ind i en sådan tæt bevoksning, kørte man uhjælpelig fast, når man skulle bakke ud igen. Den spidsgattede båd gik lige let ind og ud, frem og tilbage gennem "siv-" og rørbevoksning.

Gudenåbåden anvendtes til færdsel på sø og å og allehånde transport, først og fremmest dog til fiskeri og jagt. Sivskomagerne, der gik i vandet og skar søkog-leaks til fletning af sivsko, måtter og skam-

ler m. v. ladede bunkerne af grønne strå om bord i båden, og visse steder kunne man anvende den til hjemtransport af hø, når engene befandt sig på åens modsatte side. Fra ejendommen Johannelyst, der lå ved bredden af Gudenå nedstrøms Mossø, roede man til Kloster Mølle med korn i sække til formaling.

Til persontransport benyttedes båden f.eks. af familien Mikkelsen på Dalgård ved Gudensø. Gården havde et stort areal, men ringe hartkorn. Ikke destomindre tog man hver sommer gæstfrit mod ferierende venner og bekendte. Men for at spare gårdens hestespand til markarbejdet hentede man ikke gæsterne på jernbanestationen i Ry med hest og vogn. Gæster og bagage blev i stedet roet gennem Ry

Møllesø og Gudensø hjem til gården. En offentlig vejstrimmel fra Møllesøen gav adgang til stationen mellem private grunde. Jordstrimlen som stadig, lidt uanset, er offentlig grund, var en oprindelig transportvej, hvor der har været kørt tørvelæs, vistnok med trillebør, fra pramme på søen og op til videre transport med jernbanen.

I Svejbæksnævringen opretholdtes gennem mange år rofærger af Færgetroen på åens venstre bred. Færgerne var typiske Gudenåbåde, lidt i overstørrelse og med seks tofter foruden roerens. Færgerne kunne også medtage cykler. I 1940-erne kostede overfarten 10 øre.

I Færgetroens skøde af 1861 forpligtes kroejeren til at opretholde færgefarten. Forpligtelsen ophørte dog med krodriften, da ejendommen et århundrede senere afhændedes som lejrskolebygning for Hvidovre Kommune, og kroens sidste færgemand var en dame, Ellen Færgemand kaldet.

Et godt foto af rofærgerne v/Thomas Jensen, ses på omslaget af Århus Stifts Årbog 1992.³ Som egentlig lystfartøj har Gudenåbåden været anvendt af mange private, ligesom Ry Højskole og den for længst ophørte Ry Husholdningsskole har haft både til elevernes fornøjelse.

Bådebygning

Den originale Gudenåbåd er sjældent, måske aldrig, blevet bygget af professionelle bådebyggere, sådan at forstå, at bådebyggeriet var en bibeskæftigelse, medens man på anden vis skaffede sig det daglige udkomme. Fiskerne f.eks. kunne bygge deres egne både, og den bådebyg-

ger, Niels Jensen (1900 – 1986), jeg selv har haft på nærmeste hold, var håndværksmæssigt absolut professionel, men i øvrigt beskæftiget som træindustriarbejder på savværket Ry Mølles Fabriker, hvor han bl.a. i mange år stod for en træulds-maskine.

J. C. Schythe beretter i 1843, som før nævnt, om brugen og fremstillingen af knobskibe i Dørup ved Mossø. Når en sådan stammebåd efter en brugstid på en halv snes år var udtjent på grund af råd og slid, blev den endnu anvendelige bund afhugget og klædt op med bord til en fjæle- eller plankebåd. Denne havde da en pris af 10 – 12 rigsbankdaler, og man må formode, at prisen på en båd med plankebund har været omtrent den samme. Prisen skal sættes i forhold til, at en dagløn for en faglært håndværker i hovedstaden var ca. 1 rigsdaler, på landet i Jylland måske det halve.⁴ Dermed lyder prisen på en båd i hine tider ikke helt voldsomt, og dog var det for meget for adskillige indsiddere. Schythe nævner, at den måske dygtigste fisker på Mossø måtte låne sig frem, når han skulle bruge en båd, og at flere almuefolk gik sammen om i forening at eje en båd.

Godt hundrede år senere, i 1955, har jeg selv hos bådebygger Niels Jensen fået bygget en ganske vist meget lille båd for 250 kr., hvilket muligvis har været en favorpris, men næppe forvoldte bådebyggeren tab. Bådebygger Niels Jensens produktion strakte sig over et langt åremål, fra slutningen af 1930'erne og i hvert fald til 1960.

Familien Sørensen i Emborg, hvoraf

Laurs Peter Sørensen (1883-1963), erhvervsfisker fra sit 12. år, sivskomager fra sit 9., her ved sivskomageriet. L.P.S. byggede selv sit fiskerfartøj med stor kyndighed og forbedrede opfindsomt åretoldesystemet.

adskillige var fiskere og sivskomagere af profession, gav sig ligeledes og med stor håndværksmæssig dygtighed af med den traditionelle bådebygning. I det store og hele dog til eget brug, ja man gav sig endda i 1961 i kast med bygningen af en kravelbygget motorbåd med kahyt, et veltjent fartøj, som først i skrivende stund er kasseret og ophugget.

Fisker Laurs Peder Sørensen (1883 – 1962) byggede sammen med en broder en traditionel båd til fiskeri, jagt og høst af kogleaks til sivskoproduktion. Endnu i en alder af 78 benyttede han båden til fiskeri efter sandart og ål. Båden blev liggende på fortøjningsstedet i Mossø - næsten ubenyttet - efter ejerens død. Arvingerne blev kontaktet af Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, som gerne ville have båden til sine samlinger, men da man ikke havde bevillinger til købet, blev båden liggende til den totalt forliste i en kraftig storm. Endnu er der vragele på stedet, og enkelte af disse er blevet opmålt. I øvrigt eksisterer der mig bekendt – og desværre – ingen opmåling af en Gudenåbåd

Andre dygtige bådebyggere var Jens og Jens Jørgen Kusk, bedstefar og sønnesøn, der lejlighedsvis påtog sig at bygge en båd.

Sædvanligvis målte en normalbåd ca. 14 fod i længden.⁵ Bådeværftet bestod af en lille åben plads med 3 bukke, hvoraf den ene var 4 tommer lavere end de andre, samt en lille bunke kampesten. På de 2 højeste bukke lagdes nu bådens bund af fyrre- eller granplanker med målene i bredde og tykkelse på sædvanligvis 6 tommer og 5/4 tomme. Plankerne samledes med kraftige revler af eg. Forinden plankerne samledes blev de langs kanterne kradset op med et simpelt redskab, et træskæft med et stort søm indsat. Opkradningen skete med kanten af sømhovedet. Denne behandling bidrog senere til at tætte plankesamlingerne, når vandet nedefra fik træet til at "trønde". Når plankerne var samlet, savedes de i en smuk kur-

vet facon, bredest på midten og spids i begge ender. Bunken af kampesten stabledes op på midten, så bådebunden buede nedad mellem bukkene. Den tredje og lavere buk støttede nu bunden under stenbunken. For enderne af bådbunden rejstes stævnene af samme form, som de allerede tildannede spanter, ”knæene”, men som regel lidt højere – og med en udstemmet spunding⁶ til fæste for bordplankerne. Bordene⁷, der sædvanligvis bestod af 5 tommer brede og 1/2 tommer tykke brædder af fyr eller gran, eller, hvis de skulle være særligt holdbare, af lærk, i buet spænd, klædt op nedefra på klink.⁸

Ved at blive lagt ind over hinanden lukkedes samlingerne ret effektivt, og blev vistnok aldrig efterkalfattet. Bordene samlede med nagler og skiver, særligt fint af kobber, ellers håndmedede af jern. Vej-nede, galvaniserede søm blev også anvendt. Under den sidste verdenskrig, hvor der på et tidspunkt ikke kunne skaffes galvaniserede søm, byggede Niels Jensen en meget let båd til en jæger. Her benyttedes ugalvaniserede søm, dyppet i møjning. Men holdbarheden var ikke god, almindelige, industrifremstillede jernsøm iltes let, og den afgivne rust kan fremme råd i bådens planker.

Til sammenpresning af bordene benyttedes skruetvinger. Bordplankerne hølledes skrå på den øverste kant indenbords. Bordlægningens finere kunst var at få bådsiderne udadsvajede i samme vinkel som knæene, der først nu indsattes. Knæenes fodvinkler boltedes fast ved bundrevlerne, men med omved to cm's afstand fra disse. Grunden hertil var hele ve-

jen indenbords at skaffe passage for bundvandet, så man kun behøvede at øse regnvand etc. af båden på ét sted.

Enkelte bådebyggere, som købmand Sachariassen i Jaungyde, var mindre øvede i at lægge bådsiderne udad. I hans båd stod knæ og sider mere eller mindre lodret. Bådene fik der ved et badekarlignende udseende og klarede heller ikke krængninger så jævnt og elegant, som de mere professionelt udførte fartøjer.

Når knæ og sider var tømret sammen lagdes kantlisten, oftest en lægte i standardmål, om det øverste bord, og savedes til i en harmonisk form med stævnen. Det øverste af stævnene afsavedes ofte til en cm eller så over kantlisten. Murerarbejdsmand Frederik Sørensen, Store Frederik kaldet (han var stor), boede i mange år ved Ry Lillesø, hvor hans kone Marie præstereede at drive somerpensionat i deres meget beskedne hus. Til sommergæsternes rådighed stod traditionelle robåde, vistnok af Frederiks egen tilvirkning. Lidt usædvanligt ragede bådenes stævne et godt stykke op over bådenderne, omtrent som på det norske Gokstadskib fra vikingetid. Herved fik bådene et romantisk udseende, der syntes populært hos de hovedsageligt københavnske sommergæster.

Med kantliste og stævnes finish var bådkroget færdigt. I en fiskerbåd med dam anlagdes denne mellem to bundrevler. I fisker Laurs Peter Sørensens båd havde dammen en bredde på 30 tommer. Ved måltagning til de tværgående dampsider har en vrangbue, en stram kæde af små træstykker, der skiftevis danner enkelte og

dobbelte led, været benyttet. Dammen var ikke klinkbygget. I bådens bund eller det nederste bord boredes huller indeni dammen. Hullerne dækkes ofte af et lille gitter af zink eller lignende tynd plade, så vandet kunne fylde dammen, men de i denne opbevarede, levende fisk, ikke kunne slippe ud. Dammens lem eller låg lukkedes med et overfald og en hængelås til værnr mod fiskertyve. I nogle tilfælde udgjorde dammen med låg eller lem tofte for roeren. En rotofte placeredes ellers i rette højde på en lægte, der på langs sømmedes på knæene indenbords. Flere tofter kunne anbringes her, og løse fjæle som en reserve til passagerer. Rotoften anbragtes sædvanligvis i en benlængdes afstand fra en bundrevle som udgjorde afsæt for roerens hæle. I begge ender af båden anbragtes tofter i stævntrekanten. Under disse kunne være stuverum, ligeledes under en fast rotofte i stedet for en dam.

Søhøjlandets fiskere byggede også hyttefadene som små udgaver af Gudenåbåden. Hyttefadene forsynedes med dæk, lem og riste i siderne. Det var altid tungt arbejde at bugsere et vandfyldt hyttefad, men båddformen gjorde mindre modstand og lettede arbejdet.

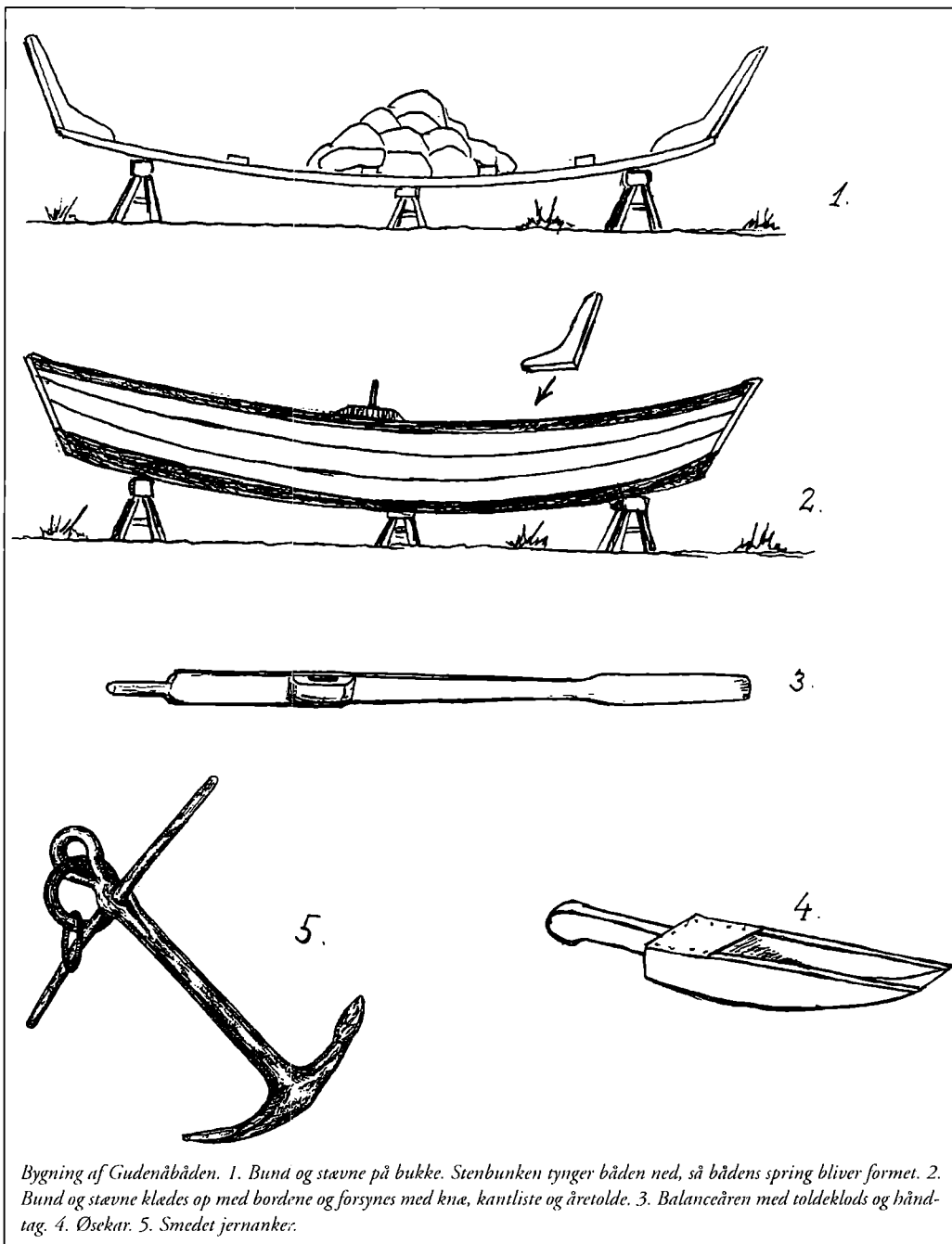
Årer og andet grej

Gudenåbåden er først og fremmest et rofartøj, og også dens årer og åretolde er genemtænkt funktionelle.

Hos både på hav og fjord i Danmark har åretoldene oftest været to stærke træpinde på rælingen, hvorimellem den runde åre ligger, stundom holdt på plads af en klampe eller to og mod slid beslået med

læder, hvor den hviler i åretollen. Fordele ved dette arrangement er, at roeren kan skive åren mellem pindene og føre årebladet frem i vandret stilling. Herved kan større bølger gennemskæres af årens kant og ikke standse dens bevægelser, hvilket ellers i dårligt vejr kan få fatale følger. I de noget mindre indvande er bølgegangen sædvanligvis mere moderat og behovet for at skive åren ikke stort. Derimod sejledes der ofte igennem tæt plantevækst, åkander, "siv" eller grøde, og fik man stukket åren fast i denne, risikerede man at tabe den, dersom den lå løst mellem to pinde eller i en løs gaffel.

Nogle Gudenåbåde var også udstyret med åregaffer, der imidlertid var fæstnet til åren og gik ned i et rør i en træklods på bådens lønning eller var boltet på dennes indenbords side gennem et par påsvejsede "vinger". Men Gudenåbådens originale åretold bestod af en pig, et enkelt stykke rundjern, der sad i en klods på bådens lønning. Jernpiggen kunne være ført igennem denne klods og ned langs et knæ, hvortil den så sømmedes fast gennem et hul, boret i piggen. Klodsen som raspedes til i en bekvem form, forhindrede slid på bådens lønning under roning. På åren, der formedes af en planke på 1 1/2 tommers tykkelse og 5 tommers bredde, fæstnedes en tilhørende træklods med et timeglasformet hul til åretolden. Fra træklodsen og ud til årebladet behøvedes åren på kanterne for at slanke den og gøre den lettere, ligesom årebladet hævledes tyndere udefter. I stedet for en høvl benyttede nogle bådebyggere en båndkniv, en klinge med et vinkelbøjet håndtag i hver ende.

Fra toldeklodsen og indad målte åren lidt under bådens halve bredde, dog med et tildannet, rundt håndtag inderst. Årerne måtte ikke kunne nå sammen. Der skulle være så megen plads imellem dem, at roeren ikke kunne få tommelfingrene i klemme, og håndtagene skulle nok være splintfri, men høvledes ikke helt glatte. De skulle være en anelse kantede at holde på, da glatte håndtag ellers giver rovaabler i hænderne.

Når den indenbords del af åren var så kraftig, nærmest klodset af form, skyldtes det den kontravægt, den udgjorde overfor årens lange, udenbords del. Åren løftes herved let og tyngdefrit op af vandet. I en fiskerbåd kunne åretoldens jernpig gribe uheldigt fat i fiskenet, der blev trukket over lønningen. De opfindsomme Mossø-fiskere lod derfor smede en åretold, hvor piggen sad på en halvbueformet jernbøjle, der med et hængselled kunne vippe indenbords med piggen nedad, og som yderligere havde den fordel, at den fungerede som udtrigger for åren. Hermed var det muligt at forlænge denne både udad – og indadtil med et kraftigere træk i åren til følge.

Typen af åretolde med en enkelt jernpig gennem åren er blevet udviklet på steder helt uden forbindelse og fjernt fra hinanden.

Således på øen Madeira, hvor dristige fiskere roede langt ud på Atlanten på dybvandsfiskeri efter espada, en uhyggeligt udseende, men velsmagende spise fisk. Et havari med tab af en åreklods og dermed en åre kunne gælde livet, hvorfor fiskerne foruden evt. at medbringe reserveårer,

også sikrede årerne med en hulklods på begge sider.

Også i Sibirien har man anvendt åretolde i form af en enkelt jernpig, men her går piggen igennem et hul i selve det runde åreskaft.⁹

For at skåne bådens bund og samtidig hæve mandskab og grej nogle tommer op over det lave bundvand, man f.eks. kunne få indenbords fra diverse fiskeredskaber, lagdes lette bundbrædder ovenpå bådbundens revler. Et afsæt for roerens hæle kunne være en revle ovenpå et bundbræt, eller der kunne være skåret ud i bundbrættet til afsæt mod den solide bundrevle.

Et øsekar helt af træ, sømmet sammen af brædestumper – eller bedre med en let buet bund af blikplade var uundværligt.

Mindre hensigtsmæssigt på grund af sin størrelse og form synes det håndsmedede, sædvanlige bådanker at være. For at sikre, at det havde godt hold, var det temmelig stort og tungt og med en lang, fast ankerstok af jern. Ankret tog en del plads op i de relativt små fartøjer.

Bådens faste fortøjning var en jernkæde, ofte fæstnet i en smedet ring, der atter sad i en kraftig krampe hugget ind i det forreste stævntræ.

Der har været benyttet et rektangulært sejl, syet af sække og udspændt med en sprydstage. Den kølløse båd var dog hverken i stand til at krydse eller gå for en sidevind, dertil var afdriften for stor. Men med vinden agterfra kunne man dog spare roning ud eller hjem. Under sejl styredes med en åre.

De første påhængsmotorer dukkede

op omkring Første Verdenskrig og forårsagede, at nogle Gudenåbåde byggedes med et smalt agterspejl til fæste for motoren. Fisker Laurs Peter Sørensen forsyndede sin spidsgattede båd med en svæveplanke, fæstnet til det agterste stævnetræ og støttet af to stivere af fladjern.

De først anskaffede motorer var af mærkerne Evinrude og Penta. En påhængsmotor har den fejl, at båden er uden styring, når motoren ikke er i gang, hvilket besværliggjorde indsejling til grunde landingssteder eller bådens liggeplads, "landstedet", som det kaldtes lokalt.

Fiskerne i Emborg løste problemet ved at få svejset en lille jernplade på motorens "ben". Så havde man ror og styring, når båden endnu gjorde fart, efter at motoren var standset.

Maling og tjære

Til en træbåds bevaring, vedligeholdelse og gode udseende bruges diverse beskyttende midler. Og til Gudenåbåden benyttede man maling og tjære. I almindelighed tjæredes bådens bund såvel uden- som indenbords, ofte tillige det nederste, smalle bord, med kultjære.

Bådens sider, tofter og årer blev malet med en maling, ofte blandet af den lokale malermester, af linolie, pulverfarver og tørrelse eller siccativ. Et godt trick, der gav en stærkere maling med en skinnende, lakagtig overflade, var at blande en spiseskefuld af den såkaldte standolie¹⁰ i malingen.

Både landmænd og fiskere omgikkes kultjære i det daglige. Landmændene bl.a. til opstregning af bindingsværk og tjæring

af andre trækonstruktioner, paptage etc., fiskerne til tjæring af fiskegarn. Men det var bønderne, hvis arbejdstøj alligevel var udsat for lidt af hvert, som kunne finde på at tjære deres både overalt. Fiskerne benyttede mest den ovenfor nævnte kombination af tjæret bund og malede sider. Bundbrædderne blev sædvanligvis ikke behandlet.

Nogle bådejere blandede allehånde rester og malersjatter sammen til en art komplementærfarve eller ubestemmeligt brunt, men den fremherskende farve i en større del af Søhøjlandet var en mørk grøn. Hermed forholdt det sig således: Efter at Ry Mølle af Frederik II fik privilegium på fiskeriet opstrøms møllen til Mossø og Salten Langsø, begyndte man i lokalbefolkningen et illegalt fiskeri indenfor møllens fiskevand. Man så stort på lovligheden heraf, eftersom mange lodsejere på grund af privilegiet var afskåret fra de sædvanlige lodsejerrettigheder til fiskeriudøvelse. Erfaringen viste nu at bådernes mørkegrønne farve gjorde dem vanskelige at få øje på i mørke og mellem den yppige vegetation langs sø og å, så i de mørkegrønne bade undgik "piraterne" ofte opdagelse. Det blev dog snart høj over høg, da møllens patruljebåde også blev malet mørkegrønne og derved ligestillede med nattefiskerne.

Den grønne farve var imidlertid også i harmoni med omgivelserne og blev den almindeligst benyttede, uanset anvendelsen af bådene.

Både til udpræget lystsejlad, som de allerede nævnte, der tilhørte Ry Højskole og Ry Husholdningsskole, var dog malet

hvide med rød rælingskant, årerne hvide med røde åreblade. De samme dannebrogfarver prydede ligeledes den båd, der tilhørte den nationaltsindede, pensionerede militær, sergeant Jørgensen i Ry. Men mange grønne både blev også pynteligt malede, det mørkegrønne afløstes stundom af en klar salatgrøn nuance, rælingskanten kunne være rød, sort eller mørkere grøn, ligesom der kunne forekomme røde eller endda mønjerøde åreblade. Indenbords blev sådanne fartøjer malet i lyse grå eller okkergult tonede farver.

Store Frederiks førnævnte landliggerbåde var brune, medens udlejningsbådene i havnen i Ry var særpræget cremefarvede med brun kant.

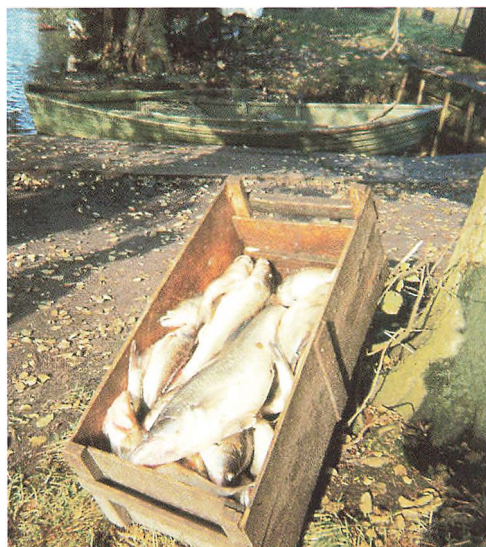
Alt i alt udfoldes en vis individualisme i bådenes kulører om end hovedparten stadig var malet grønne.

Vedligeholdelse

Nogle bådejere behandlede deres både meget pertentligt og vedligeholdt dem omhyggeligt.

Bådene blev i så fald taget på land i november – først i december – inden der kom is på søerne. De blev skrubbet rene med en kost og vand fra søen, og med bunden i vejret lagt på bukke, hævet over den fugtige jord, der ellers kunne fremme angreb af råd og svamp i en plankebåd.

Når et eventuelt isdække om foråret var borte fra søerne, afventede man nogle dage med sikkert tørvejr, gerne nogle af påskens fridage, hvor påskeøsten ofte tørrede bådene. Frysende med anstand i den russiske vind rengjorde bådfolket fartøjerne, og med spartel og skrabejern fjernede

Efterhånden som erhvervsfiskerne fik større motorbåde, blev Gudenåbåden reduceret til transportpram (på slæb) for garn og grejer. Fiskeriet ved Ry Mølle, båd og fangst, en kasse sandart, ca. 1960

des løs og opblæret maling, hvorefter bådene tjæredes på bunden og maledes inden- og udenbords, ofte to gange. Når malingen var helt tør søsattes båden, og læk efter at have stået på land i vintermånederne, fyldtes båden oftest med vand. Efter et par dage østes båden tom og var nu som regel tæt, når plankerne var trøndet sammen ved udvidelse i vandet.

Til landtransporten benyttedes én eller to ruller af nogenlunde samme længde som bådens bredde. Blev en plankebåd således vedligeholdt og sommeren igennem holdt ren og tør med øsekar og en gammel gulvklud, kunne den holde 30 år eller mere!

En pinligt renholdt og velmalet robåd var i forne tider, da unge piger klædte sig i lyse sommerkjoler, såmænd et virkeligt

Bådebygger Niels Jensen byggede i 1955 en specielt lille, let håndterlig Gudenåbåd, beregnet især til søfugleagttagelser. Her ved sandbanken "Knoldenden" på Mossøs midte.

aktiv for den ungersvend, der kunne byde på en rotur i lune sommeraftener. I nutiden skal der formentlig mere til.

Når bådene var ved at være udtjente, søgte man ofte at holde dem i live en tid endnu ved at skære rådne småsteder ud, mætte hullernes kanter med linolie eller tjære og lappe med en lask eller en stump plade af jernblik, zink eller bly over huller. Råd i bådens bund kunne få enkelte bådejere – af én eller anden grund især vistnok ved Mossø – til at støbe et cementgulv inden i båden. En livsfarlig praksis, da det tunge cementgulv ganske skjulte syndernes mangfoldighed og forhindrede kontrol af bådens virkelige tilstand. Virkeligt prekær kunne situationen blive i tilfælde af hurtigt opkommende

storm på søen. Blev båden bordfyldt kunne den ikke, som ellers, flyde "på træet" med lønningen i vandskorpen, men ville gå til bunds som en kampesten.

I almindelighed blev ved ophugning af en Gudenåbåd alle smedede jernbeslag, ringe og kæder fjernet for eventuelt sammen med årene at blive genbrugt i en nybygning.

Afslutning

Før den Sidste Verdenskrig fandtes der relativt få motorbåde – med køl – på Gudenåens søer, og krigen forlængede Gudenåbådens epoke. Derved forhaledes den udvikling en smule, som sidenhen, med den stigende velstand, førte til indførsel til søerne af et tusindtal af seriepro-

ducerede både. De er næsten alle motoriserede og bygget af nye materialer. Medvirkende til den lokale bådtypes forsvinden var også, at der, især efter krigen, indvandrede fiskere fra hav- og fjordmiljøet til Søhøjlandet. Her overtog de fiskevand fra indfødte fiskere, som lagde op på grund af alder. Der kom fiskere fra Nord- og Vestjylland, fra Lolland og Sjælland, medbringende andre traditioner i fiskeriet – og andre bådtyper.

Hvor nu de mange glasfiberbåde lyser som hårde hvidevarer langs søbredderne, skjulte forhen de grønne træbåde sig diskret mellem gallerierne af elletræer og rørbræmmer.

Men båd må man jo have.

Også for flodskippere i det små synes det stadig at gælde, at det er nødvendigt at sejle.

Af den før så almindelige Gudenåbåd er der ingen tilbage, ikke engang et museumseksemplar, omend der i skrivende

stund endnu findes kyndige folk, som er i stand til at bygge et sådant.

Noter og henvisninger

1. Øm Klosters Krønike (J. Olriks oversættelse), s. 31-32. Scriptorium, Øm Kloster Museum 1997.
  2. Schythe, J.: Skanderborg Amt, beskrevet. efter opfordring af det Kgl. Danske Husholdnings-Selskab, København 1843.
  3. Illustration til Johansen, Th: Vandringer i Silkeborg Sønderskov, i Århus Stifts Årbøger, bd. 76, s. 54-65, 1992.
  4. I København kostede til sammenligning et ottepunds rugbrød 20 Skilling (1 Rbd = 96 skill.), Erik Korr Johansen, personlige oplysning.
  5. De gamle danske mål: 1 fod á 12 tommer = 0,31385 meter, 1 tomme = 2,165 cm.
  6. Spunding = Fordybning på langs af tømmer til indføring af andet træstykke.
  7. Bord = Bådsidernes langsgående planker.
  8. Klink = Bordene lagt et stykke ind over hinanden, så bådsiderne bliver tætte og stærke.
  9. Sokolova, S.: På rejse i Vest-Sibirien, overfor s. 33. Forlaget Progres 1987.
  10. Standolie = En fed, klar, længelagret linolie.
- Tak til brødrene Svend og Georg Sørensen for supplerende oplysninger vedrørende bådebygning og til arkivar Erik Korr Johansen for oplysninger om priser og lønninger i 1840-erne.

Handelslærling hos købmand Elgaard i Hørning anno 1912

Af Aage Stig Johannesen

I årbogen for 1988/89 bragtes en erindringsartikel af Hørning-købmanden Chr. M. Elgaards datter Ruth Nørballe, der fortalte om sit barndomsliv i Hørning Handelsplads, som faderen havde overtaget i 1908. Hun skildrede her i første række livet i hjemmet, men berettede også om, hvad der foregik i forretningen og om forholdene mellem købmandsfamilien og "folkene". Ruth var født i 1908, og hendes beretning omhandler især årene mellem 1912 og begyndelsen af 1920'erne. Den følgende lille erindringsartikel, der er skrevet af en af købmandsgårdens lærlinge om sin læretid her i årene 1912-16, kan således ses som et supplement og uddybning til artiklen fra 1988/89. Aage Stig Johannesen skrev ovenstående erindringer i foråret 1989, få år før sin død.

Hørning Handelsplads ved købmand Chr. M. Elgaard udgjorde en meget stor bygning lige ud til Fregerslevvej.

Forretningslokalerne var forneden, og oven på butikken var der varelager samt værelser til lærlingene.

Købmand Elgaard selv med frue og børn boede i en villa henne ad Fregerslevvej. Forretningens personale var på det tidspunkt følgende: Førstekommis M. Eriksen, søn af en malermester i Dronninglund, lærling Chr. Jensen, søn af en

bagermester ved Magdalenemøllen i Kongsvang, Århus, samt købmandssøn Holger Skallerup fra Fjellerup, Tranehusse, endvidere Laurits Skjødt Hansen fra København og bogholder frk. Fink. Desuden var der to tjenestepiger samt købmandens gamle far, Madsen, en møllersvend Falk, der dog ikke boede der, og slet ikke at forglemme Kresten, der var staldkarl og kusk. To arbejdsmænd, John Pedersen og Rasmus Jensen, og i den travle tid var der gerne et par ekstra mand ansat.

Vel ankommet den 1ste september 1912 blev jeg så præsenteret for hele personalet, og af 2.års lærlingen Laurits orienteret om mit arbejde, der bestod af følgende: male kaffe, fylde skuffer, fyre op i kakkellovne i butikken og i købmandens kontor, pudse 3 store butikslamper samt nogle standerlamper i købmandens kontor og i kontoret hos bogholder frk. Fink. Dernæst skulle jeg tage mig af lamperne i kælder og bagbutik samt 6 almindelige håndlygter i stald og pakhuse.

Den første dag gik nogenlunde. Jeg fik den besked af købmanden, at jeg skulle lave kræmmerhuse og ikke rejse hjem førstkommande søndag, før jeg havde vist kommissen, at det kunne jeg.

En af de første dage var en af kakkellovne inde i købmandens kontor gået

Elgaards købmandsgård i Hørning. Foderblandingsfabrikken Karensmølle (opkaldt efter en datter) kom til i 1920, samme år, som forretningen blev omdannet til et aktieselskab i sameje med Korn og Foderstof Kompagniet i Århus. Efter foto i Gejl & Jansen: Korn, købmænd og kornkompagni, 1971.

ud, og bogholderen frk. Fink opdagede det. Jeg fik fart på og ville tænde op igen og stod med kulkassen, da uheldigvis købmanden kom ind og stak mig en lussing på højre kind. Jeg tabte kulkassen på gulvet af forskrækkelse. ”Jeg skal lære dig at passe dit arbejde, forstået!” – ”Ja”, sagde jeg forskræmt. ”Se så at samle det op i en fart!” Købmanden gik, og frk. Fink hjalp mig med at få samlet kullene op og fyret op igen. ”Gjorde det ondt?” – ”Jah, lidt.” – ”Det var dog uforskammet og brutalt gjort af Elgaard!”

Jeg var ellers i butikken hver dag. En dag kom en landmand fra en mindre ej-

endom: ”God dag – nå, så du er den nye kommis – kan du ekspedere mig, men jeg har travlt. Jeg skal have en dunk pigtråd.” – ”Javel”, sagde jeg og gik ud i bagbutikken, hvor Laurits forklarede mig, at det var 4 pægle brændevin.

A propos brændevin, så kom der hver anden dag to granvoksne portører nede fra stationen med en dunk til petroleum – 20 liter – en mand kunne jo sagtens bære den, men af kutyme fik de hver et glas bitterdrum, da de jævnlige skubbede jernbanevogne hen på vores private togspor.

En aften blev jeg sendt ned på postkontoret med en stor pakke med det fine-

ste sølvtøj, der skulle til København til reparation og forsølving. Jeg skulle have en kvittering for pakken, men kontoret lukkede kl. 18.00, og nu var den 20.00, det var den tid, hvor vi normalt lukkede. En af portørerne sagde, at det skulle han nok få ordnet i morgen. Uheldigvis var købmanden den følgende morgen kommet tidligt ned på stationen for at se efter, om der ar kommet jernbanevogn til os, og så fik han øje på pakken med sølvtøjet. Jeg skal love for, at der blev ballade for vores førstekommiss. Skældsord som "hele banden er en flok idioter" fløj gennem luften. Jeg blev ude på et varepakhuis, til det hele var forbi.

I 1914, samme år som købmanden byggede forretningsejendommen om, så der blev privatbolig ovenpå med plads til værelser for lærlinge og kommisser, blev der i Odder bygget et elektricitetsværk, og vi fik strøm derfra. Det var dejligt, for så var der jo ikke mere noget med at pudse lamper. Som følge af de nye tider med elektrisk lys indkøbte købmanden nu fra firmaet Ernst Voss i Fredericia lysekroner af mange slags, dengang dog ikke så moderne som nu om dage. Det var perlekranse med mere, desuden var der massevis af elpærer af alle størrelser og former. Alle disse lysekroner pakkede Laurits og jeg ud af store kasser og hængte dem så op under loftet, omtrent 60 i alt, men de blev solgt ret hurtigt plus endnu flere efterhånden.

Så var der pakhuset med korn og foderstoffer af alle slags såsom blodfoder, melorm med mere. Til trækraft havde vi en opretstående motor på ca. 40 HK, der

kunne trække det hele, dvs. 3 møllekværne samt kageknuser og en stor rundsavklinge til savning af tømmer og spær af forskellige dimensioner.

Om efteråret fik vi store mængder af korn fra landmændene, bl. a. fra den store Agerskovgaard. Når der kom korn derfra, var der altid 3 spand heste med karle, der kørte til en bro, som ledte ind til pakhuset. Hvert læs bestod af 16 sække á 100 kilo, der blev læsset af, og som af de ældre lærlinge blev kørt ind på sækkevogne til vægten, vejet og noteret op, og derefter af møllersvenden styrtet i en skakt i gulvet og ved hjælp af elmotorer ført i render hen til et forud bestemt rum. Der blev der taget en prøve af en sæk fra hvert læs, og disse prøver blev hældt sammen og leveret ind på købmandens kontor. Her blev der vejet på en såkaldt hollandsk vægt for at bestemme tørheden eller rettere sagt vandindholdet i kornet.

Hele dette system af skakter, elevator og transportrender var leveret af møllebygger Lyngfeldt i Århus. Når købmanden fik solgt kornet, det var som regel til Korn- og Foderstofkompagniet i Århus, så blev det atter ved hjælp af sækkevogne kørt ned ad vores bro til en jernbanevogn og derfra videre til Århus.

Det skete jo, at vi fik en ny møllersvend, og hvis de kom fra en vindmølle eller vandmølle, var de jo ikke kendt med at starte motoren, så det måtte jeg ud og vise dem nogle gange. Købmanden selv kunne ikke, han var for nervøs. Undertiden kunne det ske, at en rem løb af hjulet på akslen nede i kælderen, og så måtte jeg også lære møllersvenden, hvordan

man skulle sætte remmen på igen og måske give den lidt remvoks.

En ting skal siges til købmandens ros. Han påbød karle og møllersvend, at vi læringe ikke på nogen måde måtte forsøge at tage en 100 kilo sæk på nakken. Det havde vi ellers lært af mølleren. Man skulle bukke sig ned mod gulvet og så tage fat i sækken og rejse sig op. De af os, som havde kræfter til det, gjorde det jo sommetider – vi ville vise, at vi var nogle kraftkarle.

Så var der trælasten. Når vi fik jernbanevogne med brædder fra Sverige, blev de tømt på den måde, at en lærling med sivsko på fødderne, gik op på brædderne og tog en fem til seks brædder ad gangen, som han så skubbede ud over enden af jernbanevognen, der jo ingen ender havde. Herefter bar et par arbejdsmænd dem ind i laden, hvor en ældre lærling sorterede dem efter 1., 2. eller 3. sortering, alt bedømt ud fra, hvor mange knaster, der var i brædderne. Desuden havde vi et stort lager af støbegods med komfurer, kakkelovne, kamminer samt staldvinduer fra firmaet Hess i Vejle.

Efterhånden som de ældste lærling var færdiguddannet og rejst derfra, kom der nye læringe, bl. a. Knud H., der var søn af en foderstofhandler i Thisted, og Knud D., som var søn af en fabrikant i Århus. Både købmanden og fruene kunne jo nok se, at jeg og Laurits ikke kunne hamle op med de to Knud'er, hvad tøj kvalitet angik. Så en dag kom Elgaard ud i foderstofafdelingen og kaldte: "Laurits og Aage, kom herhen". "Nå, hvad havde vi mon lavet forkert", tænkte vi. Jo, køb-

manden syntes, at vi havde været et par flinke fyre, og da nu Påsken nærmede sig, måtte vi tage en time fri efter middag og tage ned til byen til skrædder Poulsen for at bestille et sæt tøj på købmand Elgaards regning.

Det var for Laurits og mig en glædelig dag. Så da vi mødte op nede hos Poulsen, og han spurgte, hvad vi havde tænkt, at det måtte koste, og om vi havde talt med vore forældre om det, måtte vi jo straks fortælle, at Elgaard ville betale for det. "Ja, så skal det sandelig blive af bedste kvalitet, både knap og knaphuller, de herrer!"

I januar måned i det sidste år af min læretid blev jeg sat til at veje græs- og roefrø af til vore kunder. Vi havde selvfølgelig forinden udsendt blanketter til frøbestilling med pris og navne på de mange græs- og roesorter fra firmaet Dæhnfeldt, Odense. Dette foregik på det øverste loft i pakhuset. Der kom en jernbanevogn med store og små baller af græsfrø og roefrø. På alle disse baller og sække var der store mærkesedler med navn og indhold. Her gjaldt det om endelig ikke at tage fejl. "Det her er dit domæne", sagde Elgaard, "og ingen andre må komme herop og forstyrre dig, for det kan blive en dyr sag, hvis landmændene i god tro får sået forkert frø, som er afvejet herfra. Så alle de sække og poser, som du vejer af, skal du forsyne med små mærkesedler. Kommer der andre end mig, må du smide dem ud."

Min løn i læretiden var fastsat til 0 kroner, men jeg fik både kost og ophold i de fire gode læreår, hvor jeg var borger i Hørning.

Den katolske Kirke i Østjylland efter 1849

Af Herbert Krawczyk

Indledning

Emnet for den følgende artikel er udviklingen inden for den katolske Kirke og de katolske menigheder i Østjylland i perioden efter Grundloven af 1849, der indeholdt bestemmelser om gennemførelse af fuld religionsfrihed i Danmark.¹

Men først vil i store træk blive skitseret Kirken i Østjylland generelt, fra middelalderen til omkring 1850. Hovedafsnittene vil omhandle de tre store sogne: Randers, Horsens og Århus og deres udvikling fra Grundloven og fremefter. Dernæst følger et afsnit om menigheden i Grenå og til sidst om menighederne i Odder og Pindstrup, og i denne forbindelse omtales ganske kort polakkerne i disse områder.

Kirken i Østjylland i middelalderen

Allerede i midten i det 10. århundrede nævnes Århus som bispeby. Den nuværende domkirke, som blev viet til den helige pave Clemens, blev påbegyndt af biskop Peder Vognsen i 1201, og byggeriet fortsatte så at sige hele middelalderen igennem, og først i 1477 kunne biskop Jens Iversen Lange indvie det gotiske langhus. Byen havde desuden to klostre, et dominikanerkloster omkring den første domkirke, Skt. Nikolai (nu Frue Kirke), og et karmeliterkloster.

Kirke og skole var nært forbundne i middelalderen. I Århus var Den sorte Skole med den strenge disciplin og de mange prygl kendt, men man kunne også finde varme og kærlige personligheder blandt lærerne. En sådan personlighed var Århus-rektoren Morten Børup, der ledede Katedralskolen 1490-1526. Hans undervisning var meget avanceret efter middelalderlige forhold, og han var altid rede til at hjælpe de fattige med at komme frem. Han deltog i debatten om tidens spørgsmål, var digter, og hans forårssang, der sprudler af glæde over naturen og dens ophav, synges stadig ved skolens translokation.

Randers var mere rig på katolske institutioner end Århus. Der var nemlig adskillige kirker og tre klostre i Randers. Skt. Mortens kirke er det gamle Helligånds-klosters oprindelige klosterkirke. Foruden dette kloster var der også et benediktinerindekloster og et franciskanerkloster.

I Horsens var der 3 kirker: Sognekirken Skt. Ib, der var viet apostlen Jakob, Vor Frelzers Kirke og Vor Frue Kirke. Den sidste var klosterkirke for mindrebødrene, altså for franciskanerne, som blev stiftet af ridder Niels Mandrup af Barritslev i 1261. Johannitterne eller Korsbødrene, som de også kaldtes, nævnes her første gang 1390. Det var en udpræget hospiti-

talsorden der drev et hospital - Helligåndshuset - og Sankt Jørgensgården, som var sygehus for de spedalske.

Et generelt problem for Kirken var forholdet til staten og det vil i realiteten sige til kongen. Valdemarstidens gode samarbejde med ærkebiskopperne Eskild og Absalon afløstes af alvorlige stridigheder under ærkebiskopperne Jakob Erlandsen og Jens Grand. Under dronning Margrethe begyndte en ny frugtbar periode mellem stat og Kirke. Nye ordener indførtes, Danmark fik sit eget universitet i København ved pave Sixtus IVs bevilling, den kirkelige kunst blomstrede, kalkmalerier og altertavler illustrerede troens liv. Under den begyndende renæssancens indflydelse bredte en verdsliggørelse sig blandt de gejstlige. Netop på det tidspunkt i senmiddelalderen blev folket mere og mere inddraget i en personlig kristen livsførelse, dagliglivet gennemtrængtes af religiøse skikke, og gudstjenesten dannede et naturligt midtpunkt for udfoldelsen af det sociale og praktiske liv både i by og på land.

Katolicismen i Danmark mellem Reformationen og Grundloven

Luthers protest mod den katolske Kirke i 1517 fandt hurtigt tilhængere i Danmark, hvor der dannedes lutherske menigheder fra ca. 1526, især i byerne. Den 12. august 1536 afsatte og fængslede kong Christian III de katolske biskopper, og på rigsdagen i København samme efterår indførtes en evangelisk kirke på luthersk grundlag som en ny dansk kirkeordning. Katolske gudstjenester blev hermed gjort

ulovlige, klostrene ophævedes, og kirkegodset beslaglagdes af kongemagten. Men allerede i anden halvdel af 1500-tallet søgte mange unge danske til jesuitternes kollegier i Polen og Tyskland. I 1600-tallet voksede intolerancen overfor enhver katolsk tendens, og under 30-årskrigen indførte Christian IV dødsstraf for katolske missionærer, mens danske konvertitter blev truet med landsforvisning og arveløshed.

Udenlandske katolikker havde dog uhindret mulighed for at beholde deres tro, og hvor man trængte til hjælp fra dygtige folk, meddeltes ligefrem religionsfrihed for ikke-lutherske indvandrere. Således i Frederica fra 1674, hvor man byggede den første katolske kirke efter reformationen. Fremmede legationer fra katolske lande havde tilladelse til at indrette gesantskabskapeller med tilhørende præster og at ansætte folk hjemmefra i deres hushold, men ansatte man danskere, blev de nøje overvåget af myndighederne, at de ikke fik katolske tilbøjeligheder. For danskere måtte stadig ikke blive katolikker. Forbudet stadfæstedes i Christian V's Danske Lov af 1683.

Rom måtte efterhånden affinde sig med, at Norden var og blev protestantisk. Man skabte derfor en ny ordening af sjælesorgen for katolikkerne i de nordiske lande. I begyndelsen havde de pavelige nuntiaturer i Bruxelles og Köln haft ansvaret, men i 1622 oprettedes Propagandakongregationen, under hvis missionsområder også Norden blev henlagt. I 1667 oprettedes Det apostoliske Vikariat for Norden, foreløbig blot omfattende Nord-

tysskland. Efter at den store danske naturvidenskabsmand, konvertit og biskop Niels Steensen 1676-86 var blevet Det apostoliske Vikariats overhoved, udvidede Rom hans ansvarsområde til også at omfatte Danmark. Dvs., at i princippet blev det katolske hierarki genoprettet, om end i eksil. Således vedblev det at være i næsten 200 år.

Den katolske kirke i Danmark fra Grundloven til i dag

Det var i reglen biskopper af Hildesheim, Münster, Paderborn og Osnabrück, der udnævntes til apostoliske vikarer for Norden og dermed også for Danmark. De var altså også ansvarlige for kirkerne og deres gejstlighed i København og i Fredericia. Imidlertid blev intolerancen efterhånden afløst af liberalismens idéer, og ved Grundloven af 5. juni 1849 indførtes fuld religionsfrihed i Danmark. I 1849 var biskoppen af Osnabrück, Karl Anton Lüpke, apostolisk vikar for Norden. Det var først hans efterfølger Paulus Melchers (1858-66), der optog arbejdet for den katolske Kirke i Danmark. I 1860 kom han til København og meddelte for første gang siden Niels Steensens besøg i 1685 firmelsens (konfirmationens) sakramente på dansk grund.

Pave Pius IX oprettede i 1868 et apostolisk præfektur for Danmark, og præsten ved det østrig-ungarske gesantskabskapel siden 1861 (Skt. Ansgars Kirke) i København, Herman Grüder, udnævntes til præfekt. Hermed begyndte fremgangen for alvor. Antallet af katolikker steg i hans embedsperiode fra 1.000 i 1850 til

godt 3.000 i 1883. Til de to gamle sogne i København og Fredericia kom 6 nye, nemlig Odense og Randers i 1867, Horsens 1872, Århus 1873, Kolding 1882 og Svendborg 1883. Herman Grüder efterfulgtes i 1883 af sognepræsten fra Fredericia, Johannes von Euch.

I 1892 opnåede den katolske Kirke i Danmark større kirkelig selvstændighed, idet pave Leo XIII gjorde den til et apostolisk vikariat med Johannes von Euch som apostolisk vikar og biskop. Han styrede det danske vikariat med stor dygtighed indtil sin død i 1922. Hans tid var præget af stor udvikling. Antallet af katolikker steg fra ca. 3.000 til ca. 25.000. Dette skyldtes dels danske konvertitter, ca. 200 om året, og dels indvandringen af landarbejdere fra Polen. Antallet af sogne steg fra 8 til 28. Som led i sin planlægning indkaldte biskop von Euch en del ordenssamfund fra udlandet til at varetage sognearbejdet og stifte katolske institutioner (skoler og hospitaler).

Biskop von Euchs efterfølger blev Josef Brems, som var præmonstratenser fra Belgien, men han havde i en årrække virket som sognepræst i Vejle. Hans tid, 1922-39, faldt i den vanskelige mellemkrigstid, men det blev en tid, hvor den katolske Kirke blev styrket. Der opstod kun 5 nye sogne, men Biskop Brems vendte sin hovedinteresse mod kontemplative ordener. I 1920 kom cistercienserinderne hertil, og dermed vendte en af middelalderens store ordener på ny tilbage til Danmark og liobasøstrene bragte en ny form for benediktinsk klosterliv til Kirken herhjemme. Antallet af hospitaler, plejehjem

Den katolske kirke i Randers, Jesu Hjerter kirke, i Thorsgade. Bygningen til højre herfor rummede fra 1870'erne til 1950'erne den katolske skole, Sct. Michaels Skole, indtil dens udflytning til Udbyhøjvej. Efter foto i Jesu hjerter sogn 1867-1967.

og klinikker var nu henved 30, og de fleste sogne havde en katolsk skole. De toneangivende katolske forfattere var Johannes Jørgensen og præsten Peter Schindler, som på forskellige måder gjorde den katolske troslære og katolsk praksis kendt til glæde for konvertitterne og katolsk interesserede kredse.

Et problem i denne periode var vanskelighederne ved at integrere de udenlandske katolikker, især polakkerne, i det danske samfund, uden at de mistede deres katolske identitet. Blandt de danske katolikker voksede derimod bestræbelser frem for at skabe ægte udtryk for dansk katolicisme.

I 1938 måtte biskop Brems af helbredelsesgrunde afløses fra sit embede, og pave Pius XI udpegede den danske konvertit og benediktinermunk Theodor Suhr til hans efterfølger. Biskop Suhrs tid, 1939-65, blev præget af de hårde år under og efter 2. verdenskrig, hvor opgaven primært var at bringe dansk katolicisme frelst gennem besættelsestidens farer og lede genopbygningen i tiden, der fulgte. I 1953 blev Det apostoliske Vikariat Dan-

mark ophøjet til Bispedømmet København, hvorfor man i 2003 fejrede dets 50 års jubilæum. Jubilæumsåret indledtes med en festmesse i Sankt Ansgars kirke og kulminerede med et stort stævne dels på Åsebakken nord for København i foråret for katolikker på Sjælland og Øerne, dels ved Øm ved Mossø i slutningen af august for Jylland og Fyn.

Af pave Johannes XXIII blev biskop Suhr udnævnt til medlem af den forberedende kommission for 2. Vatikankoncil (1962-65). Af helbredelsesgrunde måtte han imidlertid afstå fra aktiv deltagelse i dele af konciliet, og bad til sidst om at måtte gå af som biskop. Han var den første dansker, der efter reformationen fungerede som katolsk biskop i sit hjemland. Hans efterfølger blev den danske jesuit, Hans L. Martensen, som tog koncillets temaer op: Det økumeniske engagement og Kirkens ajourføring over for den moderne verden, som man i Bispedømmet Kø-

benhavn tog op på en synode, der blev afholdt i Nyborg i 1969.

Biskop Martensen blev i 1995 afløst af den danske præst med polske rødder Czeslaw Kozon. Der er nogle akutte problemer, som her og nu skal løses. Det første store problem er mangel på præster. Biskoppen selv er sognepræst både i Skt. Andreas og Skt. Therese sogne i København. Et andet problem eller snarere en særdeles stor opgave er at få integreret de mange udenlandske katolikker i den katolske Kirke i Danmark, hvor de danske katolikker faktisk er i mindretal.

Menigheden i Randers

I 1867 blev der oprettet et katolsk sogn i Randers. Det omfattede Randers by og omegn, og strakte sig helt til Viborg, Skive og Struer. Det var det første katolske sogn i Jylland efter Fredericia, og oprettelsen skyldtes, at der i Viborg-området efterhånden boede en del katolikker.

Den 15. august 1867 ankom kapellanen ved Skt. Knuds Kirke i Fredericia - Klemens Franz Gormann - til Randers. Han fandt syv katolske familier, alle i blandede ægteskaber. Han boede hos en irsk ingeniør, O'Connor, som var beskæftiget ved bygningen af den jyske jernbane. I sine erindringer *Undervejs til mig selv* fortæller forfatteren Henrik Pontoppidan om, hvordan man så på den katolske præsts ankomst til byen. Billedet er ikke venligt, men illustrerer sikkert ganske godt stemningen. Pontoppidans far var præst ved Sankt Mortens kirke, en omstændighed, som sikkert er med til at give erindringsbilledet en ekstra tand.

Den første messe blev læst i O'Connors villa på Skt. Michaels fest, den 29. september 1867. Pastor Gormann fandt dog ret hurtigt en bolig i Østergade, hvor han byggede et provisorisk kapel til ære for Jesu allerhelligste Hjerter, men han ledte efter en ejendom til mere permanent brug for kirken. Det lykkedes i 1870 for hans efterfølger, Conrad Freund, som var præst i Randers 1869-73, at erhverve en grund på Thorsgade 20-22. Antallet af katolikker var vokset fra 7 til ca. 70 i løbet af de første to år, især ved konversioner.

Den næste sognepræst, pater Herman Schleper SJ (altså medlem af jesuitterordenen) var sognepræst 1873-77. Han forberedte opførselen af den nuværende Jesu Hjerter Kirke på Thorsgade, og den blev indviet af sognepræsten fra Fredericia, Johannes von Euch (den senere biskop), den 30. marts 1879. Der var således gået 12 år fra grundlæggelsen af sognet, til dets kirke stod færdig. Det var dog ikke kun venlighed og hjælpsomhed, man mødte i den tid. Der var også modstand.

Den første modstand kom, da pastor Gormann den 6. januar 1868 satte en annonce i Amtsavisen, hvori det meddeltes, at der åbnede en katolsk skole. På den tid var der i øvrigt i forvejen ca. 30 privatskoler i Randers. Næste dag var der i avisen et anonymt indlæg, hvor der bl.a. stod, at der er noget fordækt ved foretagendet, der lugter af propaganda. Nogle lokale lutherske præster holdt ligefrem foredrag rettet mod den katolske religion. Den heraf følgende polemik var dog kun kortvarig, og det hele endte i fordragelighed. Andre vanskeligheder måtte imidlertid over-

vindes: Et par ikke-katolske forældre indmeldte et barn i den katolske skole. Skolekommissionen nedlagde forbud, men ministeriet gav forældrene ret til selv at vælge skole. Et andet problem opstod i forbindelse med ansøgning om statsanerkendelse af den katolske sognepræst. Magistraten i Randers var positiv, men amtmand Rosenørn søgte at forhindre statsanerkendelsen, som dog kom i stand lidt senere.

Borgerne i Randers blev også snart vidner til, at den katolske Kirke blev mere og mere synlig. Således fik man i 1881 for første gang siden reformationen besøg af en katolsk biskop, nemlig Mermillod fra Geneve. Danmark havde jo endnu ikke en katolsk biskop. Den 11. juni 1889 fejrede man 700-årsdagen for Skt. Kjelds skrinlæggelse med en pontifikalmesse, som blev celebreret af den apostoliske præfekt, Johannes von Euch. Bagefter tog man til Viborg for at opsøge domkirkens krypt. Da præfekt von Euch var i Randers, meddelte han konfirmationens sakramente (eller firmelsen) til 33 børn og voksne. I 1894 var han atter i Randers, denne gang som biskop, og firmede 55 under stor opmærksomhed fra byens aviser.

Siden 1873 havde der været to katolske præster i Randers: En sognepræst og en kapellan. De havde efterhånden fået et stort arbejdsfelt, idet der bosatte sig mange katolikker i Nordjylland. Det medførte mange rejser. En aflastning kom først omkring i 1899, da Aalborg blev oprettet som et selvstændigt sogn med egne præster.

1901-39 var pastor Max Osterhammel sognepræst i Randers. Han var en meget aktiv og nidkær præst, som bl.a. sørgede for, at kirken blev renoveret og dekoreret med kalkmalerier af malerinden Birgitte West, som var katolik og oldebarn af den berømte tegner Fritz Jürgensen. Disse kalkmalerier kan endnu beundres i kirken. Pastor Osterhammel opnåede også, at en del af den nye Nordre Kirkegård fik en katolsk afdeling. Et af den næste sognepræst, Niels Hansens, første initiativer var udgivelse af et sogneblad. I mange år havde der været adskillige katolske foreninger i Randers, både fromme foreninger, men også nogle med sociale opgaver.

I 1963 overtog Oblatfædrenes Orden menigheden i Randers, og de har - med enkelte afbrydelser, virket her indtil engang i 1990'erne. Menigheden i Randers har i dag ca. 700 medlemmer fra 27 lande. Det er derfor naturligt, at man ønsker sig er en større kirke.

Den katolske skole i Randers er ligeså gammel som menigheden selv. Fra begyndelsen optog skolen både drenge og piger. Den hed fra begyndelsen Vor Frelsers Skole. Pigerne blev undervist af Skt. Joseph Søstrene, der kom til byen i december 1868. Skolen holdt til i Østergade 15, og da kapellet flyttedes til Thorsgade, flyttedes først skolens piger og senere drengene til Thorsgade. Den efterhånden stærkt udbyggede skole fik i 1946 navnet Sct. Michaels Skole. Den fungerede, indtil den blev lukket i år 2000.

Sct. Josephs Hospital skal også nævnes. Det blev opført i 1903 af Sct. Joseph

Søstrene, som dog allerede siden 1870 havde været engageret i privat sygepleje i byen. I 1913 sluttede Amtsrådet en overenskomst med Søstrene, ifølge hvilken man byggede amtssygehuset som en tilbygning til Sct. Josephs Hospital. Det blev indviet i 1916. Overenskomsten udløb i 1946 da landets sygehusvæsen havde udviklet sig i retning mod en centralsygehusordning. By og amt fik så et fælles sygehus, og Sct. Josephs Hospital måtte lukke.

Menigheden i Horsens

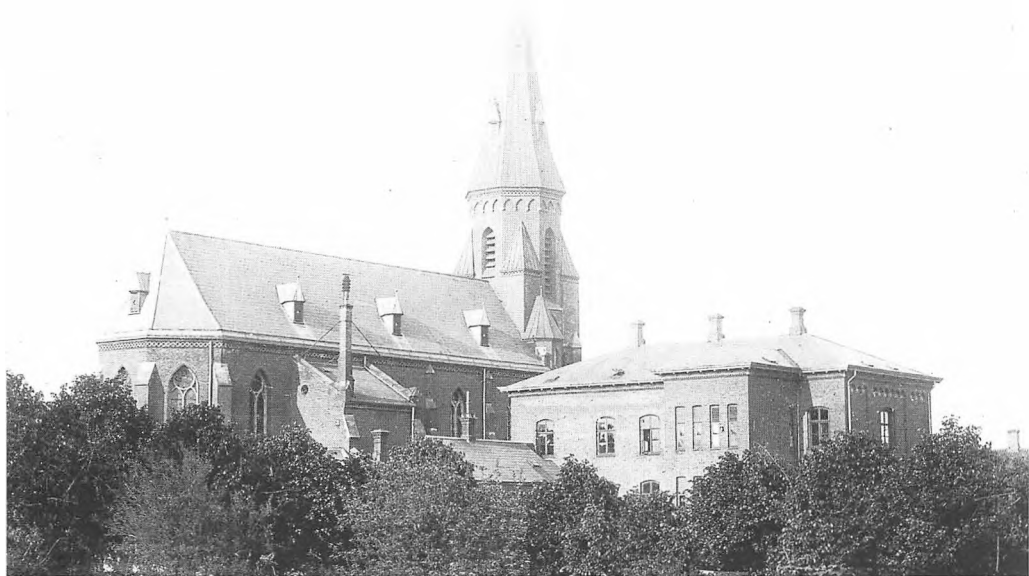
Den første katolske messe i Horsens efter reformationen blev fejret den 15. december 1872 af pastor Johannes von Euch fra Fredericia, i et provisorisk kapel, indrettet i Søndergade 47. Dermed blev den katolske menighed oprettet, og dens første præst, Frederik Brüggemann, blev indsat. Baggrunden var, at nogle hollandske, katolske kedelkræmmere havde slået sig ned i Horsens. Man havde lejet nogle beskedne lokaler i Søndergade 47. I en lidt større stue var der kapel; desuden var der 2 værelser til præsten, et lille køkken og en skolestue. Forfatteren Herman Bang, som havde sin opvækst i Søndergade i Horsens, skriver i romanen *Håbløse slægter*: ”Der var i en Baggaard i Byen nyligt blevet indrettet et lidet katholsk Kapel; der havde været Snedkerværksted før, og det hele var lavt og uanséeligt. Menigheden var jo foreløbig kun ringe: Hele Hjorden, som havde to Hyrder, bestod af fem fattige Familier, hvis Børn præsterne underviste gratis.” Men der var basis for vækst: I oktober 1874 købte man det tidligere

Hotel Royal i Nørregade 19 for 24.000 kr. Her blev der indrettet et kapel viet til Skt. Josefs Kapel.

En snes år senere var de fysiske rammer blevet for små. Den 26. april 1896 (Skt. Josefs dag) blev grundstenen til en kirke lagt. En af kedelkræmmerne, Franciscus van der Reydt, havde testamenteret 17.000 kr. til bygning af en katolsk kirke. Dette beløb gjorde udslaget, sådan at man næsten havde alle de 47.000 kr., som byggeriet kom til at koste. Søndag den 31. januar 1897 blev højmessens fejret i den nye kirke, som kom til at hedde Skt. Josefs Kirke. I 1909 blev der opført et præstehus. Kirkebygningen er et noget blandet foretagende, hvor der både forekommer romanske, gotiske og renæssanceprægede elementer. Kirken er blevet renoveret flere gange, sidst i 1968, hvor især koret blev ombygget efter det 2. Vatikankoncilis liturgiske forordninger, hvorefter alteret helst skal være fritstående.

Et par af menighedens øvrige velgørere var konvertitten, rigsdagsmand Jens Busk og hans hustru, Kirsten Marie. Jens Busk var gårdejer fra Hovedgård-kanten, og er bl.a. blevet kendt for de berømte ord: ”Hvis det er fakta, så benægter a fakta!” Efter Jens Busks død i 1908 opførte hans enke præstehuset ved siden af kirken.

Nogle markante præsteskikkelser fortjener at blive nævnt: Pastor Fr. Kerff, som var sognepræst i hele 42 år (1878-1920). Han prægede på afgørende vis menighedens og kirkens grundlæggelse. Monsignore Jacob Olrik, der var danskfødt, var sognepræst i 19 år (1935-54). Han var en principfast mand, som ikke var bange for

*Den romersk-katolske kirke, Vor Frue, i Ryegade i Århus set fra sydvest få år efter opførelsen i 1878-80. Til højre for kirken ses præsteboligen, der var blevet bygget nogle år før kirken, i 1870'erne.
Foto i Lokalthistorisk Samling.*

at vise flaget. Han gennemførte årligt Kristi-Legemsprocessionen gennem Horsens' gader, under stor offentlig bevågenhed. Her var der virkelig noget farverigt katolsk at se på! Eller kapellan Bernhard Jensen, der havde lært sig polsk for også at kunne betjene de polske roearbejdere. Han stiftede desuden efter 1. verdenskrig en Horsens-afdeling af Katholsk Højskole, som var blevet grundlagt i København af Mogens Ballin, digteren Johannes Jørgensens gode ven. En kapellan i 1930'erne, Kjeld Geertz-Hansen, blev senere mangeårig sognepræst ved den katolske Domkirke i København. Mens han var i Horsens, gjorde han især meget for

ungdommen. På hans initiativ begyndte man at holde katolske stævner i Øm. Det var foranlediget af udgravningerne i klosterruinerne i Øm, som aktualiserede cisterciensernes klosterliv. I 1936 læste pastor Geertz-Hansen en messe i ruinerne, og i 1938 lykkedes det at erhverve en stor grund ned til Mossø, hvor senere Ømborgen, Danmarks Unge Katolikkers største ungdomslejr, blev bygget. Hertil har der siden 1940'erne været årlige valfarter, og her holdt pave Johannes Paul II den ene af sine to messer i Danmark ved sit besøg i 1989.

Den katolske menigheds udvikling i Horsens er ellers forløbet uden den store

dramatik; der er i dag ca. 800 medlemmer fra 67 lande. Efter Påsken 1972 blev menigheden overtaget af præster fra præmonstratenserordenen. I dag er menigheden præget af vietnamesiske katolikker, som talrigt besøger kirken og aktivt deltager i gudstjenesten og menighedens liv.

Horsens blev den første by i provinsen, der praktiserede kirkevandring i den internationale bedeuget for de kristnes enhed i januar måned. Idéen opstod i København som en speciel form for økumenisk gudstjeneste, hvor man vandrede fra kirke til kirke og i enhver kirke holdt en kort andagt. I Horsens var der tre kirker, der deltog i kirkevandringen: Den katolske Sct. Josef, folkekirkens Vor Frelsers kirke, og metodisternes Getsémanekirke.

Som nævnt åbnedes en katolsk skole samtidigt med menighedens grundlæggelse. Elevtallet voksede hurtigt, idet adskillige elever kom fra ikke-katolske hjem. Derfor var en større lærerstab nødvendig. Det var først og fremmest Skt. Joseph Søstrene, der kom til at påtage sig skolearbejdet. Det blev nødvendigt at udbygge skolen, og ved hjælp af Bonifaciusforeningen i Tyskland (En økonomisk hjælpeorganisation, som gennem årene har ydet megen støtte til kirken i Danmark) lykkedes det at bygge en ny skolebygning mod Kildegade, under navnet Skt. Ibs Skole, som endnu er i brug. Skt. Ib var jo navnet på en af de 3 kirker i Horsens i middelalderen, viet til apostlen Jakob. I 1794 blev dens navn ændret til Vor Frelsers kirke.

Elevtallet lå hele tiden ret lavt, normalt under 50, især fordi man helst kun optog

elever af katolske forældre. Efter at Jens Møller i begyndelsen af 1960'erne blev ansat som skoleleder, udviklede skolen sig til katolsk friskole og dørene blev åbnet for alle børn uanset konfession. I 1962 var elevtallet steget til 64 og man begyndte en udbygning. I 1968 kom elevtallet op på 120. Denne linie er blevet fortsat i nært samarbejde med skolens bestyrelse. Skolen tilgodeser både folkekirkens og den katolske Kirkes traditioner. I dag er skolen meget stor. Nye bygninger og lokaler er siden kommet til.

Skt. Joseph Søstrene åbnede hospitalet i sommeren 1900 i en tidligere borgmestervilla og udvidede siden med 2 etager. I 1935 gik sygehuset fra at være medicinsk-kirurgisk sygehus over til udelukkende at blive specialklinik for øjen-, øre- og halssygdomme. Den svigtende tilgang til ordensstanden og strukturændringerne i det danske hospitalsvæsen medførte, at Skt. Josephs Hospital blev lukket i 1968.

Menigheden og kirken i Århus

Efter oprettelsen af katolske menigheder i Randers og Horsens kom turen til Århus. I april 1873 fejrede jesuitterpateren Augustin Sträter sin første messe i en lejet lejlighed i Fredensgade 22. Han havde både kirke og skole i sine tanker, da han ledte efter en byggegrund. Den fandt han i Ryesgade, som dengang var det yderste Århus; her, ved Banegården, lå grundprisen endnu på et rimeligt niveau. Ejeren var Århus kommune, der forlangte 2 kr. pr. kvadratalen, og da grunden var på 13.000 kvadratalen, kom købesummen

til at lyde på det rimelige beløb af 26.000 kr. De penge fik han hurtigt skaffet på en missionsrejse til Tyskland og Holland. Imens han var væk, havde pater Feldmann, der vikarierede for ham, opsporet i alt 58 katolikker ude på landet. Der var ellers næsten ingen i selve byen. Her måtte man begynde med én katolik, en tysk skrædder, som var ikke-katolsk gift, og som havde to børn. Disse to børn var begyndelsen til Sankt Knuds Skole, der er ligeså gammel som menigheden. De to paterer var de eneste lærere, men snart fik de endnu to elever, børn af en indvandret russisk skrædder.

Fra begyndelsen stødte pater Sträter på vanskeligheder. Den første var det såkaldte »Slagsmål over ligkister«. En gammel hvalfanger skulle begraves efter katolsk ritus, men en protestantisk præst fik udvirket et ministerielt reskript mod »misbrug« af kirkegården. En anden ting var, at man i Århus intet vidste om den katolske Kirke. Således undrede pater Sträters værtinde sig over, at katolikker kunne skrive bøger. Ved synet af hans krucifiks spurgte et byrådsmedlem, om katolikkerne troede på Kristus, og når omegnens landmænd kørte til torvedag, holdt de stille ved kapellet og udpegede med kørepisken det mærkelige hus. I mellemtiden var menigheden vokset til i alt 30 medlemmer. I efteråret 1874 nedlagdes grundstenen på byggegrunden, og knap et år senere, den 7. juni 1874, kunne bygningen med et offentligt kapel indvies af præfekt Grüder, der samtidig meddelte firmelsens sakramente til 15 af menighedens medlemmer.

Tilstrømningen til det offentlige kapel, navnlig til søndagsgudstjenesterne, var påfaldende. Man rettede derfor messens prædiken til katolikkerne, mens prædikenen ved aftenandagten var tematisk, for at give de talrige ikke-katolikker en nødtørftig oplysning om Kirkens lære. Flere ønskede at få mere indgående besked, og de kom til konvertitundervisning.

I 1877 modtog pater Sträter en gave på 50.000 kr., og dermed var de økonomiske forudsætninger for at starte et kirkebyggeri til stede. Allerede samme år påbegyndtes arbejdet med udgravning og fundamentstøbning. Under en rejse til Tyskland fandt pater Sträter frem til arkitekten Franz Schmitz, som var arkitekt ved Kølns Domkirke, og i foråret 1878 kunne grundstenen nedlægges, og det praktiske arbejde overlades til et lokalt byggefirma. Der er blevet arbejdet hårdt og effektivt, for allerede på festen for Marias uplettede undfangelse, den 8. december 1880, var det muligt at fejre messe i den nye kirke, og et halvt år senere, d. 24. maj 1881 fandt den højtidelige indvielse (konsekration) sted ved biskop Caspar Mermillod fra Genève. Alt gik hurtigt og ret hemmeligt til i begyndelsen. Kun få vidste, hvad der foregik bag plankeværket i Ryesgade. Årsagen til dette hemmelighedskræmmeri var nogle ekspropriationsplaner, der var fremme i katolsk-fjendtlige kredse.

Den 7. august 1881 døde kapellanen, pater Zurstrassen S.J., og nu ville pater Sträter have det »misbrugsdekret«, som stadigvæk var gældende, omstødt, så en katolsk præst kunne komme i jorden efter sin Kirkes ritus. Borgmesteren og

Frescomalerier omkring højalteret i Vor Frue kirke i Århus, udført af Birgitte West i 1937. Ved en restaurering af kirken i 1964-65 blev malerierne tildækket i forbindelse med, at kirken fik opstillet et nyt, fristående alterparti. Efter foto i Preben Hahn-Thomsen: 100 år i Århus, 1973.

domprovsten var imødekommende. Den sidstnævnte fandt dog, at katolikkerne hellere måtte få en afdeling på kirkegården. Pater Sträter drog på lynvisit til ministerierne og fik sagen bragt i orden. Præfekt Grüder, som han havde med på hjemturen, forestod begravelsen og indviede den nye begravelsesplads. Den 5. oktober 1881 fik pater Sträter statsanerkendelse som katolsk sognepræst for Århus og opland. To år senere afgik Sträter som sognepræst, og de følgende år blev knap så rige på begivenheder, men var mere præget af stille vækst. Kirkebygningen synes hurtigt at være blevet accepteret i bybilledet, den var smuk, og alle var enige om, at den havde de skønneste klokker. Tilgangen af konvertitter var jævn. Blandt dem var den norske teolog Knud Carl Krogh-Tonning.

Med tiden opstod der også en del lægfolksbevægelser, kendt under navnet »kongregationer«. Disse kongregationer betød meget for sammenholdet, og for det enkelte medlems åndelige liv. I 1916 begyndte jesuitterne i Århus at udgive tidsskrifter »Jesu Hjerter Budbringer«, og kort efter et tillæg til børn: »Børnenes Budbringer«. Det var ikke kun et Århus-blad, men læstes efterhånden af katolikker landet over.

I 1923 kunne menigheden fejre sit 50-års jubilæum, og i den anledning anskaffedes en stor julekrybbe til kirken. På det tidspunkt levede adskillige hundrede katolikker - oftest af polsk herkomst - på Djursland og i oplandet. Man begyndte derfor at oprette messesteder i Grenå (på byens affholdshotel), i Hadsten (på den tekniske skole) og i Ebeltoft og Odder i lejede huse. I 1926 gik pater Nösen af som sognepræst og efterfulgtes af Josef Koch, der skulle forblive i embedet i ikke mindre end 20 år. Som kapellan fik han pater Stäubli, der for alvor tog fat på arbejdet i oplandet.

Den 22. maj 1931 havde man fejret jubilæum for kirkens konsekration et halvt århundrede før, men da menigheden 8 år tidligere havde fejret sin 50-års fødselsdag, indskrænkede man sig til en

festgudstjeneste. Ved den lejlighed fik kirken en gave: Kaptajn Beyer skænkede 12 håndsmedede messingstager til kirken udført af en gørtler fra Århus. Da pater Koch fejrede sit 25 års præstejubilæum i 1937, fik kunstmaleren Birgitte West til opgave at udsmykke dåbskapellet med kalkmalerier, hvis skitser hun havde udstillet på forårsudstillingen på Charlottenborg.

I disse år havde sognet fået sit eget blad. Det hed »Deres Blad«. Udover det kirkepolitiske og opbyggelige stof, som blev leveret af præsterne, modtog det bidrag fra hele menigheden, og sognepræstens ønske var, at så mange som muligt littede deres hjerte i bladet. Senere (1939) gik det sammen med Katolsk Ugeblad. Den 5. juni 1938 meddelte biskop Brems firmelsens sakramente til 131 børn. Kort efter fik han pavens tilladelse til at rejse tilbage til sit hjemland Flandern, men han sagde ofte, da han var blevet en meget gammel mand, at han altid havde været lykkelig i det land, som han havde givet næsten 35 år af sit liv.

I begyndelsen af 1939 udgjorde de 4 kongregationer og de katolske spejdere menighedens særorganisationer, som ikke kunne undværes, men vanskeligheden lå i at samle hele menigheden.

I efterkrigstiden samledes opmærksomheden først og fremmest om skolen og dens elever. Men også på kirkens udsmykning tænkte man. Det gamle højalter var ikke noget stort kunstværk, og da man i 1958 fejrede Skt. Josefs Hospitals 50-års jubilæum, bestemte sognepræsten, pater Pauli, at et stort krucifiks skulle rejses over alteret til tak.

Der skete også en del på det økumeniske område i Århus. Sognepræsten, pater Dorn indførte kirkevandring i 1959. Fra 1958 mødtes præsterne for Århus' menighed på pater Dekkers initiativ til regelmæssige sammenkomster med folkekirkens højkirkelige præster fra Midt- og Nordjylland. Møderne ophørte i 1965, men 1967 tog Dekkers et nyt initiativ ved at foreslå, at man i Skt. Paulskirken holdt 2 ugentlige morgengudstjenester for de protestantiske elever i Skt. Knuds Skole, modsvarende skolemesserne for de katolske elever. Pastor Fromsejer greb tanken med glæde, men efter at han flyttede i januar 1971, var der ikke mere mulighed for at fortsætte i Skt. Paulskirken. Siden blev den protestantiske morgengudstjeneste henlagt til den katolske kirke. Den katolske menighed i Århus har været medlem af Århuskirkenes fællesråd siden dets oprettelse og menigheden er meget aktiv på dette område. Økumeniske andagter i adventstiden er f.eks. henlagt til den katolske kirke.

Ligesom andre katolske kirker her i landet gennemgik også kirken i Århus en omfattende restaurering og ombygning i årene 1964-65 i henhold til retningslinierne fra 2. Vatikankoncil. Herved blev bl.a. Birgitte Wests kalkmalerier i kirkens kor og dåbskapel tapetseret over. Desuden trængte kirken i forvejen stærkt til en istandsættelse, så man kunne slå to fluer med et smæk. Midt i 80-erne medførte store stormskader, at kobberbelægningen på kirkens tårn skulle udskiftes. Ved samme lejlighed fik kirken et nyt varmeanlæg i gulvet. Kirkebænkene, som var over hun-

I 1933 restaureredes spiret på kirken i Århus. Vejrhatten og øvrige dele til udsmykning af det nye spir fremvises her af kirkens "embedsmænd".

Foto i Lokallhistorisk Samling.

drede år gamle, udskiftedes med stole, og et lille stykke af Birgitte Wests kalkmalerier: Maria med Jesusbarnet - ved sakristidøren - og Rosenkransmadonnaen - over sidedøren - afdækkedes, og de syv store cirkulære relieffer i de spidsbuede blændinger over dobbeltsøjlerne, der forestiller de syv sakramenter, blev gjort synlige igen. Desuden fik kirken en ordentlig omgang maling. I 1999 forsøgtes en ny opstilling af stolene, som betød en nyindretning af kirkerummet. Stolene blev opstillet i ellipseform i midterskibet og alteret og amboen (læsepulten) har fundet deres centrale pladser i ellipsens brænde-

punkter. Mellem dem er der et bredt midterfelt til påskelysestage, brudepar, kiste m.m. alt efter, hvilken liturgisk handling der skal foregå. Præstens stol står ligeledes i midteraksen, og i koret er der plads til døbefont og sangkor.

I 1968 købte Assumptionssøstrene en stor villa i Årslev og indrettede den til undervisning. Her samledes katolske børn fra hele Jylland i tiden før firmelse eller trosbekræftelse for at blive belært om troens vigtigste grundsandheder, og for børn fra fjerntboende hjem var det betydningsfuldt at erfare, at de ikke stod alene som katolske kristne.

I dag har menigheden vokset sig stor. Den er på ca. 3.500 medlemmer af over 80 forskellige nationaliteter. Integration er et ledende motiv for arbejdet i det multietniske fællesskab. Den katolske menighed i Århus modtog Kristeligt Dagblads pris for Årets Menighed 2002, netop for integrationsarbejdet i menigheden.

Skt. Knuds Skole og Skt. Josephs Hospital

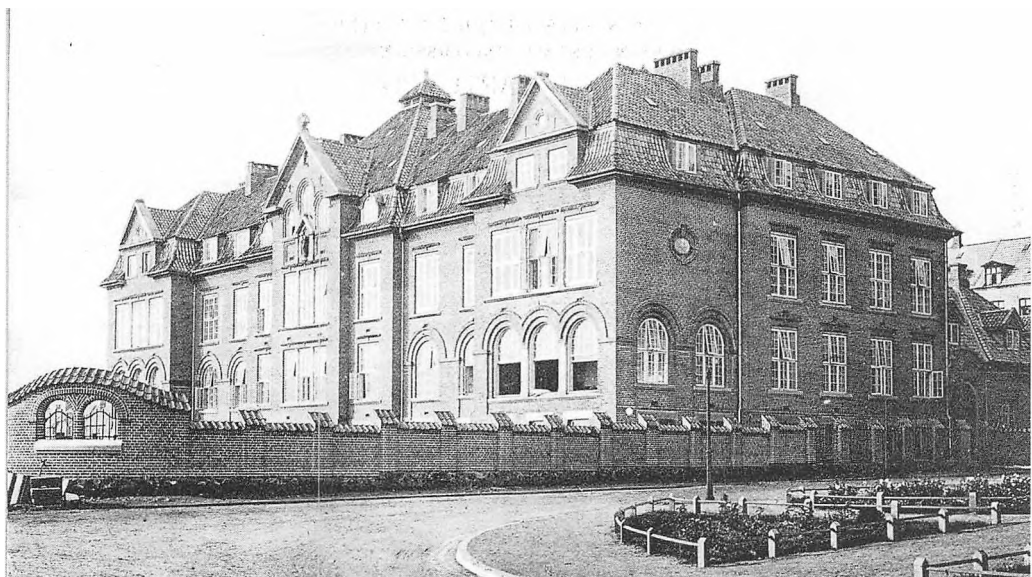
Som før nævnt begyndte skolevirksomheden samtidig med menighedens grundlæggelse, altså i 1873. Skolen havde i alt 4 elever til at begynde med. Sognepræsten og hans kapellan var de første lærere. I 1875 flyttede skolen til nye lokaler i Ryegade. Skt. Joseph Søstrene kom til byen og de tog sig straks af pigernes undervisning. Udover undervisningslokaler indrettedes *salen* straks til menighedsmøder og fester, men også til de skolekomedier, som altid er indgået som et led i jesuiternes pædagogiske system. Desuden var gymnastik et obligatorisk fag. Til pigerne var ansat en særlig gymnastiklærerinde, mens drengene fik undervisning af jesuitterbroderen Laurids Jensen.

I forbindelse med kirkebyggeriet udvidedes skolen, idet der blev mange materialer tilovers. Antallet af klasseværelser kunne fordobles, og således kunne man optage nye elever, men vel at mærke kun af katolske forældre. Det var derfor umuligt at give skolen en hensigtsmæssig størrelse. Flere gange havde der været tilløb til at oprette en mellemskole, men det strandede hver gang, dels på det ringe elevantal, og dels fordi der ikke var søstre nok.

Et gennembrud kom i begyndelsen af 50-erne. Fra de hidtidige 68 elever planlagde man en firedobling af antallet, og hertil skulle en helt ny stor bygning opføres til højre for kirken.

Den 19. januar 1954 nedlagdes grundstenen, og den nye skole blev indviet i foråret 1955. Det første år havde den nye skole endnu kun 83 elever, men allerede 1956 steg tallet til 100 og i 1957 nåede elevtallet op på 157. I 1958 var det yderligere steget til 206, heraf 103 katolikker. For første gang havde man en 4. mellemklasse. Det årlige julespil *Et barn er født os* blev opført to gange for fyldt sal. I februar 1959 vovede man for første gang at holde skolebal og festen blev meget vellykket. Den 5. marts kom der meddelelse fra Undervisningsministeriet om, at man i 1960 måtte afholde mellemskoleeksamen. Det drejede sig om 18 elever. Og da eksamen kom, slap alle 18 igennem. I august 1960 begyndte man med 228 elever, og for første gang havde man en realklasse. Efter dimitteringen af det første hold realister i juni 1961 konstaterede Århuspressen, at "Sct. Knuds Skole i Århus nu er fuldt udbygget". Samme år blev skolens anneks fuldført.

Fra sommerferien begyndelse 2002 til slutningen af november måned var skolegården - til højre for kirken - forvandlet til en kæmpe byggeplads. Skolens hovedbygning blev renoveret, kælderetagen blev gjort brugbar for undervisning, og skolegården indrettet i form af et amfiteater. En glasfront foran hovedbygningen giver ny adgang til klassemoduler. Kort sagt - skolen er blevet moderniseret, så den svarer

Sct. Josephs Hospital i Århus indgik som et led i Århus hospitalsvæsen som hospital for kronisk og ubelbredeligt syge patienter og efter en kort tid som tuberkuloseygehus som specialisthospital. Det lå på Frederiksbjerg, i Bogensegade. Billedet her, hvor det ses fra Tietgens Plads, er taget kort efter opførelsen i 1907.

Foto i Lokalhistorisk Samling.

til nutidens behov. For de kommende år er der planlagt en modernisering af både annekset og mellembygningen med skolekøkkenet.

Eleverne kommer fra et stort opland, fra oplandsbyer og andre kommuner i Østjylland, men de fleste kommer dog fra Århus by. Procentvis fordeler de 402 elever sig således: 27% er katolikker, 73% kommer med en baggrund som medlemmer af den danske folkekirke eller en anden kristen retning. For øjeblikket har vi 29 forskellige nationaliteter repræsenteret på skolen, idet mange af eleverne har en mor og/eller en far, der kommer fra et land, hvor den katolske kirke virker.

Skt. Joseph Søstrenes barmhjertig-

hedsarbejde begyndte i år 1900 meget beskedent i et lejet hus i Frederiksgade 32, efter at man i nogle år havde givet gratis hjælp til trængende mennesker. Det blev en succes og man måtte leje en etage i nabovillaen for at skaffe plads. I 1903 flyttede man til Østergade 21, men pladsforholdene var stadig ringe. Man tænkte nu på at opføre et stort hospital. Som tænkt, så gjort. Man købte en grund ikke langt fra Marselisborgskovene, og den 30. september 1906 nedlagde pater Schmid grundstenen til - som han sagde - "dette nye mindesmærke over den kristne barmhjertighed".

Et år senere stod den store bygning færdig med 140 sengepladser. I løbet af 6 år

nåede standarden op på højde med det bedste herhjemme. Der var første klasses badeafdelinger, en særlig afdeling for tuberkulose, medicinsk afdeling og kirurgisk afdeling med operationsstue. Kapellet, hospitalets *hjerte*, lå øverst i hovedbygningen.

Inden for sygeplejen i byens var Skt. Josephs Hospital det første hospital med tuberkuloseafdeling, det første med ortopædisk afdeling og det havde de første specialafdelinger for øre- og øjensygdomme. Da Århus blev universitetsby i 1933 faldt det naturligt, at en del af det medicinske fakultets undervisning henlagdes til Skt. Josephs Hospital. Da hospitalet fejrede sit 50-års jubilæum, var der 18 søstre og 6 læger knyttet dertil, hvoraf den 81-årige overlæge Max Brammer havde været med fra begyndelsen.

I 1972 blev Skt. Josephs Hospital solgt til Århus kommune.

Den katolske kirke i Grenaa

Siden Grundloven af 1849 havde aktiviteterne i den katolske Kirke i Danmark været koncentreret omkring kirkerne i de store byer som bl.a. i Århus. Menigheden var i 1920-erne velfungerende og i vækst. Men ude på landet boede der spredte katolikker, som kun i begrænset omfang kunne deltage i menighedens liv i Århus. Man begyndte at oprette messestationer i landdistrikterne. Grenaa var en af dem, hvor der en gang om måneden blev der læst messe på Missionshotellet. Ellers søgte man fra 1930 til det lille Skt. Mikael's Kapel i Ringsø ved Pindstrup, som var opført af polske landarbejdere, og på famili-

en Patereks ejendom ved Stenvad, hvor der i 1932 blev indrettet et permanent kapel i en af gårdens stuer.

Pater Laux begyndte i 1960 at pusle med tanken om at opføre et selvstændigt kapel i Grenaa - evt. købe et hus til formålet, men da cistercienserinderne fra Allerslev på Sjælland samme år bosatte sig på Sostrup Slot 9 km fra Grenaa, var man på nippet til at opgive tanken, for man så nu den mulighed, at præsten på Sostrup kunne tage sig af menigheden i Grenaa.

Da meldte der sig i 1966 en ny mulighed, idet den katolske menighed fik tilbudt at leje sig ind i den katolsk-apostolske kirke, hvis menighed i byen var ved at uddø. Man enedes om det tidsbestemte lejemål »indtil Kristi genkomst«, hvor kirkens oprindelige menighed atter skal samles i deres kirke. Lejen blev fastsat til det symbolske beløb af 25 kr. om året. Den 1. januar 1969 blev kirken skænket til Det Katolske Bispedømme København, og i 1970 opnåede Grenaa status som selvstændig menighed, men betjenes stadig fra Århus.

Ved kirkens overtagelse skete der ikke nogen alterindvielse, og kirken fik ikke noget navn. Derfor besluttede menighedsrådet at råde bod herpå ved at vælge den oldkirkelige pavehelgen Sct. Clemens til kirkens værnehelgen, idet denne helgen i middelalderen var Århus stifts beskytter og samtidig søfartshelgen - passende for fiskerbyen Grenaa. Den 18. maj 1977 kunne biskop Martensen foretage indvielsen af alteret. I 1981 gennemgik kirken en grundig efterisolering samtidig med, at der over sakristiet blev indrettet

Katolikker fejrer runde dage

GRENÅ – For 25 år siden fik den husvilde katolske menighed i Grenå lov til at bruge den katolsk-apostolske kirke på Grønland i Grenå til sine gudstjenester. For 20 år siden blev menigheden et selvstændigt sogn. For 15 år siden blev kirken navngivet Sct. Clemens, og for to år siden forærede den katolsk-apostolske kirke ejendommen til den ka-

tolske menighed.

De mange runde dage markeres på søndag med en højmesse i kirken i Grenå, hvor biskop Hans L. Martensen deltager.

Der har i mange år eksisteret en katolsk menighed på Djursland. I mange år holdt den til omkring Ringsø, fordi den hovedsagelig bestod af indvandrede polakker, der kom til Danmark for at grave tørv på Pindstrup-egnen i forbindelse med 1. verdens-

krig.

Men også i Grenå fandt en lille skare af katolikker sommeren. I mange år lejede de sig ind på et hotel, men i 1976 besluttede den katolsk-apostolske kirke at udleje kirken på Grønland for en symbolsk leje på 25 kroner om året. Og i 1970 fulgte den officielle meddelelse om, at Grenå nu udgjorde en selvstændig menighed.

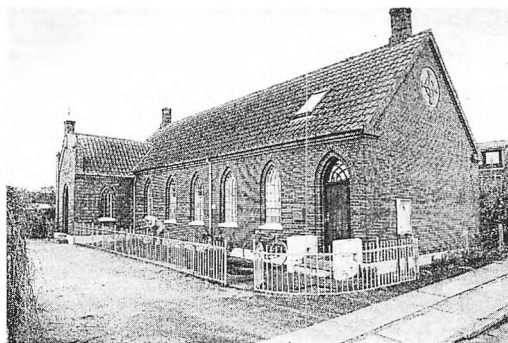
150 katolikker

Geografisk dækker menigheden Grenå og Nørre Djurs kommuner, og den tæller omkring 150 katolikker. Tallet har gennem mange året holdt sig stabilt på dette niveau, og det 'katolik-boom' som mange forudså i kolvandet på Pavens besøg i Danmark for et par år siden, har ikke kunnet mærkes overhovedet i Grenå. Håde lokalt og på landsplan er det ganske få personer, der konverterer til den katolske kirke.

Det lokale arbejde ledes af et menighedsråd med Joanna Jensen, Grenå, som formand. Sognepræst er Herber Paul Krauczyk fra Århus.

I søndagens festmesse deltager også to repræsentanter for den lokale folkekirke, sognepræsterne Arne Jakobsen og Kurth Carlsson.

søren

Fra Dagbladet Djurslands omtale i januar 1991 af den katolske menigheds 20 års jubilæum som selvstændigt sogn ses her Sct. Clemens Kirke. Det er artiklens forfatter, sognepræst Herbert Krauczyk, der på billedet til højre står foran altret.

et præsteværelse, hvor sognepræsten kan overnatte. Noget egentligt menighedslokale har man ikke ved kirken, men dette værelse anvendes til mindre møder, mens man ved de større arrangementer samles i selve kirkerummet.

Menigheden har for tiden ca. 150 medlemmer.

Polakkerne i Østjylland, i Sostrup, Pindstrup og Odder

Som før nævnt bosatte adskillige katolikker sig, først og fremmest af polsk afstamning, i Østjylland i 1920'erne. For disse katolikker oprettede man messestationer i Grenaa, Hadsten, Ebeltoft og Od-

der. Grenaa blev en selvstændig menighed i 1971. Hadsten og Ebeltoft ophørte at fungere som messestationer allerede i 30'erne.

I Odder havde man i 12 år læst en månedlig messe i en fabriks kontorlokale. Ca. 50 mennesker - de fleste polakker - var knyttet til denne lille menighed. Da et hus i Holsteinsgade 29 blev sat til salg, blev det straks købt af det apostolske Vikariat, og pater Josef Stäubli, som var 2. præst i Århus, indrettede Sct. Ansgars Kapel i husets stueetage, og resten blev udlejet. Der var messe den 3. søndag i måneden. Siden 1932 har der været messe den 2. og 4. søndag i måneden, og ca. 20 katolik-

ker har deres jævnlige kirkegang der. Sommeren 1973 restaureredes kirkesalen ved sognepræst Adolf Meister fra Århus. På nuværende tidspunkt er der ingen katolikker af polsk afstamning tilknyttet stedet, men der er en lille menighed af blanded nationalitet.

I mosen ved Pindstrup boede og arbejdede polsktalende katolikker med deres familier. Det drejede sig om ca. 70 mennesker. Stedet lå centralt, idet der i hele område boede omkring 200 polakker, som kunne komme derhen uden de store problemer, og selv om dette område egentlig hørte under Randers sogn, havde præsterne fra Århus vist Pindstrup deres interesse, og først i 1944 blev Pindstrup indlemmet i Århus sogn.

Det var i 1929, at polakkerne tog initiativet til at bygge en katolsk kirke i Pindstrup. Man indsamlede penge dertil og direktør Johannes la Cour fra Pindstrup Mosebrug skænkede tømmer til at bygge kirken af. I deres fritid byggede polakkerne sig en trækirke i gammelnordisk stil. Den er 11 m lang og 7 m bred. Den 21. april 1930, 2. påskedag, blev Skt. Mikael's Kapel indviet under en højmesse med mange gæster udefra. I begyndelsen var der messe hver 4. søndag i måneden, og undervisning og aftenandagt hver fredag aften.

I Århus tænkte man både alvorligt og optimistisk på, at Pindstrup ville udvikle sig til en selvstændig menighed med sin egen præst, skole, børnehave og præstegård. I 1931 blev der holdt missionsuge og afholdt Kristi Legemsfest med en procession, som gik ad en lang vej mellem

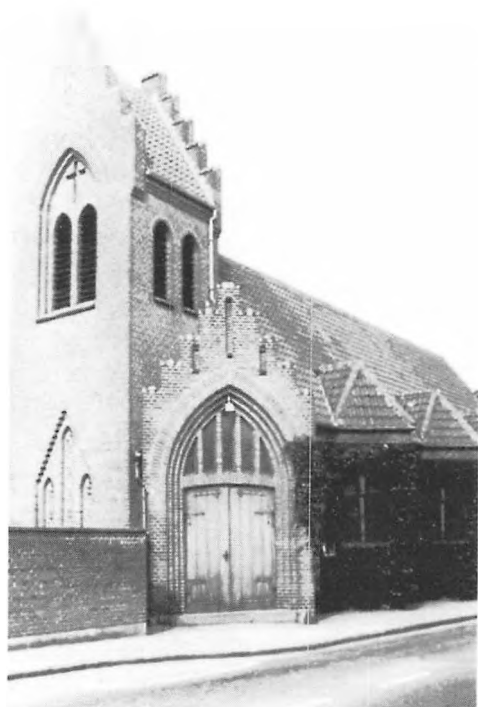
marker og huse. Fra 1934 var der messe to gange om måneden og andagt om eftermiddagen.

En selvstændig menighed er Pindstrup ikke blevet, men der har altid været et ret levende kirkeliv. I 1987 blev der opført et menighedshus - Skt. Mikael's Hus - ved siden af kapellet, som ved biskop Martensens indvielse blev ophøjet til kirke i stedet for kapel. Indvielsen fandt sted den 29. september - på de hellige ærkeengle Mikael, Gabriel og Rafaels fest. Menighedshuset anvendes til kirkekaffe, møder og overnatning for mindre grupper.

I anledning af 100-året for ankomsten af de første polske landarbejdere til Danmark fejredes den 9. maj 1993 en pontifikalmesse med ærkebiskoppen af Wrocław i Polen, kardinal Henryk Gulbinowicz. Flere hundrede, heriblandt mange med polske rødder, deltog i festen. Dæværende amtsborgmester i Århus Ib Frederiksen og gæster fra Nørre Djurs kommune, samt en borgmesterdelegation fra Polen, deltog også.

I dag består menigheden af danskere, polakker, tamiler og folk med polske rødder. Siden 1999 er der blevet arrangeret et årligt stævne for polske katolikker i Pindstrup, som finder sted den sidste lørdag i august. På den dag mødes mange polakker og efterkommere af de indvandrede polakker fra hele Jylland for at fejre deres fælles rødder og mindes dem, der gik forud.

Som allerede nævnt blev der i 1932 indrettet et permanent kapel på familien Patereks ejendom i Ulstrup ved Stenvad på Djursland. Den første messe der blev

Til de østjyske menigheder hørte også Silkeborg – der dog ikke er omtalt i artiklen. Bohmiske kvinder, der fra 1895 kom til at arbejde på Silkeborg Papirfabrik, var med til at grundlægge menigheden og sognet 1899. Vor Frue Kirke – billedet – blev opført 1912.

Efter foto i Katolsk Håndbog 1983.

læst den 16. oktober og fra begyndelsen blev der fejret messe på månedernes 5. søndage, 2. jule-, 2. påske- og 2. pinsedag. Senere var det den 3. søndag og ved højtidene. Messedeltagerne var polske familier fra den nordlige og østlige del af Djursland (Fjellerup, Hemmed, Tranehuse, Stenvad og Ramten). Efter messen var der kaffebord og socialt samvær. Messerne blev læst af præsterne fra Århus. Menigheden havde i 1952 besøg af biskop Suhr. Pater Lønskov var den præst, der fungerede længst i Ulstrup - fra 30'erne

og helt op til 1964 bl.a. ved at samle børnene til undervisning. Ungdommen blev også samlet i Ulstrup på hans initiativ. I flere årtier var familien Patereks ejendom samlingspunkt for de lokale katolikker af polsk afstamning. På store dage kunne der være op til 40 deltagere. Den 12. juni 1983 blev Ulstrups 50-års jubilæum fejret ved en stor sammenkomst med over 100 deltagere. Herefter blev kapellet nedlagt, da nye forhold gjorde det overflødigt. Efter cisterciensersøstrenes ankomst til Sostrup fejredes fra 1960 messen hver dag i deres nyindrettede kloster, og stadig oftere samledes menigheden i Grenå; desuden var der færre deltagere i Ulstrup, idet de gamle polakker efterhånden døde.

Sostrup slot og kloster blev til et stærkt katolsk og økumenisk centrum under ledelse af priorinde Sofie. Dets betydning og indflydelse strakte sig langt udenfor Djurslands grænser. Sostrup var stedet, der samlede både katolikker og ikke-katolikker fra hele landet og fra udlandet. Grenaa menighed havde megen fordel af søstrenes gæstfrihed, idet mange fester blev fejret sammen med søstrene på Sostrup. I dag er Sostrup et abbedi, med Moder Theresa som abbedisse. Søstrene fører et strengt liv efter den hellige Benedikts regel, og derfor har de isoleret sig en del fra omverdenen. Kontakter med klosteret er blevet minimale.

Afslutning

Som afslutning kan man sige, at der altid har boet katolikker i Østjylland, ikke så meget i byerne, men ude på landet. Derfor havde man fra begyndelsen udført op-

søgende arbejde både fra Randers, Horsens og i Århus.

Samtidig med grundlæggelsen af menighederne de tre steder fulgte grundlæggelse af skoler. De var ganske små i begyndelsen og de forblev små indtil midt i 1950-erne, fordi man kun optog børn af katolske forældre. I 1950-erne og i 1960-erne begyndte man også at optage børn fra ikke-katolske hjem for at skolerne kunne overleve økonomisk. Efterhånden fik skolerne også en større økumenisk profil, ved at fremhæve de fælleskristne værdier som målsætning. Skolerne i Horsens og Århus er store og svarer til tidens krav. Skolen i Randers måtte derimod lukke på grund af for lille tilgang.

Det tredje element, som følger med menighedernes grundlæggelse, er det karitative arbejde, og især sygepleje i byerne, udført af ordenssøstre, især af Skt. Joseph Søstre. Hospitalvæsenet var for 100-150 år siden af en sådan udvikling, at det gjorde det muligt at oprette katolske hospitaler i de tre byer, og man indgik overenskomster med amterne. Da landets sygehusvæsen havde udviklet sig i retning hen imod en centralsygehusordning, hvor by og amt fik fælles sygehuse, måtte de katolske sygehuse efterhånden lukke. Konkurrencen var blevet for stor.

I lang tid var det polske element ret synligt i den katolske Kirke i Danmark, men det drejede sig om at integrere de mange polakker i den katolske Kirke. Denne integration lykkedes ikke helt, idet mange af dem og deres efterkommere er gledet bort fra Kirken. I dag står den katolske Kirke i Danmark og ikke mindst i

Østjylland over for et andet integrationsproblem. Store og nye grupper af flygtninge og indvandrere fra Vietnam, Sri Lanka, Irak og Iran, Filippinerne, Ungarn m.m., og ikke mindst flygtninge fra Polen, der kom hertil i slutningen af 1960-erne (den polsk-jødisk emigration) og i 1980-erne (Solidaritets-emigrationen). I dag er de danskfødte katolikker i Østjylland i mindretal blandt i menighederne. Spøgefuldt tales der om de danske katolikkers integration i den katolske Kirke i Danmark. Man holder gudstjenester på dansk, man synger danske salmer, præsterne prædiker på dansk, men for en del af de udenlandske grupper holdes der gudstjenester en eller to gange om måneden på deres nationale sprog. Ligeledes meddeles især dåbens sakramente ofte på forældrenes sprog. Når alt kommer til alt, så er netop Kirkens liturgi det vigtigste element i integrationsprocessen. Folk, der kommer fra alle verdens hjørner, taler forskellige sprog og kulturelt er så forskellige, skal kunne genkende den levende Kristus i de liturgisk handlinger. Integrationsdebatten foregår i de store menigheder i Århus, Horsens og Randers og andre steder, for overalt i de katolske menigheder i Danmark er der mange udlændinge.

Noter og henvisninger

Artiklen er med få ændringer en gengivelse af manuskript til et foredrag holdt ved et møde i Historisk Samfund for Århus Stift, tirsdag den 28. januar 2003. Foredraget – og artiklen – bygger først og fremmest på de festskrifter, der er udgivet i anledning af de 100-års jubilæer, som Østjyllands 3 store sogne og menigheder: Randers, Horsens og Århus har fejret.

Horsens-billedhuggeren Christian Jürgen Hansen Schou og hans arbejder i jyske kirker

Af Merete og Jens Bergild

Indledning

Rundt om i landets kirker findes meget smukt udført kirkeinventar, og man har da også kendskab til flere af de kunstnere, der har frembragt værkerne - men ikke altid. I disse tilfælde kommer tilskrivningen til en kunstner på tale. Et sådant tilfælde er det overdådige inventar i såvel Nørup Kirke ved Vejle, i Børglum Klosterkirke i Vendsyssel samt i fontelukket i Horsens Klosterkirke. For disses vedkommende er det tydeligt i såvel program som udformning, at det er den samme billedhugger, der har været mester for det storslåede inventar fra 1700-tallets første halvdel. Følgende mestre har været nævnt i forbindelse med ét eller flere af disse værker: Jens Jensen den Ældre og Jørgen Arentsen Slache. Disse tilskrivninger holder efter vores mening imidlertid ikke, hvilket vi vil søge af fastslå i det følgende.

Børglum og Nørup

Tidligere har der som mester for inventaret i ovennævnte kirker været peget på billedhugger Jens Jensen den Ældre (1706-1740-) fra Koldby på Samsø.¹ Når man sammenligner med det kirkeinventar fra samme periode på Samsø, der er tilskrevet Jens Jensen, eksempelvis epitafierne i Onsbjerg Kirke over Zacharias Danielsen Hoph † 1729 og Christian Hansen Mer-

chel † o.1725, må det konstateres, at mesteren for Samsø-værkerne næppe kan være mester for værkerne i Nørup og Børglum.² Vel er Jens Jensen en fortrinlig billedhugger, men hans udformning af f.eks. menneskeskikkelser er væsentlig anderledes. Tilskrivningen til Jens Jensen som mester for Nørup-inventaret bygger på den vel ret nærliggende antagelse, at Jens Jensen er fulgt med godsejeren fra Samsø til Engelsholm, hvortil Nørup hørte.

Vi vil derimod vende blikket mod en billedhugger i Horsens, nemlig Christian Jürgen Hansen Schou (-1718-1735). Denne er nævnt i Vibeke Michelsens studie om snedkere og billedskærere i Horsens. Hun skriver her bl.a: En billedhugger, ”der ikke engang findes indskrevet i lavsprotokollen” er ”Christian Jørgen Schou, der omtales i forbindelse med en skifteforretning efter hans død 1735. Dele af boet vidner tydeligt om hans billedskærervirksomhed, fra værkstedet nævnes både tre høvlebænke og diverse save, høvle, knive, huggjern, rasper samt endda puder til at forgyldte på (tegn på at han også har givet sig af med staffering). Man har derimod indirekte kendskab til ham gennem kontraktbogen 1736. Ved lavsmødet 7. juli dette år blev der nemlig fremlagt kontrakt om tre års læretid indgået mellem snedkeren Jørgen Wilhelm

*Børglum Klosterkirke. Alteropbygning
1727. Foto: Nationalmuseet.*

Isensee og læredrengen Niels Madsen fra Korning. Denne havde tidligere i tre år været i lære ”på billedhugger-professionen” hos billedhugger Christian Jürgen Schou, men da denne nu var død, ønskede han læreplads hos Isensee. Dette er et af flere eksempler på, at lavet været og læredrengens interesse i det tilfælde, at hans læremester var død; en anden mester trådte i hans sted.”³ Endvidere hedder det: ”Endnu en billedhugger er dukket op efter gennemgang af indgåede borgerskaber. 30. januar 1720 fik Christian Jørgen Hansen, født på Als, borgerskab i Horsens med tiladelse til at ernære sig på lærte billedhuggerprofession og snedkerarbejde.”⁴

Der kan næppe være tvivl om, at det drejer sig om den samme mand, hvilket også kan bekræftes i arkivmaterialet, nemlig ved en sammenligning af skifterne efter Chr. Jürgen Hansen Schous afdøde hustru Mette Iversdatter (15. december 1727)⁵ og ham selv (13. oktober 1735).⁶

Som ovenfor anført er der i skiftet efter Chr. Jürgen Hansen Schou opregnet billedhuggerværktøj, hvilket næppe kan siges at være uventet eller overraskende i

et skifte efter en billedhugger. Derimod er der en oplysning i samme skifte, der i vores sammenhæng er meget mere interessant. Af skifteforretningen fremgår nemlig, at Chr. Schou havde penge til gode: ”Cancelliråd Kier på Borum [Børglum, som Kjær havde erhvervet 1716] Closter i Vendsyssel angav at være skyldig til boet for fragt, prampenge og vognleje for en del bekomne brædder som hendes [enkens] salig mand for ham havde udlagt 2 rdl. 4 mk.” Hermed ses en forbindelse til

Nørup Kirke. Altertavle 1732.
Foto: Nationalmuseet.

digskåret samme år, da den for maleriernes vedkommende er signeret og dateret 1727 af Mogens Chr. Thrane, og endelig oplyses det ved skiftet 1727 efter Mette Iversdatter, at ved dødsfaldet den 13. november var hendes mand fraværende,” altså bortrejst og vel på arbejde – måske i Børglum?

Horsens Klosterkirke

I Horsens Klosterkirke står et smukt udført fontelukke med tilhørende fontehimmel udført efter samme forlæg

Børglum Kloster, og der kan næppe være tale om en tilfældig kontakt, når man betænker den store afstand mellem Børglum og Horsens.

Yderligere kan forbindelsen tydeliggøres, da Chr. Schou må være ret velkonsolideret i 1727, idet han købte en gård på Søndergade i Horsens og blev nabo til Claus Cordtsen, borgmester Hoffgaards svigersøn. Samtidig beholdt han sin oprindelige ejendom på Nørregade med henblik på udlejning.⁸ Endvidere må altertavlen i Børglum Klosterkirke være fær-

som det senere amputerede fontelukke i Vor Frelzers Kirke i København og fontelukket i Børglum Klosterkirke.

Ifølge indskrifter på forsídens runde emblemfelter hedder det: ”Velædle og højviis Forhen højmerites Borgmester i Horsens Stephan Rasmussøn Hofgaard Haver Aar 1716 for sin Død til Denne Kirkes Fundt og Daab-Steds nyopbygning Testamenterit 300 Rixdaler som forlods af hans Boe ere udvalgte og ved hans dydige Hustrue” – ”Ædelbaarne Gud og Dyd høytt elskende Madame Bodild Jør-

gensdatter Høxbroe Hendes meget gudelige og priisværdige forsorg er Aar 1718 efter hendes sal. Mands død fra Grunden op med alle hosføide ornamenten af nye bleven fuldfærdiger".¹⁰

Horsens Klosterkirkes fontelukke er tidligere blevet tilskrevet Jørgen Arentsen Slache (1678-1749), der var billedhugger i Horsens.¹¹ Jørgen Arentsøn Slache blev udlært den. 6. november 1703 hos faderen Arent Friderichsen Slache (1642-1709), der ligeledes drev billedhuggervirksomhed i Horsens.¹² Han blev mester i 1713 og var ifølge Otto Norn i perioden ca. 1710-20 byens eneste billedhugger, og han syntes efter faderens død at have vundet en lige så betydende position inden for lavet, som denne havde haft. Han blev som faderen betroet at reparere kirkernes inventar f.eks. i 1714, hvor han renoverede prædikestolen i Klosterkirken (nu i Vor Frelsers Kirke), og han blev flere gange valgt til oldermand for snedkerlavet i Horsens.

Men på det tidspunkt, da fontelukket blev udført og opstillet 1718, gik det ham mindre godt. En læredreng – Søren Hermansen – der var i billedhuggerlære fra den 3. juli 1716 og 7 år frem, søgte lavet om ophævelse af lærekontrakten med Slache for efter de fire udståede læreår at lade dem gælde for snedkerfagets vedkommende alene. Han mente ikke selv, han var egnet til at lære billedhuggerkunsten, og endvidere havde Slache ikke meget billedhuggerarbejde, så han, underforstået, kunne lære faget.¹³

Det vil med andre ord sige, at Jørgen Arentsen Slache ikke har haft noget vide-

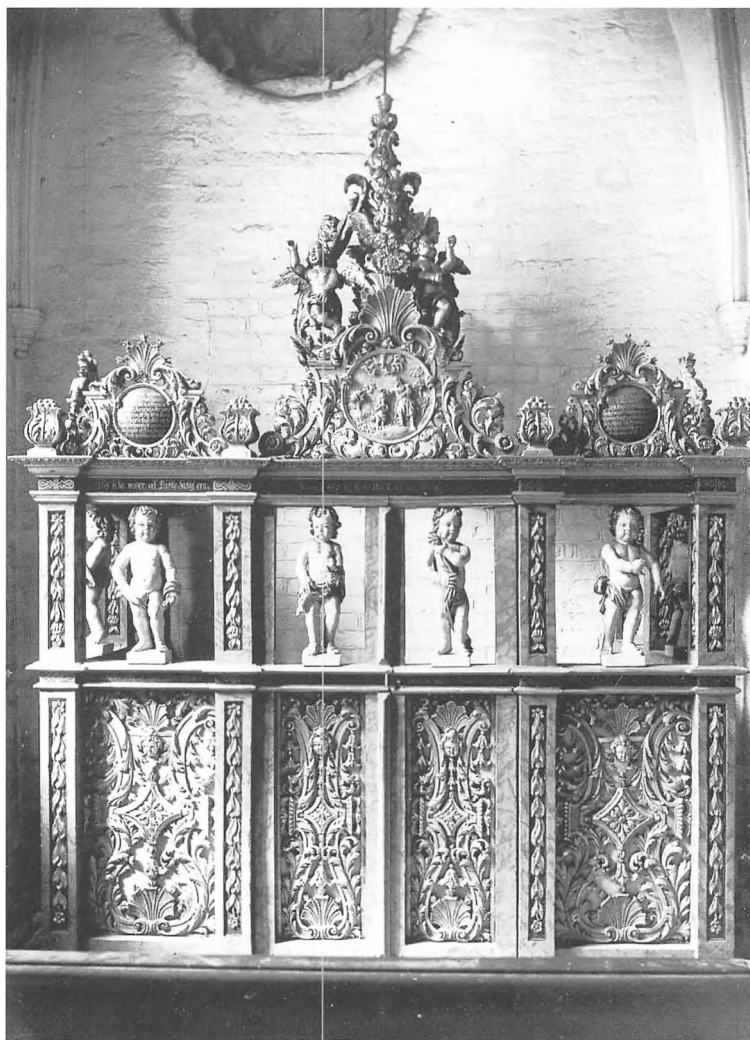
re billedhuggerarbejde i perioden 1716-1720, netop i den periode, hvor fontelukket er blevet til. Dette underbygges yderligere af hans manglende indtægt i perioden. Han omtales i 1717 som boende i Nørregade som fattig, "haver intet jordegods", og lige så ringe er det i 1718 og 1719, og i 1720 omtales han som en fattig ung karl.¹⁴ Så det er næppe Jørgen Arentsen Slache, der er mester for fontelukket i Klosterkirken.

I stil og udformning er der overensstemmelse mellem fontelukket i klosterkirken og det tilsvarende fontelukke i Børglum Kirke. Chr. Schou erhvervede som tidligere nævnt en ejendom i Nørregade den 20. juni 1719, og samme år stiftede han familie. Yderligere købte han en gård i Søndergade i 1727, og ved skiftet efter hustruen i 1727 havde han aktiver for godt 760 rdl.¹⁵ Ved sin egen død i 1735 havde han aktiver for godt 1403 rdl.¹⁶ Han var altså i løbet af disse år blevet en holden mand.

Ved at sammenstille ovennævnte oplysninger sandsynliggøres det, at Chr. Schou må være den mester, der har frembragt det prægtige fontelukke med fontehimmel i Klosterkirken, og han kan som følge heraf også tilskrives en del andet kirkeinventar i området.

Nørup Kirke

Under den istandsættelse af inventaret, som etapevis fandt sted 1968-73 i Nørup Kirke, blev der på herskabsstolens underbaldakin fundet skrevet med rødkridt. "Nørup D. 25. july Anno 1735 NMS".¹⁷ Den gængse datering for færdiggørelsen

Horsens Klosterkirke. Fontel-
lukke 1718. Foto: National-
museet.

1737, hvor pulpitu-
rets malerier af de 8
saligheder er dateret
og signeret.

Oplysningen om
signaturen er i dette
tilfælde overordentlig
interessant, når man
sammenholder den
med den ovenfor
nævnte oplysning om
den lærekontraktop-
rettelse i år 1736, hvor
Chr. Schous 3-årslær-
ling Niels Madsen
den 7. juli skiftede læ-
replads efter meste-
rens død. "Niels Mad-
sen" passer på signa-
turen, hvorfor det må
antages, at herskabs-
stolen ved Chr.
Schous død i store
træk har været færdig

af kirkens ombygning var inden da 1733, ifølge en stenplade i kirkens sidekapel opsat af Gerhard Hansen de Lichtenberg, ejer af bl.a. Engelsholm som Nørup Kirke tilhørte. Bl.a den fundne indskrift viser, at dateringen til 1733 skal tages med et vist forbehold, og fuldførelsen af udsmykningen i kirken varede faktisk indtil

og måske som det sidste har manglet enten at blive sat op eller få den endelige udsmykning med billedhuggerarbejde. Lærlingen så har forestået dette samt andet slutarbejde eksempelvis opsætning af stolestader under herskabsstolen, indtil han indgik i et nyt læreforhold et lille års tid efter.

Inventaret i Nørup Kirke er således ikke signeret af mesteren, men med læredrengen Niels Madsens formodede signatur gjorde eleven, hvad mester ikke formåede. Han skabte med sit rødkridt grundlaget for at give en dokumentation af, hvem der var mester for Nørup Kirkes inventar og hermed bl.a. Lichtenbergs billedhugger.

Christian Jürgen Hansen Schou

Da Chr. Jürgen Hansen Schou tog borgerskab, oplyste han, at han kom fra Als. Som et bud på hans læremester her vil det være nærliggende at se nærmere på billedhuggeren Anthon Günther Frese i Bro Mølle, Hørup sogn på Als (1649-1716), der arbejdede i samme stil. Som eksempel kan nævnes hans altertavle i Ullerup (1707) nordøst for Gråsten, der i sin opbygning modsvare altertavlen i Stouby, øst for Vejle, som formentlig skal tilskrives Schou. Efter Freses død har Chr. Schou søgt andre græsgange og er kommet til Horsens omkring 1717 eller 1718, hvor han som nævnt efter at have udført fontelukket købte ejendom og giftede sig første gang i 1719 med Mette Iversdatter. I 1720 tog han borgerskab. Han giftede sig anden gang i 1728 med Mette Jensdatter Høstmarch. Han døde den 9. maj 1735.

Udsmykningen i Børglum Klosterkirke

Christian Jürgen Hansen Schou har som nævnt udført to store kirkerumsudsmykninger: i Børglum Klosterkirke, der gennem indicier kan henregnes til ham,

og i Nørup Kirke, der nærmest må betegnes som dokumenteret. Det drejer sig i begge tilfælde om store opgaver bestående af flere monumenter. I Børglum har han udført altertavlen samt de to store keruber på trappeopgangen til alteret. Desuden har han udført et fontelukke i nordre sideskib og stolestaderne i nordre sideskib. Herskabsstolen i kirkens vestende er muligvis også af ham.

Altertavlens dimensioner er af imponerende størrelse (næsten 12 m. høj), og den syner endnu større på baggrund af det enorme malede draperi på apsisvæggen. I bredden fylder altertavlen hele apsis. Den er bygget op af 6 store pilastre, der bærer en bred gesims, der er smykket med blomsterguirlander. Mellem disse pilastre er der et hovedfelt og to sidefelter med malerier. Yderst er der to døre, der giver adgang til rummet bag altertavlen. Over hovedgesimsen er der et topfelt flankeret af to trekantsfelter og over topfeltet en segmentgavl (billede s. 83).

På altertavlen er anbragt flere store friskulpturer, alle hvidmalede. Ved siden af altertavlen står to kvindefigurer med overflødigehedshorn og børn, symboler på kærligheden (Caritas). På sidefløjenes gavle knæler figurer, der symboliserer troen og håbet, og som topfigur ses den opstandne Kristus med Korset. Ved hans fødder ligger to putti henslængt med henholdsvis svamp på en stage og et spyd (passionsredskaber). Altertavlen er udsmykket med blomsterguirlander og blomsterranker, og over sidefløjenes døre er der anbragt ovale felter omgivet af basunblæsende putti i akantusornamentik.

Søvind Kirke. Altertavle 1723. Foto: Danmarks Kirker.

m.m. De står hele vejen rundt i rummet, 26 i alt, adskilt af pilastre med flade blomsterranker, der har sit udspring i midten af en blomst. Over puttierne er der et gesimsfelt, hvorpå er placeret akantusornamentik. Over indgangspartiet er der et relieffelt med en fremstilling af Kristi Døb. På gesimsen står bladkrukker med druer i pyramideform. Disse krukker går igen på stolestaderne, der fører op til dåbskapellet, ligesom de flade blomsterornamenter.

Derfor kan man henregne disse stole til den samlede udsmykning af Børglum Klosterkirke til Christian

Den samme, men mere vildtvoksende ornamentik, ses omkring top- og sidefelterne. Altartavlen står i den oprindelige marmorering, mens figurerne er hvidmalede.

Chr. Schou kan ligeledes tilskrives et fontelukke, også kaldet et dåbskapel, der er placeret i skibets nordside. Det består af paneler, der afskærmer et helt rum i nordfløjen. Den øverste del af panelfelterne er åbn, og i disse står parvis puttifigurer med forskellige attributter i hænderne, såsom en søjle, en drueklase, en bog

Schou. Puttifigurerne har mange af de stilistiske træk, der går igen i alle de værker, der her tilskrives Chr. Schou. De er små, kompakte og temmelig stillestående. De har stolpeben og store hænder og fødder med folder ved fod- og håndled. Deres ansigter er buttede med store kinder og øjnene, næse og mund sidder tæt sammen, hvad der giver dem et mut, pluskæbet udseende. Deres øjenomgivelser er klart markerede. Håret sidder tæt til hovedet og er lokket uden løse krøller. Draperierne hænger ikke løst. De står nærmest ud til

siderne, som om de var i blæsevej. Disse træk sammen med dekorationsdetaljer som bladkrukken og blomsterrankerne er alle motiver, man kan genfinde på de værker, der her tilskrives Christian Schou.

Udsmykninger i Nørup Kirke

I Nørup Kirke ved Vejle kan Chr. Schou også kædes sammen med en »helhedsentreprise«, i form af en udsmykningsopgave, der dækker et helt kirkerum. I Nørup har han sandsynligvis udført altertavlen, prædikestol med opgang og himmel samt to keruber. Muligvis har han også udført stolestaderne, herskabsstolen og dåbs-himmelen.

Denne store udsmykning, der i modsætning til Børglum udelukkende er skulpturel udført, giver kirkerummet et meget smukt helhedsindtryk.

Kirkerummet er ikke nær så stort som i Børglum, så altertavlen har ikke fået den samme imponerende opbygning. Derimod kan man sige, at den er mere helstøbt og mere dekorativ i sin filigranagtige dekoration. Den er dog blevet udstyret med den samme malede apsisbaldakin som i Børglum. Altertavlen består af et stort felt flankeret af to søjler, der bærer en gesims. Derover er et topfelt, også flankeret af søjler. Øverst som topfigur ses Jahves navn i stråleglans. Vingerne er udformet af akantusornamentik, og ved hovedfeltet står evangelisterne Matthæus og Markus. De to øvrige - Lukas og Johannes - sidder ved topfeltet. Øverst sidder to engle med palmegrene i hænderne. I hovedfeltet er der en figurgruppe, der forestiller Golgata, og i topfeltet ses Kristi Opstandelse. I pos-

tamentfeltet ses en fremstilling af Den sidste Nadver. Akantusornamentikken i sidevingerne er trukket ud, så den danner en slags portal, hvorunder man kan komme om bag altertavlen. På samme måde fungerer sidedørene i Børglum. Figureerne har de store spadelignende fødder og hænder og store hoveder i forhold til kroppens proportioner. På gesimsen står lignende krukker, som sås i Børglum. Figureerne er ikke de mest elegante eller udformet særlig udtryksfuldt, men de er underordnet den dekorative ramme, og akantusornamentikken er af betydelig høj kvalitet. Proportionerne i altertavlens opbygning er meget harmoniske (billede s. 84).

Prædikestolen er opbygget med en meget kraftig undergesims, hvorpå er placeret fire store kvindelige dydefigurer og på prædikestolopgangen yderligere to. De har samme proportioner som altertavlens figurer, og deres ansigtstræk og deres tætsiddende hår uden løse lokker er af samme udformning som Børglum-figureernes. De halvt står, halvt sidder uden antydning af stole. Mellem figurerne er felter dekorerede med blomsterranker. Akantusdekorationerne er mere begrænsede end på altertavlen. Prædikestolens himmel har ovale indskriftsfelter omgivet af akantus. Som topfigur ses »pelikanen i sin rede« (nadversymbol). Selve prædikestolsfoden er udformet som en skægget mandsfigur med en bog.

Ligesom i Børglum er de to store keruber med flammesværd anbragt på en lav skranke ved indgangen til koret. De er ikke identiske med figurerne i Børglum, men har dog mange fællestræk. Dog pe-

ger de begge i Nørup mod himlen, mens de i Børglum peger ned mod jorden.

Sandsynligvis har Christian Schou også udført den dekorative »indhegning« af døbefonten. Det er for meget at kalde det et fontelukke, da det kun består af lave paneler med søjler i hvert hjørne. De understøtter en bøjlekrone med akantusdekorationer, og over selve fonten hænger en akantushimmel. Herskabsstolen på nordvæggen, stolestaderne og det mægtige pulpitur i kirkens vestende har Schou antagelig også stået for. Inventardelene fremstår bemalede og udsmykkede med malerier.

Horsens Klosterkirke

I Horsens Klosterkirke findes et mindre, amputeret fontelukke med en fontehimmel. Det består ligesom i Børglum af en række paneler, hvoraf de nederste til forskel fra Børglum er udsmykket med rigt akantusornamentik, mens de øverste er åbne. I disse felter står små puttifigurer. På gesimsen er indskriftsfelter omgivet af ornamentik, og over døren er et ovalt relief med Kristi Døb. I ornamentikken er der muslingeskals-detajler og mellem felterne nedhængende blomsterranker, begge motiver, der kan ses i lignende udformning på de tilskrevne værker i Børglum og Nørup. På gesimsen står ligesom i Børglum krukker med frugter i pyramideform. Puttifigurerne er lidt mere elegant udformede og en smule slankere end i Børglum, men står i de samme positioner og har de samme udtryk. I Horsens er antallet kun 6 (billede s. 86).

Andre arbejder af Schou

Christian Schou kan tilskrives yderligere to altertavler, nemlig altertavlen i Søvind nord for Horsens fra 1723¹⁸ og altertavlen i Stouby, øst for Vejle fra 1731.¹⁹ Den tidligste altertavle er meget enkel i sin opbygning og adskiller sig fra Schous andre arbejder ved ikke at indeholde nogen form for akantusornamentik. Men umiddelbart ser tavlen noget amputeret ud. Muligvis er sidevingerne gået tabt. Nu består tavlen af et enkelt storfelt med maleri, flankeret af pilastre, der understøtter et kraftigt gesimsfelt. Øverst er et rundbuet gavlfelt med våbenskjolde. Den figurlige udsmykning består af to store fremstillinger af Kristus og Moses foran pilastrene og to henslængte engle med et kors på gavlen. Under pilastrene er to englehoveder. Det er figurerens udformning, der er begrundelsen for tilskrivningen. De har de karakteristiske draperier og englehovederne har det typiske mutte ansigtsudtryk (billede s. 88).

Stoubys altertavle er også enkelt opbygget med et storfelt og et topfelt, flankeret af henholdsvis søjler og pilastre. Men her er vinger ved hoved- og topfeltet i samme lette og luftige akantusornamentik som i Nørup, og sidefigurerne, der også her forestiller kærligheden (Caritas), er placeret som i Nørup.

En yderligere tilskrivning er korgitteret i Hansted, lige nord for Horsens.¹⁹ Udgangspunktet for denne type korgitter med keruber som vogtere for indgangen til koret er korgitteret i Horsens Klosterkirke fra 1679, som er tilskrevet billedhuggeren Jens Pedersen fra Horsens.²⁰ Her

har keruberne en bærende funktion. Kor-gitteret i Hansted er fra 1722 og har stadig denne funktion. Her står keruberne med flammesværd og kjortler, der blæser om benene på dem på hver side af indgangsdøren til koret. Over deres hoveder understøtter kapitæler det fremspringende postament, hvorpå der er akantusornamentik. Senere i perioden bliver det bærende element opgivet, og keruberne står som enkeltfigurer enten på lave korskranker eller på trappen op til koret.

Schou var leveringsdygtig i alle former for kirkeinventar. Han kan også tilskrives døren til Frederich Gersdorffs kapel i tårnrummet i Hunderup Kirke, nord for Ribe fra 1724.²¹

Dørfløjene har fyldinger med Gersdorffs og hustru Edel Margrethe Krag kronede spejlmonogrammer i udskåret akantusornamentik. Både over dem og i fyldingerne under hænger tunge blomsterranker, ligesom der er blomsterranker på de flankerende pilastre. Over gesimsen står den opstandne Kristus flankeret af to henslængte engle med våbenskjolde. Disse engle er nært beslægtede med puttierne fra Børglum. De har det samme lidt pluskæbede udseende med nedhængende mundvige og det tætsiddende hår. Deres ben er ligeledes stolpeagtige med folder ved anklerne som i Børglum og Horsens. Draperistilen stemmer også overens med Børglumfigurerne.

Det sidste af tilskrivningerne til Chr. Schou, der her skal beskrives nærmere, er epitafiet i Vær Kirke tæt ved Horsens. Epitafiet, der er placeret i tårnkapellet, er rejst over baron Frederich Krag til Stensballe-

Vær Kirke. Epitafium over baron Frederik Krag til Stensballegård o. 1728, detalje. Foto: forfatterne.

gård, der døde i 1728.²² Det består af et højt postament med indskriftsfelt flankeret af ophængte blomsterbundter. På dette postament ses en konsol med et portrætrelief i marmor, muligvis også udført af Chr. Schou. Relieffet er indrammet af en bred laurbærkrans, der holdes af to store fritstående kvindefigurer. Den ene symboliserer retfærdigheden (Justitia) og den anden rygten (Fama) med trompet. De er begge iklædt dobbelte, lange dragter med Schous karakteristiske foldekast. Over dem svæver to engle med henholdsvis en olivengren og en palmegren. De er små og kompakte med det specielle pluskæbede

udseende og de markerede øjenomgivelser. Folderne i deres skærf hænger på samme måde, som det ses i Børglum.

Christian Jürgen Hansen Schou var en billedhugger, der ikke gik af vejen for de store opgaver. Han udførte hele kirkerumsudsmykninger. Han udførte store og små altertavler, prædikestole, fontelukker, epitafier m.m. Hans anatomiske kunnen rækker ikke altid lige langt, men han kaster sig troligt ud i udformningen af store fritstående figurer, der være sig dyder eller keruber. Hans akantusornamenter virker på trods af deres undertiden ret mægtige omfang luftige og meget dekorative.

Værklister:

- 1718 Horsens klosterkirke, fontelukke
- 1722 Hansted kirke, korgitter
- 1723 Søvind kirke
- 1724 ca. Hunderup kirke, fløjdør
- 1727 ca. Børglum kirke, inventaret
- 1728 ca. Vær kirke, epitafium
- 1731 Stouby kirke, altertavle
- 1732-35 ca. Nørup kirke, inventaret

Afslutning

Med det fremdragne arkivalske materiale og konservatorfund er det nu lykkedes at få et navn og et værksted dokumenteret til kirkeudsmykningerne i Børglum Klosterkirke og Nørup Kirke. Et værksted, der bortset fra Vendsyssel og Ribe-egnen har været aktivt i området omkring Horsens og Vejle. Et værksted, der med sit fornemt udførte kirkeinventar i akantusbarok med basis i det sønderjyske har bidraget til kir-

kerummenes forskønnelse i perioden 1718-1735. Et værksted, hvis mester var Christian Jürgen Hansen Schou, billedhugger i Horsens.

Noter og henvisninger

1. Otto Norn: En østjysk billedskærerslægt fra det attende århundrede, i Fra Nationalmuseets arbejdsmark, 1939, s. 43-53.
2. Danmarks Kirker. Holbæk amt, s. 2702-2705.
3. Vibeke Michelsen: Snedkere og billedskærere i Horsens snedkerlav 1603-1745, i Synligt og usynligt. Studier tilægnede Otto Norn, 1990, s. 127-141.
4. Samme.
5. Horsens byfogedarkiv, skifteprotokol 1725-32, fol. 148B-158A. Landsarkivet, Viborg (LAV).
6. Horsens byfogedarkiv, skifteprotokol 1732-39, fol. 442A- 452B. LAV.
7. Samme, fol 447B.
8. En ejendom i Nørregade iflg. skøde af 20. juni 1719, en gård i Søndergade iflg. skøde af 25. okt. 1727. Horsens byfogedarkiv. Skifteprotokol 1735, fol. 447A. LAV.
9. Horsens byfogedarkiv. Skifteprotokol 1725-1732, fol. 149A. Chr. Schou var blevet viet til Mette Iversdatter 1719 d. 13. okt., Horsens kirkebog 1703-1742. LAV.
10. Otto Norn: En dansk billedskærer fra senbarokken, i Tilskuercen. 1937, s. 366-380.
11. Samme.
12. Samme, s. 373. Om Arent Friderichsen Slache, se: Merete Bergild og Jens Jensen: Horsens-billedhuggeren Arent Friderichsen Slache 1642-1709, i Horsens Museum Årsskrift 1987-1988. Horsens 1989, s. 43-50.
13. Som note 10, s. 378f.
14. Horsens Rådstuearkiv, Regnskab over Ekstraskatter 1710-21. LAV.
15. Som note 5.
16. Som note 6.
17. Jens Jensen: Malerfamilien Thrane på Fussingø, i Fussingø, 1989, s. 138.
18. Danmarks Kirker. Århus Amt, s. 5013 ff.
19. Danmarks Kirker. Århus Amt, s. 4046 ff.
20. Merete Bergild og Jens Jensen, se note 12.
21. Tilskrevet Chr. Schou. Danmarks Kirker. Ribe Amt, s. 3194.
22. Epitafiet tilskrives Chr. Schou. Danmarks Kirker. Århus Amt, p. 4904 ff.

Århus Postkontors historie 1927-80

Af Bent Holm Pedersen og Jens Ingvordsen

Indledning

Århus Postkontor udviklede sig fra sammenslutningen af post- og telegrafvæsenet i 1927 til strukturændringen af den samlede postetat i 1980 i et stadigt samspil med omgivelserne. Først og fremmest var den almindelige samfundsmæssige udvikling i Danmark en slags overordnet påvirkningsfaktor, og mange træk i udviklingen mellem 1927 og 1980 kan genfindes i Århus postkontors og dets omgivelser udvikling. Den indvirkede dog kun i begrænset omfang direkte på Århus postkontor, men mere gennem de overordnede postale myndigheder og personalets organisationer samt gennem lokal-samfundet.

Postvæsenets virksomhed, reelt en servicefunktion inden for transportsektoren, er følsom for ændringer i samfundets økonomiske aktivitet, hvilket især vil vise sig i postmængden. Den teknologiske udvikling, navnlig i periodens sidste del, påvirkede dog mere tele- end postsiden. I etatens organisation og lovmæssige grundlag var der en mærkbar træghed i forhold til udviklingen i det omgivende samfund, idet postvæsenet fungerede indenfor rammer, der stort set forblev uforandret perioden igennem. Postlovgivning, postvæsenets opgaver, økonomiske vilkår og organisatoriske opbygning var præget af stor

stivhed. Frem til 1976 byggede virksomheden på postloven fra 1919, som indeholdt en række detaljerede bestemmelser, der blev forældede. Selv mindre takstjusteringer krævede lovændring. 1976-loven medførte blot moderniseringer. Fra politisk side ønskede man ikke grundlæggende ændringer. Postvæsenets ønsker om større handlefrihed (for eksempel takstfastsættelsen) for hurtig at tilpasse sig udviklingen blev ikke imødekommet.

Ifølge lovgivningen var opgaven at sikre en hurtig, sikker postbesørgelse. Rettidigt indleveret post skulle nå frem næste dag og helst på første ombæring. Ydermere skulle alle have adgang til postekspeditioner ved et landpostbud eller et posthus. Etaten skulle sikre tidssvarende service. Perioden var præget af et kraftigt stigende behov for kommunikation med større krav til sikkerhed og hurtighed. Nye ydelser og tjenester skulle tages op, således at postvæsenets virksomhed var i overensstemmelse med samfundsudviklingen. På postsiden var man hele tiden bagefter. Mod periodens slutning fik etaten svært ved at leve op til målsætningen.

Årsagerne til problemerne lå dog ikke kun internt i etaten. De økonomiske forudsætninger spillede ind. Allerede i 1920'erne var det en økonomisk målsætning fra politisk side, at postvirksomhe-

den skulle udvise balance mellem udgifter og indtægter. Fra 1927 var uligevægten på regnskabet mest til fordel for statskassen. Postsiden var dog i de fleste år en dårlig forretning, men kun enkelte år i 1970'erne var der direkte underskud. Løsningen var, at indtægterne forøgedes ved takststigninger, eller at udgifterne sænkedes ved rationaliseringer. Postvæsenets handlefrihed var som nævnt dog meget indskrænket, idet taksterne blev fastsat i folketinget, og monopolet (eneretten til at varetage brevforsendelser) forpligtede etaten til at opretholde visse tabsgivende aktiviteter. En tilpasning via postvæsenets anlægsudgifter var lettere, hvilket kunne påvirke det lokale postkontor.

Sammenslutningen af post- og telegrafetaterne i 1927 skyldtes politiske ønsker om offentlige besparelser. Telegrafvæsenet havde i nogle år givet underskud, hvor postvæsenet på den tid gav overskud. Den forretningsmæssige målsætning kunne opfyldes ved sammenslutningen. I forvejen var der et nært samarbejde de to etater imellem. Postkontor og telegrafstation lå ofte i samme bygning, hvilket også var tilfældet i Århus indtil 1929. Resultatet af fusionen var, at postvæsenet nærmest opslugte telegrafvæsenet.

Etatens organisation blev opdelt i tre lag. Øverst centralforvaltningen ved generaldirektoratet, derunder distriktsforvaltningen ved overpostmesterområdet og overpostinspektørerne, samt nederst lokalforvaltningen ved det lokale postkontor. Mellemlig niveauet i strukturen var postregionerne, de postale distriktsmyndigheder, hvor Århus postkontor tilhørte

postregion 3, den mellemste del af Jylland. Regionen blev ledet af en overpostinspektør med hjemsted i Århus. Overpostinspektorerne var blevet oprettet for at decentralisere sagsbehandlingen af mere lokale forhold: koordinere distriktets aktiviteter, vejlede de enkelte postkontorer, foretage inspektion og kasseeftersyn. Hertil kom sager om markedsføring, posthuse, postbefordring og byggeri. Distriktets postmestre mødtes årligt, hvorved lokale synspunkter blev kanaliseret op i systemet. Mellemlig niveauets tilsyns- og kontrolmæssige funktioner overfor postkontorerne påvirkede forholdet til Århus postkontor. Ved landets største postkontor var man irriteret over, at 'bureaukraterne' fra regionen blandede sig i 'praktisk postvæsen'. Man frygtede, at regionen ville overtage opgaverne, hvis den blev inddraget for kraftigt. Aspirationerne ved Århus postkontor om at blive omdannet til et overpostmesterembede skal nok ses i dette perspektiv. Herved ville man kunne undgå den generende indblanding fra regionens side.

Gennem den industrielle og offentlige sektors vækst skete der en lokal befolknings- og erhvervmæssig udvikling og strukturændring i Århus-området, der fik betydning for postkontorets virksomhed. Danmark oplevede i perioden en stor arbejdskraftvandring fra landbrug til handel, håndværk og navnlig industri. I 1960'erne blev industrien det vigtigste erhverv. Østjylland var det område uden for hovedstadsregionen, hvor denne udvikling mærkedes mest. Omkring 1927 var

indbyggertallet i Århus postkontors distrikt cirka 116.000, men havde i 1980 nået cirka 250.000. En endnu større vækst ses i antallet af husstande, der postalt set er mere interessant. Indtil omkring 1960 fandt den største tilvækst sted i Århus by og dens nærmeste forstæder Hasle, Vejlbjby-Risskov, Viby og Åby. Efterhånden som disse områder blev udbygget, var befolkningsantallet i disse områder først stagnerende, dernæst i tilbagegang. Den fortsatte vækst skete nu i et nyt ydre bælte af forstæder Parcelhusene blev yderligere fremherskende på bekostning af etagebyggeriet. Igennem 1960'erne og 1970'erne var boligbyggeriet stort i Brabrand, Holme, Hjortshøj-Egå og dele af Vejlbjby-Risskov. Dertil kom en række fjernforstæder som Beder-Malling, Harlev-Framlev, Hasselager-Kolt, Hjortshøj, Lystrup-Elsted, Mårslet, Sabro-True, Skovby, Skødstrup, Tilst, Tranbjerg og Trige. Store dele af det oprindelige landpostdistrikt blev i løbet af perioden bebygget med boliger og industri.

De mange industri-, handels- og håndværksvirksomheder, grundlagt i den foregående periode, dominerende fortsat byens erhvervsliv. Mange nye kom også til. Navnlig 1960'erne medførte stor ekspansion for byerhvervene. Århus' position som landets næststørste industriby blev befæstet. Byens rolle som centrum for den østjyske industriudbygning fik ikke kun de eksisterende, offentlige administrative arbejdspladser til at vokse stærkt. Den trak også nye til. Den offentlige sektor ekspanderede kraftigt i 1960'erne. I byen koncentreredes mange kommunale myndig-

heder, hospitaler, uddannelsesinstitutioner, koncessionerede og statslige virksomheder. I 1970'erne betød dette, at antallet af industrivirksomheder og -ansatte gik tilbage i forhold til den mere serviceprægede private og offentlige sektor. Byens differentierede erhvervsstruktur betød derfor, at konjunkturedgangen i 1970'ernes anden halvdel blev knap så mærkbar i Århus.

Erhvervslivets placering undergik betydelige strukturændringer. De fleste virksomheder var koncentreret i den indre by og på havnen. Fra 1950'erne flyttede de større handels- og industrivirksomheder ud til egentlige industrikvarterer i byens yderkant og forstæder. Detailhandlen, de liberale erhverv og den offentlige administration forblev dog i midtbyen.

De fleste forklaringer på postkontorets udvikling og strukturændring skal søges i den erhvervs- og befolkningsmæssige udvikling og strukturændring i lokalområdet. Konsekvenserne kan spores overalt i postvæsenets virksomhed, men var iøjnefaldende for væksten i antallet af posthuse og for visse ændringer i postbesørgelsen.

Postmængden og posttaksterne

De mange påvirkninger afspejlede sig især i postmængden. Almindelige brevfordersendelser (breve, brevkort, tryksager og vareprøver) er postvæsenets dominerende og mest rentable forsendelsesart. For Århus postkontor blev antallet af almindelige brevfordersendelser i perioden mere end seksdoblet, hvor der på landsplan kun var tale om en firedobling. Den samlede brev-mængde var i det første tiår frem til

Statsbanerne foreslog i 1925 opførelsen af en bygning, der skulle være fælles for både postvæsen og statsbaner. Planen blev gennemført ved banegårdsbyggeriet 1927-29.. Hovedpostkontoret er i tre etager, men har på grund af niveauforskellen yderligere to kælderetager under Banegårdsplads. Billedet her er fra juli 1929.

Foto i Lokalthistorisk Samling.

1937/38 præget af de økonomiske lavkonjunkturer. Der var endog tilbagegang i krisens værste år. Århus postkontor blev kun ramt af et mindre fald i et enkelt år for afgående og ankomne brevforsendelser. Med undtagelse af årene omkring og under Anden Verdenskrig steg brev-mængden ved Århus postkontor jævnt frem til 1957/58. Den lokale vækst i forsendelsestallet var dog større end på landsplan. Dette må især tilskrives, at byen i hele denne periode voksede forholdsvis

stærkere med større befolkningstilvækst, boligbyggeri og erhvervsudvikling.

I 1957/58, sat som vendepunkt for konjunkturerne, tog udviklingen i brevfor-sendelserne for alvor fart. Ophævelsen af lokalportoområderne i 1957 havde tilsyneladende ingen negativ indvirkning på antallet af forsendelser. Frem til 1967/68 steg brevantallet med cirka 55 procent for Århus og cirka 50 procent for hele landet. Fremgangen fortsatte. Væksten antog nu kun cirka 45 procent og 38 procent, da

de sidste år af perioden blev præget af konjunkturomslaget i 1973. Denne stigning i korrespondancen må tilskrives den store økonomiske velstandsstigning i samfundet som helhed. For Århus' vedkommende blev dette forhold forstærket, da man i højere grad end generelt nød godt af udviklingen.

Nedgangskonjunkturer fra 1973 medførte, at brevantallet herefter kun steg beskedent og derefter direkte faldt. Lavpunktet nåedes i 1976/77. Postvæsenet fik vanskeligheder med at holde dets servicemæssige målsætning. Sammen med takststigninger tilskyndede dette kunderne til at anvende andre kommunikationsformer. Den tekniske udvikling øgede mulighederne herfor. Endelig bidrog væksten i andre af postvæsenets forsendelsesformer, eksempelvis adresseløse forsendelser, til at reducere brevmængden. Stagnationen slog dog ikke i samme grad igennem i Århus postkontors tal. Dette forhold må skyldes byens særlige befolknings- og erhvervsmæssige struktur, især de mange offentlige institutioner.

De samme tendenser gjorde sig i forstærket grad gældende på udviklingen i pakkeantallet, da dette område var mere følsomt over for svingningerne i både de generelle og de lokale samfundsøkonomiske konjunkturer. Postvæsenet opererede ikke uden konkurrence fra DSB, private fragtmænd og rutebilselskaber på pakkeområdet, men var forpligtet til at besørge pakker overalt i landet. I landdistrikterne var pligten dog begrænset, idet kun landpostruter med bil skulle medtage pakker på mere end 1 kg. Mange stør-

re firmaer transporterede selv deres pakkeforsendelser. Handlefriheden var blevet mindre, da kunderne havde alternative muligheder til at få besørget pakker. Mellem 1927 og 1980 steg antallet af ankomne og afgående pakker ved Århus postkontor til omkring det firedobbelte. Også i pakkeantallet gav de gode år efter 1957 stor fremgang af pakker, besørget af Århus postkontor. Fremgangen var i herefter mere beskedent, nærmest stagnerende, hvilket atter må tilskrives, at konjunkturomslaget efter den første oliekrise i 1973 slog igennem i periodens sidste år. Efter 1977/78 gik udviklingen direkte tilbage. Årsagen var ikke kun generel økonomisk afmatning. Postvæsenet havde besvær med at holde den servicemæssige målsætning. Pakker blev beskadiget og forsinket, taksterne steg kraftigt. Staten fik i pressen et dårligt omdømme. Ydermere var der indkørvanskeligheder med det nye Avis- og Pakkepostekspeditionscenter i Ankersgade, taget i brug i 1973. Dette posthus med et moderne sorteringsanlæg skulle behandle pakkerne for hele postnummer 8. Postvæsenets vanskeligheder gav yderligere medgang for de private pakkefirmaer, der skød op også i Århus-området. Tidligere tiders forholdsvis stabile konkurrencesituation i pakke-sektoren blev derved afløst af en hårdere kamp om kunderne, hvor postvæsenet på grund af de lovmæssige forpligtelser havde svært ved at følge med. De nye distributionsfirmaer forsøgte hovedsageligt at overtage de let håndterlige pakker fra store erhvervskunder. For at fastholde denne mere rentable del af pakkeområdet måtte

postvæsenet gå ind i konkurrencen med forskellige ordninger som mængderabatter og afhentning hos afsenderen. Markedsandele gik dog tabt.

Århus postkontor var også omfattet af de lokalportobestemmelser, der gjaldt fra 1888 frem til 1957. I 1927 omfattede lokalportoområdet foruden posthusets eget distrikt alle posthuse i en afstand på 7,5 km i luftlinje. Forsendelser inden for dette område kostede kun cirka halvdelen af landsporto. Man ønskede herved at stimulere lokal korrespondance og hindre lokal omdeling ved egne bude. Kilometerreglen var vanskelig at administrere. Kunderne følte det urimeligt, at man ved nedlægning af en forsendelse i en brevkasse i den ene ende af en gade kunne nøjes med lokalporto, medens brevet i den anden ende af samme gade skulle frankeres med landsporto¹. Derfor blev lokalportoområdet i Århus udvidet fra 01.10.1942, så det tillige omfattede Åbyhøj, Højbjerg, Risikov og Viby J. Dette gav en markant stigning i lokalportoforsendelser. Lokalbrevens andel af de ankomne breve voksede. Fremgangen i de lokale brevforsendelser var dog langt større end i den samlede korrespondance. Den geografiske udvidelse af området med lavere porto stimulerede således mængden af breve. Ved lokalportoen bortfaldt udgjorde disse forsendelser cirka 1/3 af det samlede antal.

Lokalportoordningen for breve bortfaldt 01.04.1957 og et tilsvarende nærzonenpakkesystem 15.03.1962. Enhedsporto var mere rationel, og lettede takseringen for publikum og postvæsen. I etaten frygtede man en nedgang i forsendel-

sesantallet. Det skete dog ikke, hverken på lands- eller lokalplan. For brevene kunne man kun rent statistisk konstatere en forskydning fra almindelige breve til andre, billigere forsendelsesarter. For pakkerne betød bortfaldet, der skete samtidig med en takstforhøjelse, at stigningen i antal pakker kun var meget beskedent. Begge ophævelser fandt sted i en periode med økonomisk fremgang, der dækkede over de negative konsekvenser i forsendelsesantallet.

Taksterne for de fleste forsendelsesarter blev fastsat af lovgivningsmagten. Den følgende omtale vil kun omfatte landsporto for almindelige breve i laveste vægtsats samt pakker op til 1 kg og mellem 1 og 5 kg. For at have et relevant sammenligningsgrundlag vil brevporto blive sammenholdt med priserne for et telegram og en telefonsamtale mellem Århus og København. Da udviklingen på takstområdet blev endnu mere markant i begyndelsen af 1980'erne, er ændringerne i denne periode medtaget som en slags parentes.

I årene 1927-80 steg porto for almindelige breve i laveste vægtsats til over det ottedobbelte. Frem til 1985 var der endda tale om mere end en 18-dobling. Dette skal yderligere ses i forhold til, at brevporto indtil 1940 overhovedet ikke blev sat op. Stigningerne satte ind i slutningen af 1960'erne og i 1970'erne. I begyndelsen af 1980'erne accelererede de med mere end en fordobling på fem år. Baggrunden var inflation og stærkt stigende lønomkostninger, der udgjorde op mod 90 procent af etatens samlede ud-

gifter. Brevportoens vækst var måske ikke særlig bemærkelsesværdig i forhold til den almindelige pris- og lønudvikling i samfundet, men stigningen var markant i en sammenligning med taksterne for telefonsamtaler og telegrammer. I 1927 var et brev det billigste. En telefonsamtale mellem Århus og København på tre minutter kostede 13 gange så meget, og udgiften til et telegram på 15 ord var den tiodobbelte. I 1980 havde prisen for et brev og en telefonsamtale nærmet sig hinanden. Senere blev samtalen endda billigere. Derimod blev telegrammerne i periodens sidste del dyrere, da de krævede manuel ekspedition og udbringning. Bag dette fundamentalt ændrede takstforhold lå den tekniske udvikling, hvor automatisering betød rationalisering og dermed langt mindre personaleudgifter.

I tidsrummet 1927-80 var stigningen i taksterne for almindelige pakker endnu kraftigere. I 1926 var portoen blevet nedsat til 40 øre for pakker indtil 1 kg, til 50 øre mellem 1 og 3 kg og til 60 øre mellem 3 og 5 kg. Efter krigen kom stigningerne på dette område stadigt hyppigere. I 1980 kostede det 8 kr. for pakker indtil 1 kg og 10 kr. for pakker mellem 1 og 5 kg. Denne kraftige prisstigning forklarer således postvæsenets store vanskeligheder på pakkeområdet i slutningen af perioden.

Postbesørgelsen

Udviklingen i postmængden, et stigende behov for og krav om hurtigere postbesørgelse, samt generelle trafikale ændringer påvirkede postkontoret mellem 1927 og 1980, hvor alle tre sider af postbesør-

gelsen (indsamling, befordring og omdeling) undergik betydelige ændringer. De berørte ikke kun anvendelsen af eksisterende transportmidler, men der kom også nye til i besørgelsen af forsendelserne fra indleveringssted til bestemmelsessted.

Indsamling og sortering

Indsamling af forsendelser er første led mellem afsender og modtager. Hvor de fleste pakker blev indleveret på posthusene, blev de fleste breve nedlagt i postkasserne, der blev tømt af postvæsenet, og indholdet bragt til posthuset til videre behandling. Midt i 1950'erne havde Århus bydistrikt cirka 190 brevkasser² og i 1980 cirka 300 brevkasser. Den store forøgelse taler om byens vækst, men påvirkede også selve tilrettelæggelsen af kassetømningen, da der også skulle være tid til sortering af posten. I byens indre dele var der syv ordinære kassetømninger i begyndelsen af 1930'erne. Det lå dog i det meste af perioden mellem tre og fem. I ekstraordinære situationer som op til jul var det nødvendigt at tømme postkasserne hver time. Den sidste tømning, der gav publikum mulighed for at få uddelt en forsendelse næste dag i for eksempel København, afhæng af togenes køreplan, antallet af ombæringer med mere. I periodens sidste del blev den foretaget ved cirka 22-tiden, men postkassen ved hovedposthuset gav længere frist. I landdistriktet var antallet af postkassetømninger som regel det samme som antallet af omdelinger, nemlig en enkelt. For at forbedre forholdene tømte rutebilchaufførerne postkasserne i oplandsbyerne på den sidste tur mod Århus.

Postkasserne blev i 1927 tømt af cykelbude, men i 1936 begyndte de første tre motorcykler at varetage dette arbejde.³ Først i begyndelsen af 1969 blev den sidste motorcykel udskiftet med bil. Landruterne blev med tiden også motoriseret. Postmesteren måtte gentagne gange indskærpe korrekt kørsel, da postkontorets motorcykler ofte var indblandet i færdselsuheld.

Indsamling og omdeling af post om søndagen ophørte i 1920'erne. Kun hovedpostkontorets postkasse blev tømt på denne dag. Den utilstrækkelige service fik Århus Kioskselskab til at hænge blå brevkasser op ved dets forretninger.⁴ Brevene skulle frankeres med et 2 øres frimærke og blev af selskabets bude bragt til hovedposthuset. Denne indtrængen på postvæsenets område var med til, at man fra 01.05.1929 indførte søndagsbreve, ligesom kassetømning om søndagen blev genoptaget. For pakkerne, der ikke var omfattet af monopolbestemmelserne, samarbejdede postvæsen og Kioskselskab, således at pakker kunne indleveres i selskabets kiosker i posthusenes lukketid.

Byens vækst og den stigende postmængde fik således omfanget af postindsamlingen til at vokse markant. De nye befordringsmidler gjorde dog, at arbejdet kunne udføres hurtigere og lettere. Udviklingen startede i byen, på landet først i 1960'erne. Antallet af kassetømninger forblev stort set uændret, hvorimod tidspunktet for den sidste tømning kunne rykkes tilbage på grund af udviklingen på befordringsområdet.

Den indsamlede post blev klargjort på

postkontoret inden videretransport. Posten blev ved håndkraft først 'vasket' (retvendt for stempling). Mellem 1963 og 1976 klarede en brevvendemaskine dette arbejde. Maskinen, kombineret med en stempelmaskine, var den første i Danmark, og blev fremhævet som første trin på vej mod en fuldstændig automatisering af afgående brevpost. Midt i 1970'erne var maskinen slidt ned. En ny maskine var for dyr, og man vendte tilbage til manuel placering af brevene, så de var klar til det næste trin, stemplingen. Stemplingen blev foretaget af elektriske maskiner, der kunne klare cirka 15.000 breve i timen.⁵ Den afgående brevpost blev dernæst grov-, siden finsorteret efter adresseposthuse og jernbanestrækninger. Brevene blev samlet i bundter eller 'klodser', der kom i sække. Fra lokalerne for afgående brevpost på hovedposthusets øverste kælder (senere første etage) gled sækkene ad en sliske ('sneglen') til underste kælder. Postsækkene hang af og til fast i slisken, så en mand måtte tage samme tur som sækkene.

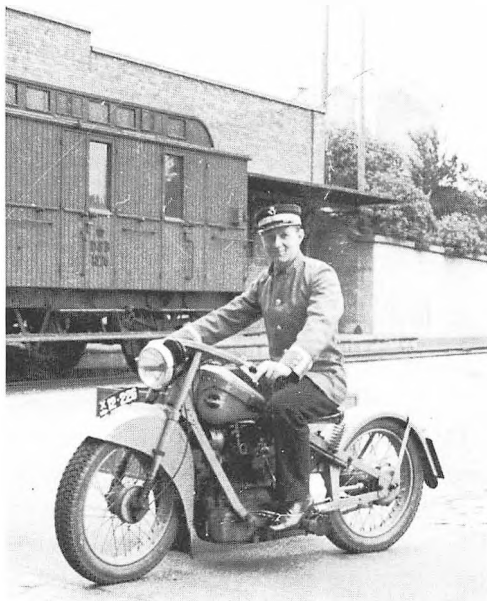
Arbejdet med pakkerne var tilsvarende omstændeligt. Under trange pladsforhold blev de sorteret og nedlagt i sække i posthusets underste kælder. Ved flytningen til det nye pakkecenter i Ankersgade forsvandt meget af det hårde fysiske arbejde. Såvel afgang- som ankomstbehandling blev nu foretaget maskinelt af computerstyrede pakkesorteringsanlæg. Fra hovedpostkontorets underste kælder blev sækkene bragt ud til de befordringsmidler, som skulle foretage den videre transport. Efter endnu en omlæsning kunne den egentlige befordring af posten begynde.

Postbefordringen mellem landsdelene

Postbefordringen er selve grundstammen i postvæsenets virksomhed. På dette område skete store forandringer. De mærkedes mere eller mindre på alle postbefordringens niveauer til og fra Århus: mellem landsdelene, regional og lokalt.

Allerede før 1927 var størstedelen af postbefordringen mellem landsdelene overgået til jernbanen. Mellem 1927 og 1980 skete ingen grundlæggende ændringer. Århus var en vigtig station på hovedjernbanestrækningen København-Fredericia-Ålborg, hvorfra regionale post-ruter udgik. Udviklingen stod dog på ingen måde stille. Jernbanebefordringen ændrede sig væsentligt, ligesom nye befordringsmidler blev taget op.

Toget forblev dog det vigtigste befordringsmiddel. Transporten foregik i jernbanepostvogne eller bureauer, hvor postpersonale sorterede forsendelserne under kørslen og udvekslede post med forskellige stationer undervejs. Administrationen af bureauerne på statsbanestrækningerne i Jylland blev varetaget af Jernbanepostkontor 2 i Fredericia. I periodens løb overgik selve sorteringsarbejdet i vognene fra assistenter til særligt uddannede postbudde. Jernbanepostvognene blev forbedret flere gange på grund af togenes større hastighed, den større postmængde og de øgede sikkerhedskrav. Indtil periodens begyndelse blev posten mellem landsdelene sendt med ordinære tog. Postgangen blev væsentligt forbedret i 1927 med et særligt postførende nattog på hovedstrækningen i hver retning. Postvæsenet kunne nu bed-

Blandt de første postbude, der i 1936 blev "motoriseret" var postbud Peter Erik Møller, der her ses på sin Nimbus-motorcykel X12-226. Mange af chaufførerne udviklede en overlegen køreteknik. Først i 1953 blev styrthjelmene indført i postvæsenet.

Foto i Lokalhistorisk Samling.

re honorere kravet om postens udbringning dagen efter indlevering. Forsendelserne kunne endda mange steder nå ud på første omdeling. Nattogene afgik kort efter midnat og kunne medtage både sene brevforsendelser og morgenavisen.

For pakkeposten blev tilsvarende forbedringer opnået, men først efter pres fra det århusianske erhvervsliv.⁶ Der var tale om oprettelse af en privat pakketransport-rute med DFDS's natbåde København-Århus. Denne konkurrence ville give

postvæsenet en betydelig indtrægtsnæddgang. Truslen bevirkede, at der i 1930 indførtes en ordning, hvorefter pakkeposten fra København blev afsendt med et tog kl. 21 og nåede Århus kl. 7.34. Pakkerne kunne nu udbringes allerede om formiddagen mod tidligere sidst på eftermiddagen. I de følgende år fortsatte forbedringerne i postgangen mellem landsdelene.

1930'ernes økonomiske afmatning betød visse indskrænkninger og rationaliseringer. En væsentlig forbedring i postgangen mellem landsdelene var indførelsen af togposter i 1933. Efter den nye ordning var det togpersonalet, der undervejs foretog udvekslingen af den sorterede post. Endvidere kunne almindelige brevforsendelser afleveres direkte til togpersonalet. I 1937 kom dertil befordringen med lyntogene. Her var posten op-hængt i sække i bagagerummene, men det var postvæsenet selv, der foretog udvekslingen. Under Anden Verdenskrig blev togpostbefordringen væsentlig forringet. I 1960'erne begyndte bureauernes antal at falde på grund af rationaliseringerne. På hovedstrækningen blev posten samlet i større bureauer. Indførelsen af Intercitytogene i 1974 medførte, at en del togposter blev inddraget, da de nye tog ikke havde særlige rejsegodsrums. Holdetiderne ved stationerne var også for korte til postudveksling. Årene lige før Anden Verdenskrigs udbrud var postbefordringens højdepunkt. I 1939 udgik på hverdage foruden hovedposttoget (tog 85 E) fem andre gennemgående tog med bureau fra København til Århus i løbet af et døgn. I 1980 var der kun hovedposttoget (tog nr.

7593) lidt over kl. 3. Ved 6-tiden ankom endnu et bureau (tog 7509). Pakkeposten nåede frem til Århus på samme tid som hovedposttoget. I den anden retning med afgående post afgik hovedposttoget cirka 21.40. Endvidere kørte et bureau (tog nr. 594) lidt over midnat og nåede hovedstaden ved 7-tiden.

Fra 1929 til 1980 blev køretiden København-Århus forkortet med cirka tre timer, hvilket gav forbedret postgang mellem landsdelene, men mindskede bureauernes betydning. Forklaringen på reduktionen er bygningen af Lillebæltsbroen, bedre jernbanefærger på Storebælt, hurtigere tog og kortere holdetider ved stationerne. Togenes afgangstider faldt senere, medens ankomsttiden blev fremrykket, hvilket øgede mulighederne for at medtage sene forsendelser, ligesom posten nåede tidligere frem til omdeling i større dele af landet. Togenes kortere køretid var ikke ubetinget en forbedring. Sorteringstiden undervejs blev tilsvarende mindre. En del af postbehandlingen måtte derfor overflyttes fra bureauerne til posthusene. Samtidig betød koncentrationen i postbefordringen, at behandlingen af forsendelserne blev tilsvarende samlet i forholdsvis korte spidsbelastningsperioder, hvor størstedelen af arbejdet skulle klares. Den stærkt reducerede køretid har kun værdi, hvis køreplanen overholdes. Togforsinkelser og forkert grupperede postvogne kan medføre forsinkelser i de tilsluttede postkørsler. Mod periodens slutning gav uregelmæssighederne i togangen problemer for Århus postkontor. Koncentrationen af postfor-

sendelserne på få tog gjorde, at følgerne af uregelmæssighederne blev endnu mere mærkbare. Postvæsenet havde i forvejen vanskeligheder med at opretholde en tilfredsstillende kvalitet. Den største hindring for regelmæssig postgang mellem landsdelene var tidligere det danske vintervejr. Issituationen, navnlig i 1940'erne, gav store problemer. Hvis færgefarten på Storebælt ikke kunne gennemføres, mærkedes det over hele landet. Posten måtte så omdirigeres til andre ruter, eller andre befordringsmidler måtte tages i anvendelse.

En af mulighederne for at få posten transporteret, hvis togene svigtede, var flyvemaskinen, der allerede i 1920'erne fik stor betydning for postbefordringen til udlandet. I Indenlands anvendtes den i begyndelsen kun i de ekstraordinære situationer, hvor is hindrede normal postgang. De første indenlandske postflyvninger havde allerede fundet sted i 1924. Gentagne gange i periodens hårde vintre måtte brevposten mellem Sjælland og Fyn/Jylland transporteres ad luftvejen.

De første tanker om ordinær luftpostbefordring København-Århus kom frem i 1930'erne. Hovedstadsdagbladene ønskede deres aviser hurtigere frem, og støttede disse tanker. I postvæsenet anså man dog ikke ordinære indenlandske luftpostruter for påkrævet til postbefordring på grund af landets ringe udstrækning og de gode tog- og skibsforbindelser. Postvæsenet begyndte 16.09.1946 dog at benytte landets tredje ordinære luftrute mellem København og Tirstrup til postbefordring. En bilrute bragte forsendelserne til og fra År-

hus. Ruten blev i begyndelsen af 1950'erne lukket mellem oktober og marts, hvor passagertallet faldt. Beflyvning hele året af Tirstrup blev først startet i 1954. Grundet afgangenes tidsmæssige placering på dagen medbragte flyene kun restposter og formiddagsaviser. Først fra 19.01.1963 fik luftpostbefordring større betydning for Århus postkontor med en fast natluftrute fra København-Tirstrup-Ålborg ('Natjyde I'). Herefter kunne morgenaviser og sent indleveret post fra hovedstaden være fremme på samme tid som hovedposttoget. Ruten gav en gevinst på et døgn for den sene post fra København. I første omgang fik ruten ingen betydning for den afgående post fra Jylland, da maskinen først returnerede den efterfølgende formiddag. Dette ændredes dog, da ruten fra 01.04.1968 blev slået sammen med ruten til Billund ('Natjyde II'). Herefter fløj natpostflyet via Tirstrup til Billund og retur. Al brevpost kunne derved komme med på første omdeling i begge områder. Senere faldt Tirstrup væk som mellemstation, og de tilsluttende postkørsler blev dirigeret til Billund. Posten til Århus blev afhentet af en privat vognmand i Billund cirka 1.30. Efter læsning nåede lastbilen atter Århus ved 3.45-tiden. Næsten samtidigt med hovedposttoget.

Flypostbefordring var et supplement til postførende tog, men fik dog stigende betydning mod periodens slutning. Flybefordringens ulempe, at posten ikke kan sorteres undervejs, blev mindsket ved en øget central sortering af brevposten. Transportformen var dog forholdsvis dyr. Dens fremgang betød ikke nogen grund-

læggende ændring i den indenlandske postbefordring, men gjorde det muligt at opnå dag-til-dag service på en stor del postforsendelser, som ellers ville være blevet forsinket i op til et døgn.

Skibsbefordring af post mellem landsdelene blev kun anvendt i mindre omfang. Den regelmæssige benyttelse af de indenrigske skibsruter, der udgik fra Århus, var ophørt i den foregående periode. Kun ekstraordinært (juletravlhed eller isvanskeligheder) blev de brugt. I 1947 blev DFDS's natdampskibsforbindelse mellem København og Århus atter inddraget i pakke-transporten. Pakker, der ikke nåede med pakketoget, kunne så alligevel være fremme dagen efter indlevering. Søtransportens største ulempe, at den var forholdsvis langsom, fik ikke nogen betydning på denne rute. Samtidig var den relativ billig. Overføring med DFDS-ruten fortsatte indtil nedlæggelsen september 1970.

Århus-Kalundborg-ruten blev fra 17.10.1960 atter inddraget i posttransport mellem landsdelene. Med indsættelsen af hurtigfærgerne var det muligt ved en postkørsel fra Kalundborg til Slagelse at få senere afleveret post med natposttoget på dets vej mod København. Færgerne sejlede fra Århus, cirka halvanden time efter hovedposttogets afgang. Overføring ad denne rute var således endnu et supplement til posttoget. En ellers total afhængighed af dette blev mindsket, og man fik større fleksibilitet i postbefordringen mellem landsdelene.

Den regionale postbefordring

I modsætning til postbefordringen mel-

lem landsdelene skete der i den regionale transport grundlæggende forandringer. Jernbanen var dog i de første 30-40 år af perioden stadig vigtigste regionale transportmåde. På hovedlinjen kørte udover gennemgående togpostvogne en række såkaldte sekundære bureauer til og fra Århus og de større byer på hovedstrækningen. Desuden var Århus udgangspunkt for sidebanerne til Ryomgård-Grenå, Odder-Hov samt Hammel-Thorsø. Postbefordringen på Grenå-banen, en statslig strækning, blev administreret fra Jernbanepostkontoret i Fredericia. De to andre baner blev som private underlagt Århus postkontor i 1934.

Postbefordringen på de regionale togstrækninger var tilrettelagt i forbindelse med de postførende tog på hovedruten. Generelt viser køreplanerne for de tre Århus-ruter, at der på hverdage foregik tilpostning om morgenen og afpostning om aftenen. Om morgenen udgik fra Århus tog med bureau til stationerne på sideruterne, således at posten fra hovedposttoget og byen kunne komme med på første ombæring i oplandet. I den anden retning var der bureau mod Århus. Hen på eftermiddagen kørte postsorteringsvognene den modsatte vej. Herved kunne dagens post nå med hovedposttoget fra Århus. Jernbanestrækningerne i forbindelse med Århus gav således i deres funktionstid i postbefordringen postvæsenet gode muligheder for at leve op til dag-til-dag målsætningen. De sekundære bureauer på hoved- og sidestrækningerne fik dog mindre betydning i løbet af perioden. Allerede i 1930'erne begyndte nedlæggelser af

urentable sidebaner på landsplan. Sammen med rationaliseringer og besparelser fik det antallet af bureauer til at falde, navnlig i 1960'erne. I Århus-området blev Hammelbanen nedlagt med udgangen af marts 1956, og i 1979 ophørte al postbefordring med Grenå. Ved periodens slutning i 1980 var den regionale postbefordring indskrænket til enkelte forbindelser til og fra Fredericia, et bureau til Ålborg og Herning og en godsvogn med post til Odder.

På de private banestrækninger havde personale fra Århus postkontor tjenesterne. Arbejdsforholdene i vognene var ikke de bedste. I 1967 klagede overpakkemestrene ved Århus postkontor gennem deres organisation over materiellet på Odderbanen. De krævede en gennemgribende reparation af den gamle togpostvogn af træ. Dens døre var utætte, ingen isolering i gulvet, kantede hjul og kakkellovn. Man nægtede at arbejde endnu en vinter i bureauet. Da det private jernbaneselskab ikke havde råd til en ny vogn, blev bureauet indrettet i en almindelig kupé og erstattet af togposter.

I 1927 var kun få regionale bilruter i tilslutning med Århus postkontor. De blev anvendt til områder som Mols, der ikke var dækket af jernbanenettet. Bilen havde her allerede i den tidligere periode afløst de såkaldte dagvognskørsler med hestevogn. Ruteantallet voksede kraftigt i 1930'erne med automobilforbindelse fra Århus til Odder-Gylling-Alrø, Rønde-Dejret, Femmøller-Ebeltoft, Hornslet-Fausing, Rønde-Grenå, Rønde-Helgenæs, Kolind, Hadsten, Norsminde-Od-

der, Hadsten-Randers, Spørring-Randers, Hørning-Nr. Vissing-Ry, Silkeborg, Skanderborg, Horsens-Vejle og Hammel-Viborg. Den kraftige udbygning af postkørslerne skete, ved at postvæsenet begyndte at benytte rutebilforbindelserne, men det oprettede også selv nye ruter med egne biler eller private vognmænd. Således startedes i 1939 en natautomobilrute fra Århus til Ringkøbing via Herning. Der ved opnåede disse byer tilslutning til hovedposttoget, og posten fra Århus blev omdelt tidligere i disse egne. Ruten blev med flere andre inddraget under krigen på grund af forsyningssituationen. Stigningen i postmængden og ophør af postbefordring ad de regionale jernbaneruter øgede antallet af postkørsler. Postbefordringen med bil var dog generelt organiseret som med jernbane: tilpostning om morgenen og afpostning om aftenen. Bilen havde en væsentlig fordel frem for toget. Den var langt mere fleksibel i ruteplanlægningen.

En anden årsag til den kraftige stigning i antallet af postkørsler i periodens sidste 20 år var, at pakkesorteringen for den største del af postnummerområde 8 blev centraliseret i den nye Avis- og Pakkeekspektion i Århus. Det medførte en række nye postkørsler fra Århus til postkontorerne i distriktet. Området blev siden yderligere udvidet med postruter til så fjerne byer som Holstebro, Herning og Skive.

I den regionale postbefordring blev ruten Århus-Kalundborg anvendt i forbindelsen med Samsø, da færgen lagde til i Kolby Kås. Post til øen fra Jylland gik over Århus, medens forsendelserne fra Sjæl-

land-Fyn kom via Kalundborg. Under overfarten blev posten opbevaret i nogle specielle transportvogne, der befordredes med skibet. Indsættelsen af hurtigfærgerne på ruten i begyndelsen af 1960'erne medførte, at posten fra Århus overgik til den nye forbindelse Hov-Mårup.

Den lokale postbefordring i og omkring Århus

Den lokale postbefordring omfattede forbindelsen mellem områdets posthuse, til og fra jernbanestation, postførende skibe og depotudkørsel. Denne lokaltransport blev administreret af postkontoret, og blev som regel udført med egne køretøjer. Rutebiler blev dog anvendt i en vis udstrækning. Bilen blev også i den lokale transport det dominerende befordringsmiddel.

Ved periodens begyndelse foregik størstedelen af postbefordringen til de underlagte posthuse i Århus postkontors landdistrikt med tog. De fleste lå jo placeret langs banestrækningerne. Indskrænkningerne i togpostbefordringen førte med sig, at ved periodens slutning var det kun posthusene langs Odder-banen, der blev betjent på denne måde. Bilen overtog også her transporten til og fra posthusene i oplandet. Allerede ved periodens begyndelse var den taget i brug til posthusene uden for banestrækningerne. Der var postkørsler til Spørring, Ny Solbjerg, Vejlbj, Skåde samt posthusene i forstæderne. To af postkørslerne havde udgangspunkt fra stationerne på jernbanestrækningen. Mellem Mundelstrup og Lading samt Hjortshøj og Mejlbj var der kørende

landposter med bil. I byen, hvor antallet af posthuse steg stærkt i tidsrummet, voksede postkørslernes omfang tilsvarende. Hovedprincippet bag tilrettelæggelsen af lokalkørslen til distriktsposthusene var tilpostning om morgenen og afpostning sidst på eftermiddagen.

Den del af lokalkørslen, der omfatter transport af post til og fra skib ændrede sig en del i løbet af perioden. Det skete i takt med ruternes anvendelse i postbefordringen. Desuden var der ombord på alle ruteskibe en brevkasse, hvis indhold enten blev afhentet eller lagt i en af byens brevkasser. Endelig var der indtil Hammelbanens nedlæggelse forbindelse til rutens banegård. Stigningen i antallet af motorkøretøjer illustrerer postkørslernes stigende omfang. De to første automobiler kom i 1922. I 1927 bestod vognparken af otte biler i 1943 havde postkontoret 16 biler og tre motorcykler,⁸ hvilket i 1953 var steget til henholdsvis 24 og 6. I 1965 var antallet af motorkøretøjer oppe på 37 biler og otte motorcykler til pakkeomdeling, lokal- og regionalkørsel, kassetømning og omdeling på landet. Med motoriseringen af landpostvæsenet og kassetømning udelukkende ved bil var postkontorets bilpark midt i 1970'erne vokset til cirka 110, hvoraf cirka 35 anvendtes af landpostbudene. På landet blev også anvendt knallerter. Her havde postkontoret i 1966 anskaffet de tre første knallerter til udbringning af ekspresforsendelser. Omkring 1980'erne var disse tal cirka 150 og cirka 50. Fra en bilpark som en mindre budcentral voksede Århus postkontor til en vognmandsforretning af anseelig størrelse.

Julens mange forsendelser af breve og pakker medfører altid ekstraordinær travlhed hos postvæsenet. Arbejdet kunne lattes med brug af rulleroler og transportbånd, gitterpaller og lastbilers hydrauliske bagklapper, men på billedet her fra december 1959 er der ikke mange hjælpemidler. Overpostbudene Knud Petersen og Molgaard Madsen må med håndkrafti fylde pakkepostbilen. Foto i Lokalhistorisk Samling.

Ét område i distriktet indtog befordringsmæssigt en særstilling: Forbindelsen til Tunø i Kattegat. En lille trækutter sejlede dagligt ud til Århus-Kalundborgfærgen for at aflevere og modtage forsendelser. Efter oprettelsen af ruten Hov-Mårup i 1962 blev øens post taget med på turen til Samsø om morgenen. Afpostning skete som hidtil ved skibene på Århus-Kalundborg-overfarten. Issituationen vanskeliggjorde gentagne gange forbindelsen til Tunø. Så måtte posten befordres med flyvemaskine. Et år var isen endog så tyk, at man kunne gå helt ud til færgens åbne sejltrede og udveksle post på iskanten.⁹

Udover de almindelige befordringsmidler anvendte postvæsenet i Århus andre, mere specielle transportmidler. I 1926 havde man fået landets første elek-

trokarrer. Køretøjet er, med påhængsvogne, uundværlige ved omlæsningen på Banegårdens perroner. Posten skulle ofte transporteres over ret lange afstande mellem tog og posthus. Tidligere havde man udelukkende anvendt trillevogne (der dog fortsat anvendtes) til blandt andet transport af pakker mellem jernbanevogne og posthusets underste kælder. Ef-

ter flytningen af afdelingen for ankomne post og omdeling til Århus-hallen skulle brevposten hver nat køres dertil fra Banegården. Det skete i hækvogne trukket af en traktor.

Et andet hjælpemiddel var fem flytbare transportbånd, taget i brug i 1956. Om morgenen bragte de pakker og sække direkte fra baneterrænet ind i Banegårdsbygningens nederste kælder, hvor pakkerne blev fordelt på distrikter. Båndene fordoblede kapaciteten i ankomstsorteringen, hvilket var tiltrængt på grund af den stigende pakkemængde. Om eftermiddagen og aftenen kunne båndene anvendes inde i kælderen i afgangssorteringen af pakker. Sammen med rulle-reoler gav transportbåndene store lettelser i arbejdet. Udskiftningen af de faste pakkereoler med flytbare betød, at personalet kunne få pakkerne kørt direkte ud til bilerne uden først at læsse dem på trillevogne. Det var tidskrævende at rangere de tunge pakketransportører ud og ind flere gange om dagen. Et forholdsvis nyt hjælpemiddel i postbefordringen var gitterpallerne. Sammen med lastbilernes hydrauliske bagklapper muliggjorde de et hurtigere og mere varmt omlæsningsarbejde, samtidig med at det rent fysisk blev mindre hårdt. Gitterpallernes anvendelse blev dog noget hæmmet af, at hovedpostkontoret på ingen måde var bygget til brug af hjælpemidlet.

Postomdelingen

Når forsendelserne nåede det lokale omdelingsposthus blev de sorteret efter udbringningsdistrikt og sat i ruteorden, hvorefter omdelingen kunne begynde.

Udbringningen er baseret på direkte omdeling: Forsendelserne afleveres på modtagerens bopæl. Dette princip var uforandret perioden igennem, men postomdelingen undergik markante ændringer.

Århus postkontors distrikt omfatter både land og by, hvor antallet af omdelinger ved periodens begyndelse var meget forskellige. I landområdet skete der ingen ændringer frem til 1980. Landpostbudene omdelte post én gang dagligt. Kun enkelte ruter havde to ombæringer. På de små ruter blev postudbringningen ikke foretaget af tjenestemænd, men ekstrabude. Tidspunktet for påbegyndelsen af omdelingen ved de enkelte posthuse varierende noget, da udgangstiden afhang af den øvrige postgang.

Udbringningen startede ved næsten alle omdelingsposthuse om morgenen. Tunø-beboerne, hvis post skulle afhentes ved Kalundborg-færgen, kunne dog først få forsendelserne om eftermiddagen. Hvis posten først kom i land efter kl. 18 kunne omdelingen dog udskydes til den følgende dag. Efter åbningen af ruten Hov-Mårup i 1962 fik beboerne allerede post om formiddagen. Århus postkontors byområde kan opdeles i by- og omegnsdistrikt. Yderkvartererne udgjorde en mellemting mellem den egentlige by og landet. Antallet af omdelinger afhang af graden af bymæssig bebyggelse, og dele af byens nærmeste omegn og forstæderne havde derfor mere end én ombæring.

Efter etaternes sammenslutning i 1927 kom antallet af brevpostomdelinger på hverdage i den indre by op på fire. Pakker blev som før kun bragt ud én gang dag-

ligt. Under krigen blev den sidste ombæring ofte suspenderet på grund af udgangsforbud, personalets sikkerhed og den uregelmæssige postgang.¹⁰ De fastsatte udgangstider var også svære at overholde på grund af den ustabile postbefordring. Pakkeomdelingen, der før krigen var kommet op på tre ombæringer, blev skåret ned til én. Efter krigen kom postvæsenet i Århus atter op på fire omdelinger i den indre by.¹¹ Første ombæring, der startede kl. 7.00, omfattede fortrinsvis almindelige breve. Anden omdeling begyndte kl. 10.30 og omfattede ugeblade, postopkrævninger og forsinkede breve. Tredje ombæring var for de københavnske aviser. Den sidste udbringning kl. 16.00 var af hensyn til lokalposten, der således kunne komme ud på indleveringsdagen. I den indre by skulle denne lokalpost bare være i postkassen inden kl. 14.30. Hvor god postbesørgelsen var i denne periode, fremgår af 'postkøreplan', der blev bragt i en avis i 1954.¹² Man kunne få et brev bragt ud i København samme dag, hvis det var indleveret på hovedposthuset inden 8.15 på hverdage.

De fire omdelinger holdt til 1957. Da sløjfede man den tredje ombæring, der efterhånden havde fået et lille omfang.¹³ En arbejdstidsnedsættelse i 1968 førte til endnu en inddragelse af en omdeling. Den første udbringning omfattede nu breve og dagblade, der direkte kunne nedlægges i brevkasse. Forsendelser, der krævede personlig kontakt, skulle med på omdelingen fra kl. 10.30. I begyndelsen af 1970'erne måtte postvæsenet atter rationalisere for at spare og kompensere for

mangel på personale. Det gik igen ud over brevomdelingstjenesten. I distriktet var der en gradvis overgang til én daglig ombæring. I forbindelse med omlægningen af brevbererdistrikterne i 1976 og 1977 blev de sidste af to-omdelingsdistrikterne i forstæderne inddraget. Kun i byens indre dele og på havnen med stor koncentration af erhvervskunder blev udbringningen af post to gange dagligt opretholdt. Der skete således efter 1957 en væsentlig reduktion i antallet af ombæringer i distriktet. Fra slutningen af 1960'erne gik nedtrapningen stærkt, og den store forskel mellem land og by på dette område forsvandt. Ligestillingen blev desværre opnået ved, at byen kom ned på landområdets niveau.

Særligt de sidste indskrænkninger mødte stærk kritik i pressen, da de kom samtidigt med kraftige takstforhøjelser. Postvæsenet henviste til, at nedskæringerne var nødvendige på grund af arbejdstidsnedsættelse og rationalisering/besparelser. Den daglige udbringning var postvæsenets største udgiftspost, og de sene ombæringer var forholdsvis kostbare. 90 procent af posten kom efterhånden med på første omdeling på grund af koncentrationen i postgangen. I de udprægede boligkvarterer var folk alligevel ikke hjemme om dagen. Mulighederne for fortsatte besparelser ad denne vej er dog begrænsede. Det skulle dog lige være lørdagsomdelingen.

Også udviklingen med hensyn til befordringsmiddel i omdelingen var meget forskellig på land og i by. Det vigtigste befordringsmiddel ved udbringning af brevpost i byen vedblev at være cyklen. Det

eneste større fremskridt var, at de to gående brevbærere ved Århus C i midten af 1970'erne fik taskevogne til de ofte store mængder af post, som disse bude medbragte. Århus postkontor deltog dog i 1969 i et forsøg med brevbærerbiler, der gik under navnet 'Tjorven'. Der blev placeret en bil i et udpræget villakvarter i Egå og en i et industriområde i Holme. I 1974 var den sidste af bilerne slidt ned. Motorisering af byomdelingen kunne heller ikke betale sig økonomisk, så ændringer på dette område kan ikke ventes i overskuelig fremtid. Allerede i 1927 var man gået over til pakkeomdelinger med bil. Trillevogne og fraktagevognskørsel med pakker fik dog under Besættelsen en renæssance.

Som cyklen i den foregående periode havde svært ved at trænge igennem ved landpostvæsenet, måtte man også langt ind i tidsrummet 1927-80, før motorkøretøjer blev taget i brug i omdelingen på landet. Allerede omkring den Anden Verdenskrig var bilen slået igennem i de fleste andre sider af samfundslivet, men først i 1951 kom et langvarigt udvalgsarbejde om motorisering af landpostvæsenet i gang. Efter langvarige overvejelser og forsøg nåede man i slutningen af 1950'erne frem til, at motoriseringen skulle ske ved små varebiler. Knallerten var ikke robust nok. I Århus postkontors landdistrikt indgik en enkelt landpostrute i forsøgene med motorcyklen med sidevogn på vilkår, der i hvert fald ikke var ufordelagtige for postvæsenet. Det fremgår af følgende erklæring, som landpostbudet måtte underskrive:¹⁴

'Undertegnede landpostbud nr. 191 P. J. Aagaard, der fra 01.06.1956 som et led i de igangværende forsøg med landpostvæsenets motorisering indtil videre udfører landpostruten Skovby Østj.-Sjelle med benyttelse af egen motorcykel, erklærer mig herved indforstået med følgende:

Betalingen for at stille motorcykel til rådighed, der indtil videre fastsættes til 3.960 kr. årlig, reguleres i op- eller nedadgående retning i forhold til omkostningerne ved brug af motorcykel og i forhold til rutens vej-længde, der efter de foreløbige undersøgelser er beregnet til 54 km pr. dag.

Postpakker, der vejer over 1 kg, skal medtages på omdelingen, ligesom sådanne postpakker skal modtages til afsendelse under omdelingen uden særligt vederlag. Posten skal under omdelingen opbevares på betryggende måde.

Når motorcykel på grund af særlige forhold ikke kan benyttes, skal dette snarest godtgøres for postkontoret, og jeg er da pligtig til at udføre omdelingen på anden efter forholdene passende måde. Skulle motorcyklen svigte undervejs, er jeg pligtig til uopholdelig og for egen regning at sørge for postens viderebefordring med dertil egnede befordringsmiddel.

De ved snehindringer eller lignende for mig opståede ekstraudgifter ved postens omdeling kan efter anmodning og mod fornøden dokumentation refunderes af post- og telegrafvæsenet.

Udgiften til afløser under ferie, sygdom m.v. afholdes af post- og telegrafvæsenet. Under min fraværelse påhviler det mig at stille egnede af postkontoret godkendt stedfortræder

med motorcykel eller at stille min motorcykel til rådighed for stedfortræderen.

Jeg er i øvrigt i alle forhold undergivet de for landpostbude til enhver tid gældende bestemmelser.

Skovby Østj., den 28. maj 1956.'

Forsøgskørslen var ikke tilfredsstillende med hensyn til materiellets holdbarhed, og landpostbudet betegnede perioden som 'de værste fem år i mine nu 35 år som landpostbud'.¹⁵ Ruten blev derfor som den første i distriktet tildelt en bil i 1961, året efter starten på motoriseringen af landpostvæsenet.¹⁶ Rutersnes længde blev tilrettelagt således, at de kunne betjenes af en tjenestemand med fuld tjeneste. Da landpostbudet nu kunne modtage og udbringe pakker på over 1 kilogram, gav bilen en stor serviceforbedring for pakkebesørgelsen i landdistriktet.

I Århus gik motoriseringen ikke så stærkt.¹⁷ Den store befolkningstæthed gav ikke den nødvendige tidsgevinst til at opfylde tommelfingerreglen om, at tre cykelruter kunne erstattes af to med bil. Mandskabsbesparelsen skulle dække udgifterne til motorkøretøjerne. I 1968 blev kun 12 ruter betjent af bil, medens cyklen stadig blev anvendt på 62. I de følgende år omkring 1970 tog motoriseringen for alvor fart. I 1972 var bilruterne i overtal. Tillige var knallerten taget til nåde. Den første officielle knallertrute blev oprettet i 1969, men der var dog gennem lang tid givet tilladelse til anvendelse af køretøjet på cykelruterne. Motoriseringen gav in-

gen nedgang i antallet af landpostruter i distriktet. Den befolkningsmæssige fremgang var i dette område stærkere, end den opnåede gevinst ved motoriseringen.

Den befolkningsmæssige udvikling i området afspejlede sig til en vis grad i antallet af omdelingsdistrikter, der var voksende perioden igennem. Det er dog umuligt at sætte sammenlignelige tal på væksten, da det bevarede materiale er for sporadisk. Organisationen af omdelingen spillede også ind på ruteantallet. Arbejdstiden blev ligeledes ændret, hvilket indvirkede på distrikternes størrelse og antal. Endelig skete der overflytninger mellem de forskellige typer af distrikter ved postkontoret. I starten delte tre bude hvert bydistrikt. Kun de første omdelinger foregik med fuld styrke. Senere blev brevbererdistrikterne udlagt til to mand. Da man nåede ned på én daglig ombæring - en ordning som landruter havde gennem hele perioden - blev ruterne naturligt nok også tilrettelagt derefter. PO-75-ordningens gennemførelse førte også til omlægninger i distrikterne. I 1980 havde byområdet cirka 260 brevbererdistrikter. Ligeledes var byen opdelt i pakkedistrikter. Der var i 1980 cirka 50, der alle udgik fra Århus Avis- og Pakkepostekspedition i Ankersgade.

I landdistriktet afspejlede befolkningsvæksten i området sig mere direkte i ruteantallet. Navnlig i 1970'erne havde oplandet en betydelig befolkningsfremgang.

Hvis der skal udnævnes et højdepunkt for postbesørgelsen må det være årene op til Anden Verdenskrigs udbrud. Efter Besættelsen nåede postbesørgelsen op på no-

Brev- og pakkesorteringen i Kannikegade i december 1927. Mange posthuse var stærkt overbelastede og pladsforholdene særdeles trange.

Foto i Lokalthistorisk Samling.

genlunde samme stade. Alle sider af postbesørgelsen var mere fleksible end nu. Postvæsenet havde flere muligheder i toggangen og i omdelingen til at klare eventuelle forsinkelser og fejl. I 1960'erne kom for alvor rationaliseringer og besparelser, hvilket betød en tendens mod en øget koncentration inden for de forskellige funktioner. Derved blev postbesørgelsen mere sårbar end før, selvom transportmidlerne var stærkt forbedrede og langt hurtigere. En forsinkelse i et af postbesørgelsens mange led havde nu større konsekvenser end før. Et brev, der ikke nåede

frem til første ombæring, måtte nu vente helt til næste dag. Mange af problemerne med postbesørgelsens kvalitet, et begreb der kom på mode i 1970'erne, kan uden tvivl henføres til dette forhold. Det er ingen trøst, at udviklingen medførte, at den store forskel i postbetjeningen af land og by, der eksisterede ved periodens begyndelse, næsten forsvandt.

Posthusenes beliggenhed

For dels at aflaste hovedposthuset dels at lette publikums adgang til at få foretaget postforretninger blev der i kontorets dis-

trikt oprettet mindre posthuse. Ved sammenlægningen af post- og telegrafetaterne i 1927 havde Århus postkontor med hovedsæde i Kannikegade i alt 25 underlagte posthuse. Dette antal var i 1980 nået op på 44. Til sammenligning var antallet af posthuse på landsplan i det samme tidsrum præget af en mindre tilbagegang. Der var dog mellem periodens yderpunkter ret væsentlige bevægelser.

Nederst i postvæsenets hierarkiske struktur var de underlagte posthuse. De var en art filialer af det foresatte postkontor. Begrebet omfattede forskellige former for posthuse, benævnt postekspeditioner i by, postekspeditioner på land, brevsamlingssteder og postindleveringssteder. Den sidste benævnelse dækkede indtil 1946/47 et brevsamlingssted uden postomdeling, og fandtes da både på landet og i byen. Herefter dækkede betegnelsen postindleveringssted et mindre posthus beliggende i en by eller dens nærmeste omegn. Benævnelsen brevsamlingssted blev forbeholdt de mindre posthuse i landdistriktet. Begge former havde ikke selvstændig postadresse. Det var heller ikke nødvendigvis postuddannet personale, der forestod betjeningen. Postvæsenet kunne indgå kontrakt med for eksempel en mindre forretningsdrivende om at være postekspeditør, brevsamler eller bestyrer af disse mindre posthuse. Den overvejende del af posthusbestyrerne var kvinder. Postekspeditionerne havde derimod selvstændig adresse og kunne varetage næsten alle postforretninger. De underlagte posthuse blev rent adminis-

trativt og muligvis også regnskabsmæssigt ledet af det foresatte postkontor.

Yderligere havde Århus med blandt andet Avis- og Pakkepostekspeditionen og distriktsposthusene nogle enheder, der indtog en særegen stilling i forhold til almindelige underlagte posthuse. Styringen af de mange 'hjelpeposthuse' var ikke kun meget centraliseret, men også kompliceret, hvilket i takt med det øgede antal underlagte posthuse blev mere og mere uhensigtsmæssigt. I forbindelse med Århus postkontors strukturændring i 1980 iværksattes da også forandringer i de underlagte posthuses forhold.

I 1927 fandtes i Århus foruden det overbelastede hovedposthus i Kannikegade 2 ekspeditionssteder til betjening af publikum. Århus 1 lå på hjørnet af M. P. Bruunsgade og Jægergårdsgade og Århus 2 i Nørre Allé.¹⁸ De var bemanded med faguddannet personale med en kontrollør i spidsen. Derudover havde byen tre brevsamlingssteder (Willemoesgade, Skanderborg Landevej og Frederiksallé).¹⁹ Disse tre brevsamlingssteder blev ledet af ufaglært personale. Posthuset var ofte indrettet hos en mindre forretningsdrivende. Brevsamlingsstederne dækkede de nye kvarterer, der var vokset frem på Frederiksbjerg, omkring Sjællands- og Munkegade samt på Trøjborg. Siden århundredeskiftet var der foregået en forstadsdannelse i Risskov, Viby og Åbyhøj, som alle havde postekspeditioner.²⁰ Forretningernes omfang nødvendiggjorde faguddannet personale. Landdistriktet havde 17 postekspeditions- og brevsamlingssteder.²¹ De fleste var blevet oprettet i for-

bindelse med jernbanebyggeriet i den foregående periode.

Frem til 1937/38 var antallet af underlagte posthuse stort set uforandret. Postkontorets område blev i 1936 udvidet med Hornslet postekspedition, og den begyndende forstadsbebyggelse i Højbjerg fik i august 1928 et brevsamlingssted. I byområdet skete dog store forandringer. De hang sammen med flytningen af hovedpostkontoret fra Kannikegade til Banegårdsplads i 1929. Kannikegadeposthuset blev omdannet til et postindleveringssted, altså et brevsamlingssted uden postomdeling, og fik benævnelsen Århus 1. Det tidligere Århus 1 i nærheden af Banegården blev nedlagt. For mange århusianere vedblev Kannikegadeposthuset dog med at være byens vigtigste. Posthuset lå i centrum, hvorfor det klarede postforretningerne for store kunder som Nationalbanken, de store banker på Bispetorv, Århus Amt, Toldkammeret, JTAS, stormagasinerne samt andre store erhvervsvirksomheder. Helt op i 1960'erne afgik der fra Kannikegade større beløb på indbetalings-, opkrævnings- og indkasseringskort.

På Frederiksbjerg Torv oprettedes postindleveringsstedet Århus 3 i stedet for Århus 5, Frederiksallé 176. Posthuset på Skanderborg Landevej fik først nummer 4. Dette ændredes dog i 1931 til 5, da det nye postindleveringssted på Trøjborg (Tordenskjoldsgade 69) overtog det gamle nummer. I 1936 kom Århus 6, der lå på Christiansbjerg. I det følgende tidsrum frem til 1947/48 skete der overalt en stærk vækst. Den var så småt begyndt allerede i

slutningen af den foregående periode. Landsbyer som Holme, Lading, Lisbjerg, Ny-Solbjerg, Skejby, Spørring og Trige fik alle brevsamlingssteder.²² Endvidere blev Mårslet overført til Århus postdistrikt fra Odder. I løbet af 1930'erne udviklede Århus sig til en storby. Tilflytningen var stor, og befolkningstallet nåede cirka 140.000. Både boligbyggeriet og erhvervsudviklingen var præget af stor fremgang. Nye boligområder skød op mellem Viborgvej og Silkeborgvej, i Mølleengen, omkring Vesterbro Torv, ved Jens Baggesens Vej, ved Stadionallé, i Kongsvang, i Fuglebakken, i Hasle, på Christiansbjerg og i det såkaldte Polarkvarter.

Udbygningen af nye kvarterer førte til oprettelsen af en række postindleveringssteder med numrene Århus 7-9 og 21-24.²³ Derudover skete i 1944 en omklassificering af Højbjerg til en bypostekspedition. De nye posthuse blev navnlig oprettet efter Besættelsen. I denne periode skete der en velset udvidelse af Århus postkontors service overfor borgerne, hvis adgang til samfundets kommunikationsapparat blev væsentlig forbedret. I 1947 blev byposthusenes nummerering ændret. Et-ciffer-betegnelsen blev beholdt postekspeditionssteder med postuddannet personale. Indleveringsstederne fik to cifre. I årene 1954-58 nåede man et højdepunkt med hensyn til underlagte posthuse på i alt 49 filialer af Århus postkontor. Udbygningen af Århus by medførte oprettelse af nye postindleveringssteder i de nye boligkvarterer.²⁴ Byens nordvestlige del med Universitetet og hospitaler voksede så stærkt, at Århus 26 på

Randersvej i december 1950 blev afløst af et postekspeditionssted Århus 5 på Hvidkløvervej. I 1956 fik dette posthus omdeling. 14 postbudes ruter fik udgang fra Århus 5. Det nye område fik dog ingen selvstændig postadresse. Det var rent sorteringsmæssigt en ulempe, da posten til området så måtte frasorteres på hovedposthuset. Fordelen ved udflytningen var, at spildtiden blev mindsket. Tidligere blev omdelerne transporteret frem og tilbage mellem hovedposthuset på Banegårdsplads og distrikterne i byens yderkant flere gange om dagen. Foranstaltningen lavede tillige på pladsproblemerne på centralposthuset. I 1952 fik Århus postkontor et mere specielt underlagt posthus. Det var avispostekspeditionen, der blev klassificeret som et selvstændigt posthus. Postvæsenet havde påbegyndt postadressering af aviser i 1923. Fra 01.01.1927 var dette arbejde for aviser udgivet i Jylland henlagt til Århus.

I landdistriktet blev postekspeditioner nedlagt i 1956. Lillering og Stavtrup forsvandt som en følge af Hammelbanens ophør. Posthusenes nære sammenhæng med jernbanelinjerne mærkedes således også ved jernbanens nedlæggelse. Tiåret 1957/58-1967/68 var kun præget af mindre ændringer. I landområdet blev Lading omklassificeret fra brevsamlingssted til postekspedition. Villakvartererne voksede nu stærkt. I 1966 var det blevet nødvendigt at oprette en postekspedition med omdeling i Egå. Der var en stærk udvikling i området mellem Risskov og Skæring, som blev udskilt fra Hjortshøj postekspedition. Skåde-posthuset (Århus 32)

blev inddraget, da der ikke kunne findes en afløser i området til at videreføre postindleveringsstedet.²⁵ Selve byens udbygning med posthuse var stort set tilendebragt i den foregående periode. Der oprettedes dog to små posthuse i nye boligkvarterer i Brabrand og på Langenæs.²⁶ Der skete en omlægning i kvarteret omkring Thorvaldsensgade, hvor man oprettede postekspeditionen Århus 6. Ved denne mere centrale placering kunne indleveringsstederne (Århus 23 Mølleengen og Århus 29 Vesterbro-kvarteret nedlægges.²⁷

Tidsrummet var præget af omlægningen i 1962 af postkontorets bymæssige område. Selve Århus by og forstæder var opdelt i omdelingsdistrikter, hvor forstadsnavnene var selvstændige postadresser, men bynavnet alene dækkede hele 47.000 husstande. Brevomdelingen til disse udgik fra posthuset på Banegårdsplads. I 1956 var aflæggeren Århus 5 kommet til og var en slags forløber for ændringerne i 1962. I byområdet blev oprettet tre posthuse med omdeling. De fik hver selvstændig postadresse med tilføjelse af et distriktsbogstav til byens navn. Århus C havde hovedposthuset som udgangspunkt. Århus N erstattede Århus 5. I Hasle blev Århus V nyoprettet og det tidligere posthus Århus 27 nedlagt.²⁸ Reformen trådte i kraft 18.06.1962. Ved en omfattende reklameindsats fik man ret hurtigt slået bogstavsbetegnelserne fast i publikums bevidsthed. Ordningen fungerede i store træk i uændret form ved periodens slutning. Da postnumrene i september 1967 blev indført, betød reformen

kun, at en nummerkode blev hæftet på postkontorets omdelingsposthuses navn. Formålet med postnumrene var at lette håndsorteringen og forberede maskinel sortering.

Antallet af underlagte posthuse viste en svag nedadgående tendens mellem 1967 og 1980. Navnlige de fjernere forstæder voksede kraftigt ved den stigende udflytning fra Århus. De havde alle mindre posthuse i forvejen, der måtte klare det øgede antal postforretninger. Som et eksempel kan tages posthuset i Galten, som i 1971 havde syv ruter, hvilket trods motorisering var vokset til over det dobbelte i 1980'erne. Betjeningen af publikum blev dog forbedret, ved at posthusene fik statusændringer, faguddannet personale og i nogle tilfælde flyttede til mere hensigtsmæssige lokaler i de nye butikcentre, der skød op.²⁹ For eksempel blev Ny-Solbjerg, der noget ulogisk havde hørt under Århus C, i 1970 en selvstændig postekspedition på landet. Det samme skete for Trige, da der i 1970'erne var et stort boligbyggeri i dette område. Derimod blev Ormslev i 1971 degraderet fra postekspedition til brevsamlingssted og distriktet delt mellem Viby og Harlev. I Århus postkontors landdistrikt blev der nedlagt to posthuse i perioden.

Posthusene i byområdet blev i denne periode mere præget af bygningsmæssige ændringer af omdelingsposthuse, hvor pladsen ikke længere var tilstrækkelig. I den forbindelse skete visse justeringer. I 1969 blev et nyt omdelingsposthus for Risskov taget i brug.³⁰ Da det lå i Vejlbj, blev postindleveringsstedet her nedlagt,

og det gamle omdelingssted i Risskov til Århus 5. Noget tilsvarende skete ved flytningen af Brabrand postekspedition til Gellerup-centret. Det hidtidige omdelingsposthus blev omdannet til et postindleveringssted, medens Århus 37 blev nedlagt. Posthusene i Århus V, Højbjerg og Viby flyttede også til nye, mere moderne lokaler. I perioden blev dog nedlagt to postindleveringssteder i byen (Århus 30 og 22), medens to nye (Århus 27 og 29) blev oprettet.³¹

Ændringerne i posthusene var i periodens sidste del således især koncentreret om regulering af yderdistrikterne. I den indre by lå strukturen allerede fast før krigen. Der skete dog også en markant udvikling med denne del af Århus. For eksempel flyttede mange store erhvervsvirksomheder fra den indre by ud til forstædernes industrikvarterer. Ligeledes var der en befolkningsmæssig udflytning. Disse ændringer fik ingen konsekvenser for ældre posthuse, hvis placering ikke længere kan siges at være hensigtsmæssig af trafikale grunde. Rent indretningsmæssigt fulgte enkelte heller ikke med udviklingen.

Posthusenes åbningstider

Hvad angår posthusenes åbningstider var holdningen, at de af økonomiske grunde ikke skulle have åbent længere end rimelige servicekrav berettigede til. At finde dette var noget af en balancegang. Det medførte tillige store forskelle i de enkelte posthuses åbningstid. Det gjaldt specielt på landet, hvor man forsøgte at tage hensyn til lokale behov og vaner. Der var

således store forskelle på området, og kun den generelle udvikling og de mere væsentlige ændringer ved de større posthuse vil blive omtalt i det følgende..

I 1927 var åbningstiden ved postkontoret i Kannikegade 9-18 på hverdage, medens indleveringsstederne havde to timers middagslukning fra kl. 12.30. I besparelserne i 1920'erne indgik blandt andet indskrænkninger af kontortiden med for eksempel søndagslukning. Efter sammenslutningen af etaterne blev åbningstiden forlænget med en halv time om eftermiddagen. Først efter krigen skete større ændringer. I 1946 blev indført weekend-lukning fra lørdag kl. 14. Lukketiden blev skudt frem til 17.30. Postkontoret fulgte udviklingen fra forretningerne. Med undtagelse af Århus 1 og 2 bibeholdt man lukning i de stille timer midt på dagen. Middagslukningen gav ofte anledning til kritik i aviserne. Først når forretningernes omfang ved postekspeditionerne krævede det, forsvandt den. I 1963 var kontortiden ved hovedposthuset og Århus 1-6 fra 9.00 til 17.30 uden afbrydelse, medens posthusene Århus N og V samt i forstæderne stadig havde lukket to timer midt på dagen. Om lørdagen var åbningstiden blevet indskrænket til kl. 13., hvilket i slutningen af 1960'erne yderligere blev rykket en time frem. Besparelser og arbejdstidsnedsættelser førte også til, at posthuse uden omdeling først åbnede kl. 9.30, da hovedparten af forretningerne fandt sted efter dette tidspunkt. I 1975 kom det også til at gælde for samtlige postekspeditioner med omdeling i området. Herefter var åbningsti-

den 9.30-17.30 mandag til fredag og 9.30-12.00 lørdag.

Middagslukningen blev fjernet ved alle de større byposthuse med undtagelse af Egå. Brevsamlingsstederne på landet havde åbent et par timer om eftermiddagen på hverdage og omkring en time lørdag formiddag. Der var dog ikke kun tale om indskrænkninger. I slutningen af 1970'erne gennemførte man nogle forsøg ved omdelingsposthusene med at holde åbent en time længere om aftenen om torsdagen i lighed med banker og visse offentlige institutioner. Ordningen kunne ikke vise sin berettigelse, da statistikken afslørede, at den ikke var nogen succes. Det var dog gennem hele perioden muligt uden for den normale åbningstid mod betaling af et særligt gebyr at få foretaget ekspedition af forsendelser.

Generelt gik tendensen ved de århusianske posthuse i tidsrummet 1927-80 mod en kortere åbningstid. Denne udvikling var dog ikke entydig, da middagslukningen efterhånden forsvandt ved de større posthuse. Kontortidens længde var dog et område, der i høj grad blev påvirket af nedsættelser i personalets arbejdstid. Indskrænkningerne fandt ofte sted som følge af udviklingen på dette område. Yderligere var kontortiden et felt, hvor der kunne opnås store personalemæssige besparelser. Postvæsenet måtte være i overensstemmelse med almindelige forretninger, banker og servicevirksomheder for at kunne yde en rimelig service. Yderligere indskrænkninger ville uden tvivl blive mødt med kraftig kritik, navnlig hvis de kom til at ramme perioder som for ek-

sempel sidst på eftermiddagen, hvor antallet af ekspeditioner lå meget højt.

Organisation og personale

De underlagte posthuse udgjorde det laveste niveau i det danske postvæsens organisatoriske opbygning. Her foregik den egentlige drift med de daglige forretninger med publikum. De enkelte posthuse havde postkontoret som højeste postale myndighed. Ved Århus postkontor var der opbygget en administration, der styrede aktiviteterne i postkontorets område. Den var i sin virkemåde og organisation typisk for etaten som helhed.

I spidsen for administrationen stod postmesteren med ansvar for postkontorets virksomhed over for de andre postale myndigheder og over for publikum. Hans beføjelser blev gradvist udvidet mellem 1927 og 1980. Som stedfortræder og næstkommanderende havde postmesteren en postinspektør, der desuden varetog visse ad hoc opgaver. Til de styrende organer var tillige samarbejds- og sikkerhedsudvalg. Beslutninger herfra blev ført ud i livet ad de normale myndighedskanaler.

Postkontorets forskellige funktioner var stort set opdelt i tre hovedområder: afgående afdeling, ankomne afdeling og postmesterens kontor. I spidsen for de to første afdelinger stod to overkontrollører, hvis ansvarsområde omfattede en række funktioner i forskellige underafdelinger, hvilket fremgår af organisationsplanen. Derudover fremkom der i årenes løb en række hjælpefunktioner som uddannelse, værksted, kassererkontor og postmeste-

rens sekretariat. De dækkede flere hovedansvarsområder, men blev enten ledet af en enkelt afdeling, eller svævede mere eller mindre frit. Udover at opbygningen på nogle punkter var ulogisk, var den tillige uhensigtsmæssig. Ansvar og kompetence fulgtes ikke altid ad. Det gjaldt ikke kun for de underlagte posthuse, men også for fællesadministrationen ved Århus postkontor. Dette og lignende forhold gav krydsende kommandoveje, hvilket betød øget risiko for konflikter, større arbejdsbyrde og uklar ansvarsplacering. Som i andre bureaukratiske systemer skete der da også det, at efterhånden som de formelle kommandoveje blev for besværlige, blev de afløst af mere uformelle. Det var nødvendigt at søge at uddelegere myndighed til de mindre enheder for blandt andet at motivere medarbejderne.

Det samlede personale i normerede, faste stillinger ved postkontoret voksede til det firedobbelte. I samme tidsrum blev for eksempel antallet af almindelige brev-forsendelser mere end seksdoblet. Væksten i andre forsendelsesformer var endnu større, og nye kom til. Denne relativt lave vækst i personaleantallet i forhold til forretningernes omfang hænger sammen med, at arbejdet generelt må karakteriseres som personaletungt. Mange opgaver i forbindelse med postbesørgelsen kunne kun i begrænset omfang mekaniseres. Postvæsenet var ikke upåvirket af de tekniske ændringer i perioden, men der var ikke tale om nogen revolutionær udvikling som på andre dele af kommunikationsområdet. Dertil kom også, at personalets arbejdstid blev en del kortere,

Brevbærere på vej ud til omdeling fra hovedposthusets hovedindgang. Billedet, der stammer fra en i 1962 husstandsomdelt brochure, må være en iscenesættelse, da postbudene normalt benyttede en dør ved siden af Banegårdens hovedindgang. Herfra ledte en trappe op til budstuen på første sal.
 Foto i Lokalhistorisk Samling.

samtidig med at ferien blev forlænget. At stigningstaksten i mandskabsforbruget alligevel var lavere i forhold til postmængden, måtte skyldes den tekniske udvikling, bedre organisation og oplæring af personalet, rationaliseringer samt nedskæringer i servicen overfor publikum.

Fremgangen var dog ikke lige stærk i hele perioden. Den var størst mellem 1937/38 og 1947/48 med 50 procent. Det bemærkes, at brevmængden i samme tidsrum voksede næsten tilsvarende og pakkeantallet endnu mere. Århus havde ikke alene i denne periode en stor befolknings- og erhvervmæssig fremgang, men også besættelstidens særlige forhold nødvendiggjorde en større arbejdsstyrke. Mellem 1967/68 og 1977/78 øgedes personaleforbruget kraftigt med 43 procent eller cirka 300 i absolutte tal. Antallet af postforretninger steg ligeledes markant. Samfundsudviklingen medfør-

te et stigende kommunikationsbehov. Forskellige politiske indgreb (ansættelsesstop og personaleloft) i 1970'erne nyttede ikke stort. Efter en strejke i 1974 i Århus opdagede man postvæsenets sårbarhed i konfliktsituationer, og atter blev der ansat tjenestemænd. Heller ikke krisen, som medførte personalereduktion i den private sektor, gav en tilsvarende ned-

gang i arbejdsstyrken ved postkontoret, der tværtimod fortsatte med at vokse. I 1980 havde man cirka 1.050 fastansatte medarbejdere. Der blev i dette år behandlet 59.179 almindelige breve for hver ansat mod 40.364 i 1927/28. Denne produktivitsfremgang på cirka 47 procent på dette ene område kan dog kun benyttes med yderste forsigtighed. Postvæsenets officielle statistik omfatter ikke overenskomst- og løstansat personale, der især var vokset i løbet af 1970'erne og i 1980 udgjorde cirka 650. Med i alt cirka 1.700 medarbejdere i 1980 hørte Århus postkontor til blandt byens større arbejdspladser.

De enkelte personalegrupper

Størst fremgang mellem 1927 og 1980 havde postbudene i byen. Gruppen blev mere end seksdoblet. Specielt i tidsrummet 1937/38-1947/48 voksede antallet markant i procent. I absolutte tal var væksten dog højest i tiåret 1967/68-1977/78 med hele 155 nye tjenestemandsansatte postbude. Det var netop i disse perioder, at postmængden voksede mest. Postbudene udgjorde sammen med landpostbudene den ene af tre hovedlinjer i driften. Deres arbejdsområde var postomdeling og -sortering. De varetog således størstedelen af det stadig omfattende manuelle arbejde ved postens besøgelse. Endelig overtog postbudene flere nye arbejdsopgaver, for eksempel sortering, der tidligere var blevet varetaget af assistentpersonalet. Disse faktorer forklarer den stigende andel. For de tre år frem til 1980 gjorde også andre faktorer sig gældende bag stig-

ningen på hele 123 nye tjenestemænd. Personaleloftet og ansættelsesstoppet i 1970'erne havde betydet, at gruppen af løst ansatte postarbejdere var blevet temmelig stor. Strejkesituationerne viste, at denne udvikling var uhensigtsmæssig. Det var derfor en stor del af 'efterslæbet', der blev ansat i dette korte tidsrum.

Postbudegruppen var endnu i 1970'erne domineret af mænd. Arbejdet var for fysisk krævende og arbejdstiderne uhensigtsmæssige for kvinder med skolesøgende børn. For eksempel udtalte overkontrollør Blandfort, Århus, i 1962 at "I byområder er de mange trapper den største belastning, fordi de kræver, at hele kroppens vægt plus taskens (ofte 20 kg. eller mere) ustandseligt i et eller to sekunder, det vil sige for hvert trin hviler på eet ben. For landpostbude kan det siges kort: 'En dag i november med vestenvind er ikke noget for den kvindelige fysik'.³² I 1972 aftalte personaleorganisationerne, at der ikke fremover skulle skelnes mellem kvinde- og mandsarbejde. Med få undtagelser (chauffør-, omlæsning- og montørtjeneste) kunne kvinder nu blive postbude og landpostbude, medens mænd til gengæld fik adgang til kontorassistentstillinger. Med ligebehandlingsloven i 1978 bortfaldt de sidste begrænsninger. Det var næppe kønspolitiske synspunkter, der bandede vejen for holdningsskiftet. Det vejede tungere, at postvæsenet fra midten af 1960'erne og i begyndelsen af 1970'erne led under den hårde konkurrence om arbejdskraften. Postvæsenet måtte som det private erhvervsliv søge at inddrage den

kvindelige arbejdskraftreserve. Allerede inden reglerne blev ændret, havde postkontoret brudt det traditionelle antagelsesmønster i postbudtjenesten ved at ansætte fem kvinder. I 1973 blev de to første kvinder ansat som postbude på prøve.

Antallet af tjenestemandsansatte landpostbude viste frem til 1967/68 tilsyneladende en svagt faldende tendens. Tjenestemandsløven af 1927 havde nemlig bestemt, at landpostruter med under seks timers daglig tjeneste ikke måtte betjenes af tjenestemænd. Nedgangen var således ikke udtryk for nogen reduktion i antallet af ruter på landet. På de mindre sideruter blev i stedet indsat ekstrabude, der sammenlagt viser, at niveauet lå nogenlunde konstant frem til 1957/58. Herefter faldt antallet stærkt. Det kunne skyldes, at landdistriktet blev mindre ved byens store vækst. Ruterne på landet blev overført til bydistriktet. En mere sandsynlig forklaring er, at et stigende antal ruter måtte udføres af ikke-tjenestemandsansat personale. Landpostbudenes faldende andel af Århus postkontors samlede personale var dog udtryk for, at de andre dele i driften voksede stærkere. Efter 1967/68 steg antallet atter stærkt. Bag denne udvikling lå udflytningen fra Århus til fjernforstæderne, der blev betjent af landpostbude. Motoriseringen af landpostvæsenet, der kom i gang i 1970'erne, gav til gengæld en modgående tendens.

Ved at tage en supplerende uddannelse og bestå en fagprøve kunne et postbud avancere til overpakmester, postbudformand og postvagtimester. Arbejdsoptionerne bestod fortrinsvist i at lede, føre til-

syn med og tilrettelægge det daglige arbejde. Arbejdslederne havde traditionelt ret frie hænder til udførelsen af deres tjeneste, idet inspektion fra foresattes side var ret begrænset.³³ De var dermed 'mændene i midten' med de komplikationer, som dette kunne indebære med tryk fra både oven og neden. Mellemlidergruppen voksede i hele perioden. I 1927 var der 16 med titlerne overpostbudformand, postbudformand og overpakmester. I 1979 udgjorde gruppen af postvagtimestre, postbudformænd, postchaufførformænd og overpakmestere 71 personer.

Kontorpersonalet, der omfattede kontorassistenter og assistenter, udgjorde de to sidste af de tre hovedlinier i postvæsenets driftstjeneste. Gruppen som helhed viser stor fremgang, idet den voksede til mere end det femdobbelte mellem 1927 og 1980. Dens relative andel var på nogenlunde samme niveau perioden igennem. De store procentvise stigninger i enkelte tiår skyldes atter stor vækst i Århus postkontors forretninger inden for kontorpersonalets arbejdsområder.

Kontorassistenterne, hvis væsentligste arbejdsopgaver var almindeligt kontorarbejde og kundeekspedition, udgjorde den anden store gruppe af 'menige' i postvæsenet. Avancement kunne opnås ved videreuddannelse. En stor del af den talræssige fremgang lå uden tvivl i denne kategori, der blandt andet også overtog funktioner, som tidligere var blevet udført af assistenter. Gruppen bestod fortrinsvist af kvinder. Mønstret blev dog i nogen grad ændret i 1970'erne. Tidligere var der for de fleste kvinder et ophold i deres ar-

bejdsmæssige beskæftigelse i postvæsenet, når de stiftede familie. Den hjemmegående hustru var op i 1960'erne stadig det mest almindelige. Kvinderne forblev nu på arbejdsmarkedet. Det var ikke kun socialt acceptabelt, men også nødvendigt for at kunne have parcelhus, bil, institutionspladser til børnene og lignende. Udviklingen medførte også, at der efterhånden blev et større antal deltidsansættelser blandt kontorassistentene for eksempel i indleveringstjenesten og på kontoret. Herved fik man samtidig en fleksibel arbejdsstyrke, der kunne trækkes på i spidsbelastningsperioderne. Ydermere var der en del overenskomstanatte. De indgik ikke i de førte statistiske opgørelser, og udviklingen i deres antal kan ikke følges. I 1980 var der cirka 130 tjenestemandsanatte og omkring 170 overenskomstanatte kontorfunktionærer.

Den anden af driftens hovedlinier i kontorpersonaletallene var assistenterne. De havde gennemgået en postal uddannelse. Arbejdsopgaverne var især af overordnet administrativ art. Stillingsbetegnelserne kunne være assistent, overassistent, kontrollør eller postmester. Det var således postvæsenets 'officerer'. Mange funktioner, tidligere varetaget af assistenter, overgik i perioden til de 'lavere' personalegrupper. Samtidig blev det administrative apparat dog udbygget. I 1980 var det assistentuddannede personale ved Århus postkontor på cirka 80. Også denne personalekategori var domineret af mænd, selv om der formelt var ligestilling mellem kønnene indenfor embedsklasserne i hele perioden. Kvindelige assis-

tenter var dog ikke særlig almindelige i postvæsenet, og først i 1936 stod en kvinde opført blandt den faste stab i denne linie.³⁴ Det var ofte såkaldte selverhvervende ugifte kvinder, men der var dog også enkelte gifte. Kvinderne var fortrinsvist ansat i assistent- og overassistentstillinger. Den første kvindelige kontrollør ved postkontoret blev udnævnt i 1949. Det var ualmindeligt, at kvinder opnåede lederstillinger. De opgav ofte karrieren af familiære grunde. Af erindringerne fremgår det også, at en af de århusianske postmestre var mod kvinder i topstillinger.³⁵ De kunne blive overassistenter eller rangeret ud som postforvaltere uden egentlig kompetence. Personalefortegnelsen for 1979 viser, at der reelt ikke var sket de store fremskridt. Blandt postkontorets 15 kontrollører var ingen kvinder. Derimod var ti ud af 18 overassistenter og assistenter med faste stillinger kvinder.

Udover de nævnte personalekategorier var der tilknyttet en række andre mindre grupper. En af disse var brevsamlere og postekspeditører. Det var mindre erhvervsdrivende, fortrinsvis kioskejere eller købmænd. De blev ansat på kontrakt og skulle fra deres butik varetage et begrænset antal af postvæsenets forretninger. Deres antal hang selvfølgelig nøje sammen med udviklingen i brevsamlingssteder/postindleveringssteder. I periodens første del, hvor udbygningen med postbude fandt sted, steg antallet af brevsamlere/postekspeditører, men efter 1957/58 gik denne personalekategori stærkt tilbage. Nedgangen skyldtes foruden nedlæggelser, at brevsamlerne efterhånden blev

afløst af faguddannet personale, hvilket skete, når forretningernes omfang og karakter gjorde, at arbejdet ikke længere kunne varetages som et bijob.

Med København som forbillede blev der fra 1928/29 også i Århus ansat cykelbude til udbringning af telegrammer og ekspresbreve. Desuden blev cykelbude brugt som afløser i kontorbudtjenesten og ved kassetømning. Blandt ansættelsesbetingelserne var anført, at den unge mand skulle kunne cykle. I 1960'erne blev også denne gren af postvæsenet motoriseret med knallerter. Stillingerne havde dog især sin betydning ved, at de ofte var første trin på vejen i en livsgerning ved postvæsenet.³⁶

Stillingerne som ekstra- og reservebude samt aspiranter kunne også være begyndelsen til en karriere ved etaten. Arbejdet var afløsning af det faste personale og assistance i spidsbelastningsperioder. I 'Vejledning for postbudpersonalet' fra 1929 skulle ansøgeren som betingelse for ansættelse blandt andet have 'ført en uplettet Vandel og ikke være behæftet med Gæld', kunne "skrive en tydelig Haandskrift' og have 'en sund og kraftig Konstitution uden Legemsfejl'. Endvidere var det af betydning, 'at den paagældende ikke, eller i hvert fald daglig, nyder Spiritus'. Udover at opfylde disse krav måtte ansøgeren også klare en prøve, for at godtgøre 'om han kan skrive nogenlunde ortografisk efter Diktat, læse Skrift med Letted samt regne de fire Regningsarter med hele Tal'. Tidligere tiders fortrinsstilling for militære personer var formelt forsvundet fra ansættelsesbetingelserne, men

gode soldaterpapirer var nok stadig en stor fordel.³⁷

En egentlig uddannelse af 'postbudlærlingene' var længe et forsømt område. Oplæringen foregik, ved at den nyansatte i en kort periode var 'føl' hos et ældre bud.³⁸ Den første dag ved postvæsenet startede med at lære at tømme en postkasse, 'vaske' post og stemple breve. Når man blev sat til at udføre et arbejde, måtte man selv finde ud af det ved at holde øjne og øren åbne samt eventuelt spørge sig frem i tvivlstilfælde. Det var ikke usædvanligt at debutere som afløser i et brevdistrikt uden nogen form for indøvelse eller kun en meget begrænset instruktion.³⁹ For eksempel fortæller en senere postvagtimester, at han den første dag blev sendt af sted, uden at posten var 'sat', hvormed menes lagt i ruteorden.⁴⁰ Aspiranter og ekstrabude fik dagløn, aspiranterne dog mindst. Tiden med den løse ansættelse var en periode med meget ringe indtjeningsmuligheder. Afløserne blev sendt hjem, når der ikke var brug for deres arbejdskraft. Ansættelse som reservepostbud med fast løn og tillæg for udført tjeneste gav derfor en økonomisk sikkerhed. Efter nogle års tilfredsstillende tjeneste opnåede man så langt om længe den attråede tjenestemandsansættelse som postbud med fast løn, pension og sikkerhed i ansættelsen.

Avisbudene var kvinder ansat til omdeling af uge- og månedsblade samt aviser. De skulle være mellem 25 og 40 år og fik løn for hver omdelt nummer. Bladkonerne blev ansat ved Århus postkontor i 1930'erne. I 1953 havde postkontoret 23

Ekstra mandskab blev indkaldt som afløsere i spidsbelastningsperioderne. Postkontoret nød godt af universitetsbyens mange studerende, der til gengæld for deres hjælp fik et tilskud til økonomien. Centralsorteringen af julepost fra det meste af Østjylland startede 1966 i Viby-hallen.

Foto i Lokalhistorisk Samling.

kvindelige bladomdelere. De blev næsten alle afskediget med kort varsel pr. 30.04.1963. Det var nu blevet svært at skaffe damer, der ville påtage sig det dårligt lønnede og ukvalificerede arbejde. Brevbærerne ved postkontoret blev atter pålagt udbringningen af aviser.

Overgangen til postnumrene i 1970 betød, at man nu blot kunne sortere forsendelserne efter cifrene. Arbejdet kunne overtages af mindre kvalificeret og billigere arbejdskraft, altså deltidbeskæftigede kvinder. Postkontoret havde svært ved at skaffe den nødvendige arbejdskraft. Overpakkemestrene, der forestod sorteringen i afdelingen for afgående brevpost, var hårdt presset blandt andet med inddragelse af fridage, og ønskede lettelse af deres tjenester. Dette gjorde, at personaleorganisationen fraveg deres erklærede politik om ansættelse af tjenestemænd på hel

tid. Et krav om organisering af nummerdamerne kom man dog igennem med. Situationen på arbejdsmarkedet medførte, at kvinder nu

trængte sig ind på arbejdsområder traditionelt forbeholdt mænd. I 'husmoderholder' fik man en stabil og villig hjælp i det travleste tidsrum i afgående brevpost.

I spidsbelastningsperioderne indkaldte man ekstra mandskab som afløsere på kontorerne og i omdelingstjenesten. Afløserne gik selvfølgelig under kælenavnene 'sommerfugle' og 'nisser'. Da man i julen 1966 påbegyndte centralsorteringen af julepost fra det meste af Østjylland i Viby-hallen, ansattes flere hundrede unge til dette arbejde. Udsorteringen skete efter et særligt alfabetisk system. Postkontoret nød godt af de mange studerende, der behøvede et tilskud til deres økonomi.

Øverst i hierarkiet ved Århus postkontor stod postmesteren. I tidsrummet 1927–1980 havde postkontoret fem ledere: J.C. Mørch 1924–1937, H. Emborg 1937–1955, O.C.J. Christensen 1955–

1964, O.C.F. Westphal 1964-1975 og P.K. Lund 1976-1987. De udgjorde den talmæssigt mindste personalegruppe, men havde til gengæld stor betydning for forholdene ved postkontoret.

Stillingen som postmester ved landets største postkontor stillede store krav til indehaveren. Postmesterens centrale opgave var at forestå den almindelige ledelse af kontorets forretninger. Han skulle føre tilsyn med etatens virksomhed i distriktet og kontrollere personalet. De postale kvalifikationer skulle være i orden, men samtidigt krævedes en bred administrativ baggrund. Postmestrene havde alle haft et langt liv i postvæsenet med tjeneste ved forskellige lokale og regionale tjenestesteder. Enkelte kom fra mindre postmesterembeder, inden de sluttede deres karriere som leder af landets største postkontor. Myndighedsområde blev kraftigt udvidet i løbet af perioden, særligt med hensyn til personalets forhold. Efterhånden påhvilede den lokale rekruttering udelukkende postmesteren. Hans indstilling var afgørende, selvom antagelserne i visse tilfælde formelt skulle godkendes af de centrale postale myndigheder. Han havde også ansvaret for uddannelse og bedømmelse af personalet, og skulle blandt andet påtegne alle ansøgninger om advancement. Disse bemærkninger ville i de fleste tilfælde blive tillagt afgørende betydning.

Erhvervet medførte en række repræsentative opgaver. Med postmester Emborg kom denne side mere frem i lyset. Tidligere tiders strenge embedsmænd blev afløst af en mere udadvendt og publikumsvenlig stil. Man søgte især at inddra-

ge lokalpressen til at oplyse om postvæsenets arbejde. Et særligt populært emne gennem årene var 'de røde postbude' og juletravlheden med de store mængder af breve og pakker. Denne linie blev mere eller mindre fulgt op af Emborgs efterfølgere, således at etatens omdømme i hvert fald lokalt blev det bedst mulige. Postmesterens holdning og forhold til personalet havde afgørende betydning for arbejdsklimaet. Ledelsesformen var som overalt i etaten udpræget autoritær. Den enkelte postmesters personlige indstilling spillede dog en stor rolle for, hvor fremtrædende dette var i det daglige. Tidligere var postmesteren omgivet af respekt og ærefrygt fra de ansattes side. Ved Århus postkontor skete senere en drejning i retning af det skarperne i forhold til personalet, således at kun frygten var tilbage. Først med den sidste postmester i den behandlede periode slog en mere demokratisk stil igennem. Det kunne ikke undre, at nogle postmestrene mod slutningen af deres embedsperiode i 70-års alderen havde svært ved at tilpasse sig og forstå tidens nye strømninger og nye holdninger. Udviklingen i det omgivende samfund havde medført, at indholdet i ledelsesopgaven blev væsentligt ændret i forhold til tidligere.

Nye og ombyggede posthuse

De lokalemæssige forhold ved postkontorets forskellige tjenestesteder spillede en afgørende rolle for arbejdsforholdene. Igennem det meste af perioden blev diverse store byggeplaner og udvidelser ved postkontoret drøftet, ligesom lokaleforholdene gentagne gange bevirkede uro

blandt personalet. Den efterfølgende fremstilling vil i nogen grad være koncentreret om de større tjenestesteder som hovedposthuset og APX-en.

Sammenlægningen af post- og telegrafvæsenet i 1927 førte ikke i det daglige, praktiske arbejde til de store ændringer. Mange steder blev sammensmeltningen imidlertid markeret ved, at de to etater kom under samme tag. Dette var dog allerede sket i Århus med Kannikegadebyggeriet i 1905. Derimod fandt der i periodens første år en bygningsmæssig adskillelse sted af de to væsener.

Allerede kort efter åbningen viste posthuset i Kannikegade sig at være for lille på grund af stigningen i postforretningerne og byens vækst. Oprettelsen af enkelte postindleveringssteder rundt om i byen aflastede dog hovedpostkontoret noget. Pladsproblemerne var store og fra postmæssig side blev det fremhævet, at 'næppe noget Steds i Landet kunne 'Kø'erne på Dagens travle Tider blive saa lange til Trods for Personalets rappe Fingre'.⁴¹ Endvidere var Kannikegade-posthuset af transportmæssige grunde mindre velegnet. Først blev den indgående post under snævre og besværlige forhold omlæsset på banegårdens perroner. Dernæst måtte posten køres til Kannikegade i fraktagevogne, hvor den først efter endnu en omlæsning endelig kunne komme under behandling. Yderligere var Banegårdsekspeditionen uden publikumsbetjening, og sluttelig var der i det omliggende kvarter sket en stor bymæssig vækst.

De første planer om et nyt centralposthus ved Banegården var allerede frem-

kommet.⁴² Postvæsenet begyndte opkøb af grunde i området. Fra centralt hold ønskede man kun, at udflytningen skulle omfatte pakkeposten, hvor man fra lokal side krævede, at den af posttekniske og arbejdskraftmæssige hensyn blev total. Telegrafvæsenet skulle forblive i Kannikegade. Problemet blev løst, ved at Statsbanerne i 1925 foreslog opførelsen af en fællesbygning. Derved blev det muligt både at spare og opfylde det stedlige postvæsens ønsker. Planen blev gennemført ved banegårdsbyggeriet fra 1927. 11.10.1929 indviedes det nye hovedposthus, der siden da har været hovedkvarter for det århusianske postområde. Endvidere rummede det lokaler for 3. overpostinspektorat. Alt dette lå i en lille vinkel, der udgjorde den nordlige del af den dengang gule fællesbygning. Den var i tre etager, men havde på grund af niveauforskellen yderligere to kælderetager under Banegårdsplads.

Postkontorets hovedindgang lå i hjørnet ud mod selve Banegårdsplads. Den førte ind til en forhal med rotunde og trappe. I stuen til venstre lå et pakkeindleveringslokale og til højre et lokale for al den øvrige post- og telegrafekspedition. Væggene i dette rum blev i årene 1931/32 udsmykket af Axel P. Jensen med motiver fra Århus og omegn og Jylland. Stueetagen og dens indretning forblev stort set uforandret perioden igennem. I 1979 blev der dog indrettet en særlig filateliafdeling i den ene ende af pakkeinddelingen.

Bygningens første sal indeholdt til venstre et langt, søjledelt lokale med brevsorteringsafdeling og afhentningsbokse. Til højre lå postmesterens kontor og én

Situationsbillede 1932 fra Århus Postkontors ekspeditionslokale. Billedet viser, at også indenfor post- og telegrafvæsenet var kvinder godt på vej til at gøre sig gældende.

Foto i Lokalthistorisk Samling.

spisestue til budpersonalet og én til kontorpersonalet. På anden sal var der tjenesteboliger for postmesteren og overpostinspektøren, hvor tagetagen blandt andet havde overnatningslokaler til jernbanepostkontorets personale. På grund af niveauforskellen mellem Banegårdsplads og baneterrænet havde bygningen to kælderetager.¹³ I den øverste fandtes lokaler for afgående post, postadressering, avis-sortering samt toilet- og baderum. Underste etage eller pakkekælderen havde direkte adgang ud til overdækkede perroner for biler og togvogne.

Ved overflytningen fik man ikke kun

næsten dobbelt så megen plads, men det blev også indrettet med sin tids mest moderne udstyr. Blandt andet havde man automatisk transportbånd mellem pakkeindlevering og pakkekælder, fjernskrivere, elektriske regnemaskiner og uranlæg, elektrokarrer med påhængsvogne, fjernvarme og varmt vand, to elevatorer, elektrisk frankostemplingsmaskine, maskinstemplingsmaskine til 60.000 breve i timen, kontorbrevkasse med direkte forbindelse til 'opvaskebordet', gummiløbere mod ømme fødder og slid, samt udstyrtingsbord med opsamling af snavs fra posten. Århus postkontor fremstod med

den senere postmester Emborgs ord 'Ligesaa lidt som Aarhus er nogen Verdensby, ligesaa lidt er Aarhus Centralpostbygning noget Postpalads, og den staar med Hensyn til Dimensioner og tekniske Indretninger som en naturlig Følge af de mindre Forhold tilbage for de moderne Postbygninger i vore Nabolandes store Byer, men den er dog efter danske Forhold af saa anselige Dimensioner og moderne indrettet'. Postmesterens opfattelse deltes dog ikke af personalet. Protokollen for fagforeningen for postbudene indeholder lige fra begyndelsen besværligheder over lokale forholdene. Meget af samarbejdsudvalgets tid gik med behandling af gener som træk og lignende ulemper forskellige steder i bygningen.

Udviklingen gik stærkt. Allerede i 1930'erne var pladsforholdene i Banegårdsposthuset knebne, hvilket i krigsårene 1940 - 1945 blev mere udtalte. Som løsning på problemerne havde man efter krigen planer om en udvidelse af postkontoret med en bygning langs Banegårdsgade.⁴⁴ Det lå dog noget tungt med bevillingen til byggeriet. I første omgang inddrog man i 1953 overpostinspektorets kontorer og overpostinspektørens lejlighed til postadressering, der tidligere havde til huse i øverste kælder. I disse lokaler behandledes hvert år flere millioner aviser, blade og tidsskrifter. De fraflyttede rum i øverste kælder blev overtaget af afgående brevpost. I 1955 blev endnu en tjenestebolig nedlagt, hvorved der blev skaffet plads til et hårdt tiltrængt markettenderi. I 1975 overgik så postmesterens lejlighed på anden sal til undervisnings-

lokaler. De flyttedes i 1978 til tagetagen, hvilket gav plads til et nyt postvagtmeesterkontor.

En anden måde at klare pladsproblemerne på var ved en udflytning af hele eller dele af forskellige arbejdsområder fra hovedposthuset på Banegårdsplads. Det skete i begyndelsen i spidsbelastningsperioderne op til jul med store mængder brev- og pakkepost, hvor man gennem tiderne brugte så forskellige løsninger som kreaturstaldene i det offentlige slagtehus, et fynsk bryllupstelt, Århus-hallen og Viby-hallen.⁴⁵ Den overbefolkede brev-bærerhal på første sal blev i første omgang aflastet ved udflytningen til distriktsomdelingsposthusene. I 1971 fandt en væsentlig lettelse sted, da hele ankomne brevpost, postboksafdelingen og avispostekspeditionen blev overflyttet til lejede lokaler i Århus-hallen i Skt. Knudsgade.⁴⁶ Skuepladsen for cykelløb, teaterforestillinger og shows blev afløst af sorteringsreoler og røde postbude. Udflytningen gav store ændringer i lokale anvendelsen i Banegårdsposthuset. Afgående brevpost fik væsentlig mere plads i den tidligere brev-bærerhal. Oplysnings- og reklama-tionsafdelingen fik også plads på første sal, da postmesterens administrationsafdeling flyttede til postadresseringens lokaler på anden sal.

Et stort trin i udflytningsplanerne blev påbegyndt i sommeren 1969, da man startede opførelsen af en Avis- og pakkeekspedition (kaldet APX) ved jernbaneter-rænet i Ankersgade på Frederiksbjerg. Det skulle permanent løse den pladsmangel, der siden krigen havde hersket i afgående

og ankomne pakker i posthusets underste kælder.⁴⁷ Forskellige tekniske forbedringer havde afhjulpet problemerne, men midt i 1960'erne var forholdene blevet meget utilfredsstillende. Der var heller ikke længere plads i gården til pakkebilerne. Indtil pakkecentret kunne tages i brug, lejede postkontoret som en midlertidig løsning i 1969 DSB's ilgodsekspedition, der lå i den nordlige ende af parkeringspladsen. Den nye Avis- og pakkeekspe-dition blev endelig indviet 25.05.1973, men var dog allerede taget i brug to måneder før.

Den nye treetagers bygning var i alt på cirka 5.500 kvadratmeter. Det var over dobbelt så meget, som hovedposthuset rå-dede over ved dets ibrugtagning i 1929. Den øverste etage indeholdt avispostek-spedition, kantine, garderobe og lignen-de lokaler. I den mellemste etage var der opstillet en automatisk pakkesortering-smaskine til ankomne pakker, der ved hjælp af en kodning på et Edb-anlæg auto-matisk blev fordelt på de århusianske pak-keomdelingsdistrikter. Pakkerne kom til maskinen ved transport fra den underste etage. Den lå i højde med to perroner ved et nyt jernbanespor. I nederste etage var en maskine til afgangssortering. Trans-portbånd og kædetransportører befordre-de pakkerne gennem anlægget til jernba-nevognene. Bygningen og det avancerede anlæg gav dog anledning til en lang ræk-ke miljø- og trivselsmæssige problemer, der i høj grad påvirkede postkontorets virksomhed årtiet ud.

Ved Århus postkontors lokaler rundt om i distriktet skete en række bygnings-

mæssige ændringer. Flere måtte gentagne gange flytte for at tilpasse sig det stigende antal forretninger. Strukturændringen i brevomdelingen blev startsignalet til en stor byggemæssig aktivitet ved distrikts-posthusene. I løbet af 1970'erne fik post-husene i Højbjerg, Viby, Åbyhøj, Århus V, Århus N, Brabrand, Vejlbj og Egå nye lokaler. Ved de mindre posthuse, indleve-ringssteder og ekspeditioner på landet blev der navnlig i periodens sidste del fore-taget en lang række moderniseringer og ombygninger. Men helt op til omkring 1950 sorterede postbudene ved postek-speditionen i Skovby Østjylland endnu deres post ved et bord, der stod i vente-værelset for de rejsende, der skulle med Hammelbanen.⁴⁸

Mod periodens slutning var postbe-handlingen for Århus postkontor fordelt på tre centre: Banegårdsposthuset, Århus-hallen og APX. Det gav problemer med indbyrdes kommunikation og transport. Navnlig var hovedposthuset ikke længere tidssvarende. For eksempel foregik be-handlingen af den afgående brevpost på hele tre forskellige etager. I underste kæl-der skete omlæsningen af brevforсен-delserne i forbindelse med postkørsel, tog og rutebiler. Dernæst blev brevene bragt til underste etage til stempling. Begge ste-der skete arbejdet under trange lokal-emæssige forhold. På posthusets første sal blev brevene 'vasket' og sorteret, før de kunne nedlægges. Herfra blev brevene at-ter bragt til underste kælder for at blive transporteret videre. I slutningen af 1970'erne fik man kapacitetsproblemer i det da ikke ti år gamle APX. De gamle,

skrinlagte planer for en bygning langs Banegårdsgade blev derfor mod periodens slutning atter taget op. Både Ålborg og Odense fik nye centralposthuse med de vigtigste funktioner samlet under ét tag. I Århus blev denne mulighed for en mere rationel løsning sandsynligvis forpasset, da man nøjedes med udflytningen af pakkeposten til Ankersgade.

Litteratur, noter og henvisninger

Foruden de i noterne nævnte værker, erindringer og aviser er der anvendt følgende litteratur:

Beretning og statistik. Post- og telegrafvæsenet i Danmark. Diverse år.

Bernhardt Jensen: Luftfavnplaner gennem 40 år. Århus Årbog 1972; Århus 1972.

Lærebog I. Driftskundskab. Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet. Udsendt i maj 1966.

O. S. Olsen: Motoren i Postvæsenets Tjeneste; Aarbog for det danske Postvæsen 1934.

10 års oversigt. Århus 1970-1980. Meddelelser fra Århus kommunes statistiske kontor. Nr. 15, maj 1981.

Oversigt over Postbefordringen m.v., November 1930. København 1930.

Post- og Telegrafhaandbogen. Udgivet af Post- og Telegrafvæsenet. København. Diverse år.

Det danske Post- og Telegrafvæsen. Beretning om virksomheden 1917-1967; Bind I-III.

Posthaandbogen. Udgivet af Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet pr. 1. Juni 1927; København 1927.

Posthornet. Diverse år.

Postillon. Diverse år.

Postvæsenets Virksomhed i Finansaaret 19—. Diverse år. Rejseliste for Kongeriget Danmark. Fabers Rejseliste. Udgivet af De danske Statsbaner. Diverse år.

L. Falck Tjellesen: Dansk Post- og Telegrafforening. 1929-1949. København (u.å.).

Vejledning for Postbudpersonalet; udgivet af Generaldirektoratet for Post- og Telegrafvæsenet. Diverse år.

O. C. F. Westphal: Et provinspostkontors oprettelse og udbygning. Nordisk Posttidsskrift 1953.

Årbog for det danske Postvæsen. Diverse år.

Århus Postkontor, Introduktionsskrift til nye medarbejdere. Diverse udgaver.

Årsberetning. Post. Diverse år.

1. Demokraten 18/9 1942.

2. Johannes Sestoft: Århus postkontor gennem 300 år; i: Århus Stifts Aarbøger XLIX, 1956, 256 (herefter Sestoft 1956).

3. Demokraten 21/5 1936, 9.

4. Sestoft 1956, 250.

5. Demokraten 20/12 1959. Århus Amtstidende 23/12 1960.

6. Jyllandsposten 10/5 1930. Demokraten 10/11 1929.

7. Sommeren 1953 var Århus postkontor med i et forsøg med postbefordring ad en rute Tyskland-Norge med mellemlanding i Tirstrup. Sestoft 1956, 261.

8. Demokraten 26.10.1943.

9. Århus Stiftstidende 20.02.1947.

10. Demokraten 05.11.1944 og 28.11.1944. Udgangstiderne var fastsat til 7.30, 10.15 og 16.00.

11. Århus Stiftstidende 06.06.1946.

12. Demokraten 21.11.1954.

13. Udgangstiderne var 7.00, 10.30 og 16.00. I 1961 fremrykkedes udgangstiden for 3. omdeling med en time.

14. Brev af 28.05.1956 i Generalpostinspektoratets arkiv.

15. Indsamling 1984-85 af erindringer fra ansatte ved Århus Postkontor, Aagaard. (herefter Erindringer og navn). P.t. hos Jens Ingvordsen.

16. Erindringer Aagaard.

17. Demokraten 19.07.1962.

18. Århus 1 oprettet som brevsamlingssted i Skt Pauls apotek, Jægergårdsvej (Århus I), overført som indleveringssted bestyret af postassistent 01.11.1912 til Jægergårdsvej 117. Århus 2 oprettet i Skt Clemens apotek, Nørregade 01.03.1902, senere overført til Nørre Allé 30; fra 01.05.1919 postindleveringssted, senere overført til Nørre Allé 40 (Århus II).

19. Willemoesgade 2, 10 og 69, oprettet 01.03.1909. Skanderborg Landevej oprettet 01.12.1924 til betjening af Kongsvangkvarteret, senere benævnt Århus 4, fra 01.04.1931 Århus S, fra 01.11.1947 Århus 25; Skanderborgvej 117. Frederikshallé 178A oprettet 01.05.1927.

20. Risskov oprettet 01.09.1878, blev juni 1926 sammen med Åbyhøj (oprettet 01.10.1912) bestyret af postkontrollør og kunne direkte udveksle alle arter brevforsendelser. Viby J oprettet 19.06.1884.

21. Brabrand (01.09.1890). Galten (01.05.1923). Harlev J (01.05.1902). Hasselager (01.08.1869). Hjortshøj (01.12.1877). Lillering (01.08.1923). Lystrup (11.12.1877). Løgten (01.10.1879). Mundelstrup (01.09.1887). Ormslev (01.05.1902). Skovby (01.05.1902). Skødstrup (01.11.1921). Stavtrup

- (01.12.1908). Tranbjerg (19.06.1884). Tunø (01.05.1921). Brevopsamlingsstederne Skåde (01.06.1919) og Vejlbj (01.12.1926).
22. Holme (01.12.1937). Spørring (01.02.1938). Ny Solbjerg og Lading (01.11.1939). Trige (01.01.1943). Lisbjerg og Skejby (01.12.1946)
23. Århus 7 Hasle (01.03.1938). Århus 8 Marselis Boulevard 24 (15.11.1939). Århus 9 Vesterbro 4 (01.05.1942). Århus 21 Søndre Ringgade 2 (01.08.1946). Århus 22 Jens Baggesensvej 22 (01.08.1946). Århus 23 Thorvaldsensgade 34 (16.12.1946). Århus 24 Viborgvej 24 (20.06.1947).
24. Århus 30 Vestre Ringgade 168 og Århus 31 Aldersrovej 39 (01.10.1950). Århus 26 Rosenvangsallé 176 (01.12.1952). Århus 32, 33 og 34 brugt for postindleveringsstederne Skåde, Vejlbj og Holme. Århus 35 Tousevej 65 Åbyhøj (01.12.1953). Århus 36 Hammershusvej 39 (15.02.1955).
25. Århus 32 Oddervej 32 nedlagt fra 01.06.1962.
26. Århus 37 Louisevej 6A Brabrand (01.05.1967). Århus 23 Sønderborggade 11 (01.08.1960).
27. Århus 6 oprettet, Århus 23 Lundbyesgade 26 og Århus 29 Vesterbrogade 34 begge nedlagt (26.07.1957).
28. Århus 27 Viborgvej 146 nedlagt og fra 01.02.1963 selvstændig postdistrikt Århus V.
29. Ny Solbjerg omdannet fra brevsamlingssted til postekspedition på landet. Lading nedlagt 01.10.1970 og afløst af postekspedition i Sabro. Trige postekspedition fra 13.03.1978.
30. Århus 5 Rolighedsvej 34 Risskov og Århus 33 Vejlbj-gade 25 (11.08.1969).
31. Århus 30 nedlagt 01.08.1973. Århus 22 og Århus 29 nedlagt. Århus 27 Sønderallé 38 Viby J oprettet 30.07.1970.
32. Jyllandsposten 22.08.1962.
33. Erindringer Kalby.
34. Se f.eks. Erindringer Frederiksen og Hald.
35. Erindringer Stigler.
36. Erindringer Tanggaard.
37. Erindringer Andersen.
38. Erindringer Gaardbo, Tanggaard og Aagaard.
39. Erindringer Olesen.
40. Erindringer Olesen.
41. A C Thygesen: Aarhus Postkontor, Aarvog for det danske Postvæsen 1933, 397.
42. Oplysningerne i det følgende stammer fra H Ermborg: Aarhus Centralpostbygning; i: Nordisk Posttidsskrift 1930, Gefle 1931, 2-13.
43. En nøje beskrivelse af kælderetagerne findes i Erindringer Kalby.
44. Demokraten 14.01.1940 og Århus Stiftstidende 15.01.1950. Århus Stiftstidende 21.11.1946 og Århus Amtstidende 21.11.1946, Demokraten 22.11.1950 og Århus Stiftstidende 12.11.1950.
45. Århus Amtstidende 20.12.1946.
46. Århus Stiftstidende 17.04.1971.
47. Erindringer Kalby.
48. Erindringer Aagaard.

Arkæologiske udgravninger i Østjylland 2001-2002

- en oversigt

Af Anemette S. Christensen

Oversigten dækker gennemførte og igangværende udgravninger i de tidligere Randers, Århus og Skanderborg amter ligesom oversigterne i årbøgerne for 1998, 1999 og 2001. Læsere, der ønsker mere detaljerede oplysninger om de enkelte undersøgelser, kan få dem i den årlige publikation *Arkæologiske udgravninger i Danmark*, udgivet af Det Arkæologiske Nævn. Oplysningerne i de udvalgte eksempler og oversigten nedenfor bygger dels på dette værks årgang 2001, dels på oplysninger, de enkelte museer velvilligt har stillet til rådighed vedrørende år 2002.¹

Stenalderen (- ca. 1800 f.Kr.)

Ved Lystrup Enge frilagdes 150m² aflejringer fra Ærtebølleperioden (5400-3900 f.Kr.) på en lav grusrevle. Arealet er blevet tolket som en fiskeplads med udsmid fra en nærliggende boplads. Der fundet 2-4 meter lange tilspidsede hasselstager fra et fiskehegn, redskaber af flint og tak og en velbevaret del af en stammebåd.

Fra samme periode er i Romalt Enge ved Kristrup afdækket hustomter, der dateres ved hjælp af flintredskaber. Husene viste sig som stolpehuller i vægforløb med en række tagbærende stolper, og de har været cirka 3 meter brede og mindst 5 me-

ter lange. Gulvene bestod af bark fra lindetræer. Fundet er et af de få i Danmark med huse fra denne periode.

Ved Albæk Hedegård på Djursland undersøgtes i 2001 dele af en boplads fra perioden 3900-3300 f. kr. Her afdækkedes spor af huse i form af stolperækker, lerklining og stensatte ildsteder. Der blev endvidere fundet såkaldt Fuchsbergkeramik.

På nordsiden af det tørlagte Kolindsund ved Ginnerup er der flere steder fundet spor af boplads fra cirka 3000 f.Kr. Udgravningerne har vist, at denne periodes bosættelser ikke kun har været kystnære fangststationer men også længerevarende, stationære bosættelser. Det samme billede synes at vise sig ved Kainsbakke.

Der er påvist bosættelser fra perioden 3900-2800 f.Kr. flere steder mellem Lisbjerg og Hjortshøj. Fra perioden 3500-3000 f.Kr. er der fundet stolpespor efter huse, der er de ældst dokumenterede hustomter i Århusområdet.

I området Helenelyst i Brabrand er et 40.000 m² stort areal blevet afdækket med fund fra forskellige perioder. Der er blevet anlagt et vadested af håndstore sten over et vandløb, der nu er udtørret. Vadestedet er dateret til omkring 3800 f.Kr. ved hjælp af affaldslag med flintredskaber.

Bronzealderen (ca. 1800 - 500 f.Kr.)

Fra overgangen mellem yngre stenalder og bronzealder er der ved Mårup på Djursland afdækket et toskibet hus med forsenket østende og en jævnt afrundet gavlf. De tagbærende stolper i midtsulekonstruktionen var sat med tre meters afstand. Væggene var udvendig og indvendig markeret med spinkle stolper.

Fra samme periode er der ved Gildbjerg i Sønder Vissing blevet udgravet fire tomter med toskibede huse. I det ene stolpehul fandtes et lerkar og en flintsegl. Desuden blev der udgravet et treskibet hus fra ældre bronzealder.

Resterne af en gravhøj nordvest for Haldum i Hinnerup Kommune er blevet undersøgt. Den kan dateres til perioden 1400-1200 f.Kr. Højen var placeret oven på en boplads fra den tidligste del af bronzealderen. Bopladsen viste sig som et cirka 10 cm tykt kulturlag med flintaffald og potteskår, der daterer den til cirka 1800-1700 f.Kr., en periode arkæologerne sjældent støder på.

I Tønning sogn ved Sorgenfri er der afdækket boplads spor blandt andet et stort langhus med to byggefaser. Huset havde i begge faser et ildsted i den østlige ende. Til langhuset har der hørt 2 mindre huse med ildsteder. Det ene var toskibet, det andet har haft to byggefaser.

En brønd i Laen Grusgrav ved Glesborg indeholdt en træstige og en træspade, begge velbevarede. Ved siden af brønden blev der fundet stolpehuller fra et lille hus. Disse fund er de sidste rester af menneskelig aktivitet på dette sted, da

området siden ramtes af en voldsom sandflugt.

Jernalderen (ca. 500 f.Kr. - 750 e.Kr.)

I Over Randlev sydøst for Odder fortsatte undersøgelserne på et 3000 m² stort område fra yngre jernalder. Bebyggelsen omfatter nu ti hustomter og en kassebrønd med bevaret egetræ.

Ved Fuglsøgård vest for Klattrup ved Havndal er der blevet udgravet et 525 m² stort areal af en offermose fra ældre jernalder. Der har i de seneste århundreder f.Kr. været store tøvegravninger, der siden er brugt til at hensætte madofre i lerkar og andre genstande, der muligvis har haft en religiøs funktion i forbindelse med ofringerne. Det kan måske gøre det muligt at belyse periodens religiøse liv i højere grad end før.

En overpløjet høj ved Helenelyst i Brand rummede en lerkargrav fra en kvinde. Gravudstyret bestod af to bronzefibler, to hægter, en sølvring, tolv glasperler, en ravperle og en jernkniv. Desuden afdækkedes seks lerkar og fragmenter af tekstiler.

På Svejstrup Hede ved Lyngå udgraves konstruktioner og hegn fra en bebyggelse på mindst fire gårdanlæg. Der har været tre faser i bebyggelsen strækkende sig fra yngre romersk jernalder til yngre germanske jernalder. På to af gårdene udgravedes en smedje. Desuden afdækkedes seks grubehuse med tætstillede stokke, der muligvis er dele af en fletvæg. Der blev endvidere påvist otte grave og fem brandpletter.

Mange undersøgelser omkring Voel har givet en lang række værdifulde oplysninger om bebyggelsens og samfundet udvikling gennem lange perioder af oldtiden. De seneste udgravninger har påvist omfattende anlægsspor fra to større jernalderboplads. Begge har spor af hus-tomter i form af vægggrøfter, stolpehuller, ildsteder og mulige hegn. Den ældste af bopladserne stammer fra Tollundmandens og Grauballemandens tid. Den yngste er fra de første århundreder e.Kr. med to store bygninger i to gårdanlæg.

På gravpladsen ved Hesselbjerg lå bl.a. dette velbevarede skelet af en kvinde, der var blevet begravet i en plankekiste. I graven fandt man også en jernkniv.
Foto af Jens Jeppesen, Moesgård Museum.

Vikingetiden (ca. 750 - 1050)

Over Randlev, der er omtalt i afsnittet om jernalderen, fortsætter med at give fund. En affaldsgrube gav en del metal blandt andet resterne af et forgyldt, treflignet spænde, to arabiske sølvmonter, en sværd-fæsteknap af jern med indlagte messing-tråde og tre sølvarmbånd.

Gravpladsen ved Hesselbjerg, der hørte til Over Randlevbebyggelsen er nu færdigudgravet. Pladsen er antagelig anlagt i yngre jernalder, og der var i alt 104 begravelser, heraf 20 brandgrave. De antropologiske undersøgelser har vist, at hovedparten af de døde var kvinder.

Den sydlige afgrænsning af vikingegården i Lisbjerg (udgravet i 1989) er blevet afdækket under plejehjemmet syd for kirken. Der har været en 3,5 meter bred port ud mod Egådalen. Gårdens indhegnede areal har udgjort cirka 19.000 m² – næsten 2 hektar.

I Rosengade i Århus undersøgtes et 100 m² stort areal i en baggård. Der afdækkedes grubehuse og en brønd fra 900-tallet. Der blev fundet genstande fra tekstilproduktion i husene – tene, vævevægte og en sømglatter af glas. Desuden fandtes en patrice til en Thorshammer.

I brønden var der et kranium med hugspor.

Ved Fregerslev i (Sønder) Hørning er der fundet en gravplads med grave fra vikingetiden.

Middelalderen og Nyere Tid

Ved Boeslum øst for Ebeltoft er 1800 m² af en borgbanke blevet afdækket. I et stolpebygget hus var en velbevaret køkkenaf-

Denne bronzeskabelon til fremstilling af vikingetidens populære amulet Thorshammeren blev fundet under udgravningen ved Rosensgade i 2001. Hovedets bredde er ca. 4 cm.

Foto af Preben Dehlholm, Moesgård Museum.

deling med en ovn. En anden bygning havde en stensat kælder med brolagt gulv, fodsten til bærende midterstolper og syldsten i to skifter. Der blev desuden afdækket en staldbygning, et vejforløb og flere brønde. Fundene stammer fra 1300-tallet.

En undersøgelse af herregårdsanlægget Constantinsborg sydvest for Århus har afdækket syldstensrækker fra 1600-tallet under kældergulve i hovedbygningen. I haven blev der ved afsøgning med detektor fundet en borgerkrigsmønt, der muligvis kan datere Constantinsborgs forgænger Stadsgård til 1300-tallet.

Ved magnetisk kortlægning har man kunnet påvise placeringen af en smedje øst for Gl. Moesgård ved Århus.

Der er også foretaget udgravninger ved

kirkelige anlæg. I Tjærby ved Randers er udgravningerne fortsat. Stenkirketomten er blevet undersøgt og har afsløret tre byggefaser.

Koret med en dør i nord er ældst. Dernæst byggedes skibet med en kvindedør i nord og en mandsdør i syd. Yngst er tårnet – et styttetårn – fra cirka 1300. I skibets vestende sås en rektangulær nedgravning med kraftige brandspor, der er tolket som en blysmeltegrube. Stolpehuller nord for kirken synes at pege på, at kirkens forgænger i træ har stået her. Den menes at have haft et cirka 11 meter langt og 6 meter bredt skib og et cirka 2,5 x 3 meter stort kor. Trækirken kan formentlig dateres til slutningen af 1000-tallet. Der er i alt blevet registreret 330 grave i området.

I Grenå er 70 grave på Sct. Jørgens Kirkegård undersøgt. De fleste var fra 1200-tallet. Nogle grave var yngre og kan måske sættes i forbindelse med en pestepidemi 1600-1609. Der blev blandt andet påvist tegl, kalk og spor af bygninger.

Omkring Hellig Niels Kilde ved Nordby i udkanten af Århus er et spændende anlæg blevet udgravet. Kilden bestod oprindeligt af en egetræsholk, dendrokronologisk dateret til 1212. Senere kom en stensat forhøjning til, og i 1564 blev der tilføjet en egetræsramme. Den fundne keramik tyder på, at kilden blev benyttet til omkring 1600. Nær kilden var der en lille rektangulær bygning af genbrugstræ fra et 1100-tals bulhus. Bygningen tolkes som et kapel med tilknytning til kilden.

Byundersøgelserne i Århus spænder fra ganske små udgravninger til store

*Hellig Niels Kilden i Nordby ved Viby ses her i forgrunden, og i baggrunden anes omridset af det lille kildekapel.
Foto af Hans Skov, Moesgård Museum.*

undersøgelser. I afsnittet om vikingetiden er grubehusene i Rosensgade allerede nævnt. Over dem fandtes forskellige baghuse, der har afløst hinanden fra 1200-1700. Indtil begyndelsen af 1500-tallet var husene lerklinede på en pinkel sylde.

Siden afløstes de af store huse med stenbyggede kældre.

I 2001 afsluttedes den store udgravning i Guldsmedgade. Den har givet mange fund og hustomter. De mange oplysninger vil gøre det muligt at give et detaljeret billede af to matriklers udvikling igennem perioden fra 1100-tallet til midten af 1800-tallet.

Udgravningen ved Sct. Clemensborg af det ca. 1000 m² store område langs Århus Å er ligeledes afsluttet. Der er påvist omkring 12 bolværker langs åen. De har afløst hinanden fra 1440 og 2-300 år frem i tiden. Bolværkernes forskellighed fra matrikel til matrikel viser, at lodsejerne selv har skullet vedligeholde deres del af åhavnen. På området afdækkedes også rester af otte skibe og otte huse.

En mindre undersøgelse har godtgjort, at Grønnegade, Klostergade og Gl. Munkegade er anlagt i 1200-tallet.

I Horsens har man afdækket fundamentrester, der skærer gennem begravelser. Der er muligvis tale om den kirke, Johannitterne lod opføre til deres kloster i 1514. I fundamentet indgik frådsten, der sandsynligvis stammer fra den gamle Vor Frue Kirke, som kongen donerede til Johannitterne i 1351. Der registreredes i alt 61 grave i området.

Arkæologiske udgravningssteder i de østjyske amter 2001-2002

Amt	Herred	Kommune/ sogn	Lokalitet	2001	2002
Randers	Nørre Djurs	Enslev	Kirial		U
		Ginnerup	Ginnerup*	S	
			Kainsbakke II*	SBJ	SBJ
			Dyrbakke	B	
		Glesborg	Glesborg Skovparcel	BU	
			Laen Grusgrav*	B	B
			Stenvad Møllegård	SN	
		Grenå	Sct. Jørgens Gård*	SVM	
		Kastbjerg	Constantia Skydebane	J	
		Nimtofte	Horshøj	B	
		Rimsø	Albæk V	BJ	
			Albæk Hedegård*	SJ	
			Højskov II og III	SB	
			Rimsø	J	
	Tøstrup	Pognæs	S		
	Sønder Djurs	Nødager	Mårup*	SB	
		Tirstrup	Råmosegård	J	
	Galten	Galten	Hinge		JM
		Ødum	Amdrupgård	J	
	Gjerlev	Udbynder	Klattrup, Fuglsøgård*		J
		Øster Tørslev	Kærvej	M	
	Mols	Agri	Basballe	J	
		Ebeltoft landsogn	Boeslum*	M	
	Nørhald	Spentrup	Spentrup		J
	Onsild	Hem	Skrødstrup Syd	B	
		Hobro	Morellgade 4	N	
			Rørholmegade 12	M	
			Mariager	Frydensbjerg	B
		Sem	Nord for Sem by	O	
	Rougsø	Voer	Fjordplantagen	O	
	Støvring	Gimming	Tjærby*	M	VM
		Harridslev	Kildevældet 2	BJ	
			Brødregade 36	N	
			Rutebilstationen		M
			Torvegade 12		N
	Sønder Hald	Kristrup	Moselund	BJU	
			Romalt Enge*		S
			Stribsig Huse	BJ	
		Lime	Lime	J	
		Nørager	Bækkelund	SB	
			Nørager Kirke Øst	SM	
			Skovgårde	MN	MN
			Tustrup Huse	U	
		Vivild	Vivild Langgade 3	J	
		Årslev	Blæsborg 3	J	
		Øster Lisbjerg	Bregnet	Bjødstrup	B
	Skødstrup		Motorvej Søften-Skødstr.	S	S

<i>Amt</i>	<i>Herred</i>	<i>Kommune/ sogn</i>	<i>Lokalitet</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>		
Århus	Framlev	Skovby	Skovby		J		
	Hads	Randlev	Hesselbjerg*	V			
			Over Randlev*	JV			
	Hasle	Brabrand	Helenelyst	SBJ	SB		
			Mariendal	S			
			Mariendalsvej Nord	SB			
			Rætebølvej	S			
			Lyngby	Lyngbygård			
		Skejby	Hedeagervej	J			
			Skejby			J	
			Sommerlyst IV	SJ			
		Åby	Åby	N	MO		
		Århus*		Borggade 6	MN		
				Domkirkens Kirkegård	MN	VM	
				Frederiksgade 32	M	MN	
				Gl. Munkegade	MN		
				Grønnegade	MN		
				Guldsmedgade 10-18	MN		
				Klostergade 58	MN	MN	
				Mejlgade 18	MN		
				Mejlgade 53	M		
				Rosengade 17-19	VMN		
	Sct. Clemensborg			MN			
	Sct. Clemens Stræde				VM		
	Vestergade			M			
	Vestergade 58			M			
	Åboulevarden 20	SMN					
	Ning	Mårslet	Gammel Moesgård	M			
		Ormslev	Constantinsborg*	MN			
			Ormslev			J	
		Tranbjerg	Tranbjerg I				
	Viby	Nordby*	MN				
		Nordby Bro II	S				
	Sabro	Haldum	Haldum*		B		
		Lyngå	Lyngå	BJ			
			Svejstrup Hede*	J			
	Vester Lisbjerg	Elev	Lystrup Enge*	S	S		
			Ørvadgård	SU	SU		
		Elsted	Kildevang	SJ	SJ		
			Lystrup		J		
		Lisbjerg	Lisbjerg*		S		
			Lisbjerg Kirke og gård*		V		
	Lisbjerg m.v.	Motorvejsudgravninger		S			
Skanderborg	Gjern	Linå	Laven, Anebjerggård		J		
			Skellerup Nygårde	BU			
		Tvilum	Tvilumgård*		J		
		Voel	Margrethesvej	BU			
Voel Vestergård*	SBU		SJ				

<i>Amt</i>	<i>Herred</i>	<i>Kommune/ sogn</i>	<i>Lokalitet</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>
	Hjelmslev	Hørning	Fregerslev*	V	V
		Skanderborg	Dyrehave		M
		Skanderup	Mårvej/Bævervej	J	J
	Sigkærgård		J		
	Nim	Horsens	Vrold Kirkegård		M
			Bygholm Mølle	N	
			Sct. Hans Kloster*		VM
		Nim	Slotsgade	M	
			Clemens	SBJU	J
		Tamdrup	Nim Grusgrav	SJ	
			Anbjerggård	J	
			Enner	B	
			Enner Mark 1 - 8		SBJO
			Ennergård	J	
			Højbogård	BJ	
			Katrinestinde	J	
			Kirstinesminde		SO
			Marielyst 1-2, Kørup		O
			Nokiavej 2		S?
			Tudkær	SB	
			Vinten		B
	Tyrsting	Grædstrup	Altona		J
		Ring	Møllevangen		B?
		Sønder Vissing	Addit Østergård		SJ
			Breddal, Addit syd		ON
			Gilbjerg*	SBJ	SBJ
		Tønning	Kærhale, Salten Langsø		S
			Sorgenfri*	B	BJ
		Voerladegård	Gantrupvej	V	
	Kirstinelund		JN		
	Sandvad, gl. kro		N		
	Voer	Hansted	Hansted Hospital		MN
			Lærkenfeldt 2	J	
			Mosegård	J	
		Søvind	Kirkestien		MN
			Rødemølle Banke		J
			Søvind Mølle		O
		Voerladegård	Blegsø Banke		SJV
		Ørridslev	Bakkegård, Tremhøjvej		O
			Ørridslev Østergård		J
		Østbirk	Birkholm		O
			Birkholmvej	SB	SB
			Holmegård		O
			Industrivej 11	SBJ	
	Katrinelyst Vest			B	
	Katrinelyst Øst		JO		
	Kirstinelyst	BJ			
	Petersborg Vest			SB	

<i>Amt</i>	<i>Herred</i>	<i>Kommune/ sogn</i>	<i>Lokalitet</i>	<i>2001</i>	<i>2002</i>
			Petersvang	O	
			Sandvad	S	
			Toftkærgård	J	
			Torpvej	BJ	
			Urup		MN
	Vrads	Ejstrup	Thyregodvej 7	O	BJ
		Nørre Snede	Fællesvej 3		SB?
			Grætrup		J
			Springbjerggård	J	J
			Tvillinggård	SB	
		Them	Løgager	U	
		Tørring	Alsted Møllevvej	JM	

B = Bronzealder. J = Jernalder. M = Middelalder. N = Nyere tid. O = Oldtid. S = Stenalder. V = Vikingetid.
U = Udateret.

* = *Nærmere omtalt i teksten.*

Skemaet følger amtsinddelingen før 1970 ligesom Arkæologiske udgravninger i Danmark.

I kælderen på adressen Klostergade 58 i Århus fandt man i 2002 bl. a. disse bevarede bygningsdele fra slutningen af middelalderen.

Foto af Rogvi Johansen, Moesgård Museum.

Historisk Samfund 2002-03

Beretning

På generalforsamlingen 12. marts 2002 blev de fire bestyrelsesmedlemmer, der var på valg: Erik Korr Johansen, Claus Navntoft, Leif Dehnits og Bitten Lybek alle genvalgt, ligesom der var genvalg af Henning Spure Nielsen til bestyrelsessuppleant og revisor Ivan Madsen. Bestyrelsen konstituerede sig på et møde derefter uforandret med Erik Korr Johansen som formand, Ole Koefoed Nielsen som næstformand og Lisbeth Ruby Vedel-Smith som kasserer.

Årets aktiviteter omfattede som sædvanligt en række foredragsarrangementer, udflugter samt udsendelse af Samfundets årbog.

Det første arrangement efter årsmødet var en udflugt til Djursland, hvor lederen af Grenå Lokalarkiv Børge Kjær var en inspirerende og underholdende guide. Turen gik først til Kolindsund. Her berettede Børge Kjær om det store afvandingsprojekt, der fandt sted her i 1920'erne, vi besøgte pumpestationen og afvandingskanalerne ved Fannerup og hørte også om de problemer, som den tiltagende jordsætning nu giver på de inddæmmede landbrugsarealer. Turens andet hovedemne var den djurslandske kalkindustri, der især blomstrede i de 100 år mellem 1880 og 1980. En rundtur mellem de nedlagte værker og brud gik over Grenå, Hoed,

Glatved Stand, Rosmus og Balle, og guiden, der for nylig har udgivet en bog om "Djurslands Kalk", gav en indsigtfuld og levende skildring af produktions- og arbejdsforhold i kalkværkerne.

Efterårets første foredrag var henlagt til Ole Rømer Observatoriet i det sydlige Århus. Det alsidige lysbilledforedrag om dels observatoriets egen historie – dens opførelse gav anledning til megen lokal strid – dels de astronomiske undersøgelser og resultater her, blev suppleret med en rundgang i arkitekt Anton Rosens smukke og interessante bygningsværk

Novemberforedraget blev holdt på Erhvervsarkivet, hvor Carsten Fladmose Madsen engageret fortalte om, hvordan hans oprindelige interesse for øletiketter havde udviklet sig til omfattende studier over bryggeribranchens historie. Hovedtemaet for it-lys billedforedraget var 1800-tallets mange århusianske bryggerivirksomheder, der efterhånden måtte bukke under for eller blev opslugt af Ceres. I tilslutning til foredraget var der fremlagt et udvalg af Erhvervsarkivets samling af arkivalier og fotos fra østjyske bryggerivirksomheder.

Årbog 2002 blev udsendt omkring årsskiftet med det sædvanlige omfang på ca. 120 sider og med det tilstræbte varierede indhold i emnevalg, i geografin og tids-

mæssigt. På det sidste område var det dog kun i lokallitteraturartiklen, at indholdet behandlede forhold før år 1800, men både i den og Keld Dalsgaards artikel om landbrugs- og erhvervsudvikling i første del af 1800-årene kom man til gengæld godt rundt i hele amtet/stiftet. I andre artikler stiftede læserne bekendtskab med Silkeborg i 1920'erne i en gammel texaners erindringer, og med nogle store planer om inddæmninger i Stavns Fjord på Samsø – og deres næsten manglende realisering. Fra Århus – amtets og Samfundets tyngdepunkt – behandlede i tre artikler bl.a. bygnings- og industrihistorie (Sukkerhuset), kultur- og personahistorie (Århus Museum) og ikke mindst rets-, personal- og forfatningshistorien i beretningen – et historiespeciale – om Niels Stellfeld, hans meriter og skæbne.

Efter nytår fortsattes foredragsrækken i nye omgivelser. I præsteboligen ved Romersk-katolsk Kirke gav pater Herbert Krawczyk en grundig indføring i katolikernes historie i Østjylland i tiden efter religionsfrihedens indførelse ved grundloven 1849. Der dannedes en række menigheder i de større byer: Horsens, Århus, Randers og Grenå, og ikke mindst den polske indvandring omkring 1900 stimulerede tilslutningen og gav anledning til oprettelse af nye menigheder, bl.a. i Pindstrup.

Også de katolske aktiviteter omkring skoler og det sociale arbejde blev berørt i foredraget, der i øvrigt med få ændringer indgår som en artikel i denne årbog 2003.

Generalforsamling og årsmøde blev holdt d. 18. marts på Erhvervsarkivet med 30-35 deltagere.

Formandens beretning og kassererens regnskab blev godkendt. Årskontingentet fastsattes uændret til 130 kr (+forsendelse af årbog). Af bestyrelsesmedlemmerne var Ole Koefoed Nielsen, Lisbeth Vedel-Smith og Holger N. Garner på valg. De blev alle genvalgt, ligesom der var genvalg til den hidtidige bestyrelsessuppleant Henning Spure Nielsen samt Samfundets revisor Ivan Madsen.

Som afslutning på årsmødet fortalte lederen af Center for Byhistorie i Den Gamle By, Søren Bitsch Christensen, om aktiviteterne på det nye forskningscenter. Med emnet "Byen i historien" gav han et rids af de danske – og specielt de østjyske - byers udvikling og deres funktioner i forhold til det øvrige samfund. It-foredraget blev fulgt af en ivrig spørgelyst, der især var fokuseret omkring mulighederne for at gå ind på og udnytte centrets emneopbyggede databaser og andre internetbaserede kilder til belysning af byhistorien.

Regnskab 2002

Driftsregnskab

Indtægter:	Kontingenter	46.410,00	
	Salg af ældre bøger og særtryk.	3.382,00	
	Renteindtægter	97,10	
	Deltagerbetaling ture/møder	2.700,00	
	Tilskud fra Århus Kommune 2002	4.400,00	
	Portorefusion	7.487,39	64.476,49
Udgifter:	Trykning af årbog 2001	33.737,50	
	Kontingent DLF og Fortid og Nutid	1.830,40	
	Kontorhold, administration	7.236,98	
	Ture/Møder	5.061,00	
	Køb af porto	11.063,25	58.929,13
Overskud:			5.547,36

Status

Aktiver:	Beholdninger: Kasse	444,10	
	Bank	3.208,38	
	Giro	101.532,06	105.184,54
Passiver:	Beholdninger pr. 31.12.2001	89.837,18	
	Overskud i 2002	5.547,36	5.384,54
	Modtagne tilskud vedr. 2003		9.800,00
			105.184,54

Foranstående regnskab har vi revideret. Revisionen har ikke givet anledning til bemærkninger. Århus den 10. marts 2003.

Ivan Madsen, statsaut. revisor

Årbogens forfattere

Jens Bergild, f. 1946, cand. phil. i kunsthistorie, privatforsker. Har siden 1984 publiceret artikler om dansk kirkekunst og danske kunstnere efter reformationen især fra renæssance, barok og rokokko i historiske årbøger, kirke- og godsmonografier, festskrifter samt i Weilbachs Kunstnerleksikon.

Adresse: H. C. Andersensvej 14, 8800 Viborg.

Merete Bergild, f. 1946, mag.art. i kunsthistorie, ansat ved Landsarkivet for Nørrejylland. Har siden 1984 publiceret artikler om dansk kirkekunst og danske kunstnere efter reformationen især fra renæssance, barok og rokokko i historiske årbøger, kirke- og godsmonografier, festskrifter samt i Weilbachs Kunstnerleksikon.

Adresse: B. S. Ingemannsvej 8, 8800 Viborg.

Ole Caspersen, f. 1961, cand.mag. i dansk og samfundsfag fra Aarhus Universitet 1991, lektor på Vesthimmerlands Gymnasium siden 1994. Har udgivet: "Danske spillefilm 1968-91", 1993. Formand for Århus Studenternes Filmklub og Sammenslutningen af Danske Filmklubber.

Adresse: Vestre Ringgade 46, st.th., 8000 Århus C

Annette S. Christensen, f. 1944, cand. mag. i historie og middelalderarkæologi. Forskningsmedarbejder ved projekt Middelalderbyen 1977-88, projekt om dansk folkevisekultur 1550-1700 1994-96, ved diverse museer samt fra 2001 ved Stadsarkitektens Kontor, Århus. Har skrevet lokalhistoriske artikler og biografier samt bidrag til Middelalderbyen Odense, De Danske Lensregnskaber og Dansk Folkevisekulturs værk: Svøbt i Mår.

Adresse: Neptunvej 75,3.tv., 8260 Viby.

Holger N. Garner, f. 1934, uddannet som zoologisk konservator 1954, 1963-2000 museumsleder på Øm Kloster Museum. Har skrevet og udgivet bøger og artikler om Øm Klosters historie, og desuden bl. a. om tidlig dansk klosterhistorie og vændernes historie i Danmark samt om bådfarten på Mossø.

Adresse: Ry Mølle, Rodelundvej 2 B, 8680 Ry.

Jens Ingvordsen, f. 1952, cand.mag. i middelalderarkæologi. Museumsinspektør ved Den Gamle By, Danmarks Købstadmuseum. Tidligere ansat som ekstern lektor ved Afdeling for middelalder-arkæologi ved Aarhus Universitet, vikarierende museumsinspektør ved Skanderborg Museum samt projektmedarbejder ved Den Gamle By og Holstebro Museum. Har skrevet artikler om kulturhistoriske emner fra oldtid til nutid.

Adresse: Lille Elstedvej 60, 8520 Lystrup.

Aage Stig Johannesen, 1898 – 1992, handelsuddannet, købmand i Yding 1935-79.

Herbert Krawczyk, f. 1944, indtrådt i Jesuiterordenen 1960, præsteviet 1972 i Polen. Præst for polske katolikker i København og Århus 1973-76, i Jylland fra 1976, andenpræst ved Vor Frue Kirke i Århus fra 1976 samt præst ved Sct. Clemens Kirke i Grenå fra 1978.

Adresse: Ryesgade 26, Box 219, 8100 Århus C.

Bent Holm Pedersen, f. 1950, cand. mag. i historie og middelalderarkæologi 1980, ansat ved Århus Postkontor 1984-85, projektleder ved LEC 1985-97 og ved Arla Foods 1997ff.

Adresse: Holmstruphøjvej 233, 8210 Århus V.

INDHOLD

OLE CASPERSEN:

Et liv i mørket - oplevelser fra det århusianske biografmiljø 1970-1999

HOLGER N. GARNER:

Gudenåbåden

AAGE STIG JOHANNESSEN:

Handelslærling hos købmand Elgaard i Hørning anno 1912

HERBERT KRAWCZYK:

Den katolske kirke i Østjylland efter 1849

MERETE OG JENS BERGILD:

Horsens-billedhuggeren Christian Jürgen Hansen Schou og hans arbejder i jyske kirker

BENT HOLM PEDERSEN OG JENS INGVEDSEN:

Århus Postkontors historie 1927 – 1980

ANNEMETTE S. CHRISTENSEN:

Arkæologiske udgravninger i Østjylland 2001-2002 - en oversigt

Historisk Samfund 2002-2003

Årbogens forfattere